

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова

Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН – головний редактор
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК
Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ
Валерій СМОЛІЙ • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК
Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 23

Серія

МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
“СВІТ”
2014

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою “Українська книга” 2014 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова: Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНІЮК

Видавництво “Світ”

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

© Інститут української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України, 2014
© Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2014
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2014

РОЗДІЛ III

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ,
ПРИЛАДЖЕНА ДО ПРОГРАМИ
ВИЩИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ
І НИЖЧИХ КЛАС ШКІЛ СЕРЕДНІХ

Михайло Грушевський

PROHIBIT
POLICYJNY

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

приладжена до програми вищих
початкових шкіл і низших
кляс шкіл середних

Видання Дніпровського Союзу
Споживчих Союзів України
:: (Дніпросоюз) ::

КИЇВ – ВІДЕНЬ
1 · 9 · 2 · 0.

Титульна сторінка видання: Михайло Грушевський.
Історія України приладжена до програми вищих початкових шкіл
і низших кляс шкіл середніх. — К.; Відень, 1920.

УКРАЇНА ДО ЗАСНУВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

1. Про історію й її засоби. Історія самим словом своїм означає розвідку, відомість, оповідання. Се грецьке слово, того самого кореня, як наше, — відати, відомість, а прикладалося воно передусім до оповідання про минувшину свого краю і народу. Такі оповідання повелись у людей з давен-давна. Ще тільки приходили до свідомості, збивались у громади та племена, а вже у них були оповідання про те, звідки пішло їх покоління, які були з ним пригоди, хто прислужився йому з давніх часів. На таких оповіданнях спирались різні звичаї та правила, яких пильнували старші, повага, володіння ватажків та старшини. Тому вони всіми силами пильнували, щоб сі оповідання не забувались, а передавались з роду в рід. Старалися, щоб їх напам'ять учили підлітки та молоді люди і передавали потім у дальше покоління. Добирали й різних способів на те, щоб сі оповідання передавалися з роду в рід по можливості вірно й незмінно.

Звичайна пам'ять людська не держить подій довше, як два-три покоління, а далі починає мішати, коли се оповідання навмисне не прибрано в якусь тривку форму, наприклад, у пісню або вірші, призначені для запам'ятування. Уложене в форму вірша або пісні і вивчене напам'ять затримується довго, без великих змін. Коли вивчать дітей замолоду, вони пам'ятають до старості, вчать дітей і внуків. А, крім того, з'являються й спеціальні співці з гострою вишколеною пам'яттю, які чи то з любові до сих пісень, чи тому, що через якесь каліцтво не можуть промишляти чимсь іншим, займаються тим, що вчать всіх пісень, які є в їх племені, та вчать дітей — от як були у нас на Україні кобзарі та лірники. Оповідання про старовину укладають в такі пісні й передаються в них цілі віки.

Так повелося з давніх часів. Але все-таки пісня не так то певно заховує пам'ять про старовину на довгі часи. Співці одне забувають, друге змінюють. Мішають докупи різні оповідання, або додають від себе, щоб виходило краще. Певніше стало, як з різних значків, що робились для пам'яті, та різних малюнків, якими записувались теж для запам'ятування різні події, виробилось таке письмо, що ним можна було записати що хоч, докладно й тривко. Бо записувати події малюнком люди почали дуже рано, та тільки з того не було великої користі, поки то був тільки малюнок. Так от і тепер народи, що не

знають письма, події малюють. Хоче хтось записати, як на їх громаду напали вороги, забрали худобу, а вони їх на переправі догнали, відбили худобу, а двох напасників вбили. От і малює фігурки ворогів, скільки їх було, худобу, скільки якої було, представляє лініями ріку, фігурки ворогів, як вони падають, і так далі. Розібрати такий малюнок, коли він і заціліє через кількесот літ, буває часом дуже нелегко, та й багато такого буває, що його змалювати далеко трудніше. Краще діло стало, коли з фігурок виробилось письмо, котрим можна було записувати все докладно, і події стали записуватись сучасниками, тими, що самі події ті переживали. Такими записками, зробленими тривким письмом, на камені, металі чи на цеглі, стало можливим передавати пам'ять про події через довгий ряд поколінь незміненою й чистою. Записки та написи сучасників дали тверду основу для відомостей про давнину.

Але ті люди, що брались до збирання докупи відомостей про старовину — того, що ми звемо історією, звичайно не тримались самих сучасних записей, бо їх було небагато, а додавали і з пісень, і з оповідань усяких, що доводилось їм чути, і пильнували не так того, щоб було вірно, як воно було, а щоб оповідання було гарне, цікаве, давало людям науку життя. Тим старі історичні писання різняться від теперішніх, бо тепер те, що брали на себе старинні історики, полишається красному письменству. Та все-таки якби ми мали всі праці старинних істориків, то вони дали б нам добре поняття про старинне життя: нинішні історики вміли б вибрати з них те, що належить до історії, а що — до красного письменства. Старші історичні праці служили підставою для пізніших; нові історики, переймаючи від старших, додавали до них оповідання про події пізніші. Якби не було перерв та прогалин у такій роботі, то історія йшла і розвивалася б неперервним ланцюгом, оповідаючи про всі часи повно і докладно. Однак на ділі воно ніколи не обходилося без прогалин і перерв. Часто пропадали й старі записки, й історичні оповідання. Та й у різних народів ріжно починалося письменство, й списування оповідань про події, і через те не у всіх народів історія однаково давня і однаково повна.

В наших сторонах письменство почало ширитися тоді, як почало ширитися християнство. З того часу могли вже бути ріжні записки, і потім з сих записок дещо і використано, як списувано оповідання про давніше життя в наших краях. Однак спочатку записок тих було мало і події більше описувано з пам'яті. Для ранішого часу дещо знаємо з писань інших народів, у яких письменство й історія розвинулися раніше, особливо від письменників грецьких, а також і від римських, арабських, а нарешті й німецьких. Найдавніші звістки про наші сторони починаються приблизно 2500 років тому. Але се звістки про Чорноморське побережжя, де ще тоді нашого народу не було, а про наш нарід письменні звістки у чужих народів починаються тисяча літ пізніше — 1500 років тому. Се зветься початок історичних часів — доки сягають писані звістки людські. Для нашого народу се значить півтори тисячі літ назад, або

п'ятдесят людських поколінь, рахуючи коло 30 літ на людське покоління. А для декотрих приморських частин нашого краю — се дві з половиною тисячі літ або трохи більше.

2. Передісторичне життя. Півтори або дві з половиною тисячі літ — се, як на життя одної людини, час дуже довгий. Але як порівняти взагалі з людським життям, відколи почали жити люди на землі, чи в наших-таки сторонах, — се час дуже короткий. Почалось життя людське так давно, що його не тільки в сотні або тисячі років, але і в сотню тисяч літ не вбереш. Трудно його взагалі в наш звичайний рахунок взяти, можна тільки сказати, що дуже й дуже воно давнє, так що проти нього наші дві тисячі літ історичного життя — се свіжа минувшина проти давньої старовини. Одні рахують людське життя на землі на 500 тисяч літ, інші — на мільйон, а таки, кажу, того на наш рахунок не можна добре перевести. І то все часи передісторичні: з них не зісталось ніяких писаних звісток, і про те, як жилось тоді людям, можна зміркувати по різних слідах людського життя, що знаходяться випадком; різні вироби людські, струмент, посуда, угілля від огнищ, сліди житла людського, їжі (кістки й відпадки всякі), та по інших останках давнього життя.

Про дещо можна зміркувати з тих давніх звичаїв, які ще тепер між людьми держаться або описуються в старих книгах; такі звичаї живуть часом несканзанно довго: вже люди й не знають, для чого вони саме так роблять, кажуть тільки, що “так годиться”, що так їх батьки робили, то й вони роблять.

Потім можна не одно дорозумітися з самої мови — звідки те або се слово взялося. Наприклад, слово “руда” значить тепер породу камінну з металічною примішкою, але саме се слово значить властиво мідь, а се через те, що мідь люди знали з усіх металів найперше. Або, напр., в давніх часах у нас слово “скот” значило гроші, маєток, тому що за давніх часів людське багатство було в худобі, і за худобу все міняли або купували.

Нарешті, немало можна зрозуміти й виміркувати з життя і порядків тих народів, які припізнались у своїм розвої й звуться неправильно некультурними, або дикими. Декотрі з них дожили до наших часів в такому стані, як предки наші жили кілька тисяч літ тому: не мають знаряддя металічного, не знають ніякого посуду, не сіють збіжжя. Придивляючись до того життя, можна не одно зміркувати, як виглядало колишнє життя чи у нас, чи у інших культурних народів.

От помічаючи та розбираючи те все, наука вийшла далеко за межі писаних звісток, поза границю історичних часів в глибини передісторичні. Вже вона може досить докладно, хоч і здебільшого тільки, сказати, як розвивалося людське життя тому десять, двадцять, тридцять тисяч літ. Знаючи, як взагалі йшло людське життя, можемо міркувати, як жилось в наших краях в тій чи іншій добі, як жили й господарили наші предки, як ще не знали ні заліза, ні інших металів, як ще не вміли сіяти хліба, як не мали домашньої худоби; яку біду терпіли вони тоді і як поволі доходили кращого і легшого життя.

Минувшину нашого краю найкраще оповідає нам сама земля. Буває часом, де ріка глибоко вріжеться в високий берег і відкриє стрімку кручу, — цікаві річі можна побачити на такому урвищі, і хто вміє розуміти їх, як по книзі прочитає по них історію землі і того життя, що на ній розвивалось і миналось.

На самім верху побачить він чорну землю від перегною трави і всякої рости, часом і якісь сліди людського життя, якісь загублені річі. Се найновіший шар, званий в науці “наносом” (алювієм). Під ним — шар жовтої глини, глею або льосу, як її звать по-ученому; буває часом і кілька шарів ріжної глини, розділених між собою верствами піску або каміння. Се так звані “розмивні”, ділювіальні верстви, що утворилися з каміння через звітрення і розмивання їх великими водами сніжними та дощовими. В таких верствах часом доведеться побачити великі кості, зуби й інші останки давніх звірів, або угілля, кремінці та кістки, оброблені рукою чоловіка. Під тим лежать шари вапнистого каміння, легкого, губковатого, з ріжними черепашками в нім, що утворилися в неглибокій воді, солодкій чи солоній. Се так звані верстви третичні. Далі часом покажеться чиста крейда — останок давнього глибокого моря, рябі рухляки, а ще далі — верства камінного угля. На останку ж, на споді, буде мертвий твердий камінь, стоплений вогнем ще з тих часів, як земля була гаряча і застигла зверху, вкриваючися твердою камінною корою.

По сих ріжних верствах каміння, глини, піску, по ріжних останках рости і звірят учений скаже, чи було тоді на сім місці море чи суша; покаже, які рости росли і які звірі водились, як виглядали й чим живилися.

Великі зміни переходила кожна сторона. Де тепер сухий степ, там хвилювало колись глибоке море, водилися ріжні морські живини; потім, як дно підіймалося, вода спливала, а від останків ріжних живин, що колись жили в морі, лишилися купи кісток, черепашок, які збивалися з часом у верству каміння-вапняка. Їх зносив намул рік або порох вітрів, наростав цілими шарами погній від усяких рости та живин, і з того творилася чорна земля.

З тих останків можна знати, що тоді, як починалося людське життя на землі, море спливало з наших сторін. Давніше воно покривало майже цілу Україну, а під кінець третичної доби вже мало що виступало за теперішні береги моря Чорного, Азовського і Каспійського. Сі три моря були одним морем, як ще й тепер знати по великих млаках (солончаках) між Азовським і Каспійським морем та інших слідах. Гори Карпатські, Кримські, Кавказькі підіймалися поволі над рівниною, і так на початку ділювіальної доби вигляд нашого краю вже значно наблизився до теперішнього. Але мав він ще перебути одну переміну, яка сильно відбилась на його житті і вигляді, а були то ледові часи.

3. Перші людські сліди на нашій землі. В першій половині третичної доби в Європі було так гаряче, як тепер в Центральній Африці. Ростинність була незвичайно буйна, розкішна — буйніша, ніж в теперішніх гарячих краях. Звіря всякого земноводного було страшенно багато, великого, чудацького;

ті звірі позникали, тільки в землі полишалися їх кості: були то велетенські яйцірки, різні роди слонів, величезні птиці.

Але дедалі повітря ставало холодніше. Ті рослини та звірі, що не могли жити в холоднім краю, зникали, а зіставалися такі, що приспособилися до холоднішого повітря, як мохнаті слони-мамути або волохаті носороги. Далі від вогкості та холоду почала земля зовсім замерзати. На півночі велика сила леду збиралася в теперішній Швеції й Фінляндії й звідти все поширювалася, поступаючи далі на полудне. На якийсь час сі вічні леди, що лежали цілі сотні й тисячі літ, захопили й північну частину нашого краю. Життя зникло тут. Але потім повітря потепліло, леди стопилися і уступилися на північ. Слідом від них зісталися великі шари глинистого намулу, що наносила вода, як топилися ті величезні леди, зісталися верстви піску і каміння, принесеного ледом, і широкі та глибокі річні долини, що прoderли води з-під тих ледівців.

От із тих часів, як леди уступалися з наших сторін, маємо перші сліди людського життя в наших сторонах. У нас ті сліди досить рідко трапляються, рідше, ніж у Франції або й Німеччині, бо там люди жили в сухих камінних печерах, де могли ціло заховатися і кості, і різні останки їх життя. У нас же тих кам'яних печер мало, а на вільнім місці рідко де могли долежати до наших часів ті останки. Цілі ж десятки тисяч літ минуло з того часу. Проте, як на се стали пильніше вважати, викривається тих слідів все більше і у нас.

Найдавніші сліди людського життя на Україні, які маємо досі, викрито в Києві. Їх знайдено, копаючи глину на цеглу. Лежать вони тут під сподом грубого шару жовтої глини, у верстві піску, 6—10 сажнів під землею, займаючи велику просторонь (коло десятини). На споді велика сила костей мамута — знайшлося більше як сто самих тільки сікачів (кликів); вище кості інших звірів, що давно вже перевелися: льва, гієни, ведмедя печерного. Де-котрі кості обпалені, розбиті й інші сліди людської руки мають на собі; поміж кістками — угілля, кремінний струмент, яким тодішній чоловік орудував. Сим нахідкам рахують 30 тисяч літ і більше.

Трохи новіша оселя людська знайшлася недавно над Десною в Чернігівщині. Тут вона лежить між двома шарами жовтої глини, в верстві каміння, нанесеного ледами.

Це молодша нахідка з-над Удаю, на Полтавщині: вона лежить поверх шару жовтої глини, коли вже стекла вода від ледів.

Таким чином сі найзначніші і добре обглянені нахідки дають сліди чоловіка з довгих часів, з доби ледової і після неї. Прирівнюючи їх до находок з Західної Європи, далеко багатіших, можемо знати, як жив тодішній чоловік на нашій землі.

Чи жив чоловік в теплій третичній добі, принаймні в її останніх часах, про се дослідники багато спорилися новішими часами, але питання зісталось невиясненим. Чоловікові, коли він жив тоді, не тяжко було прогодуватись і прожити, бо багато було наоколо і всяких овочів, і риби, і звірини, і може

бути, що життя не вишколило його і не навчило, як пізніші тяжчі часи, і через те власне трудно знайти слід його життя. Потім його сліди через те й стає можливим пізнати, що чоловік уже багато навчився і піднявся над рівнем звірячого життя.

Першим таким великим здобутком чоловіка, який можемо помітити, було уживання вогню. Досі не знаємо чоловіка в такому стані, де б він не знав і не уживав вогню; можна сказати, чоловік і став людиною тільки від того часу, як він став уживати вогонь. Се знаття внесло величезні переміни в його життя і незмірно підняло його над звіром, від котрого він також боронивсь вогнем.

Другою такою важною прикметою людського побуту було уживання штучно виробленого знаряддя. Мавпа також уживає і каменя, і палиці до оборони; прикмета чоловіка — що він штучно виробляє для своєї потреби знаряддя з дерева, кості, каміння — чи то для свого господарського ужитку, чи як зброї для нападу і оборони. Сліди уживання вогню і сліди оброблення каміння або кості — се найдавніші сліди, в яких себе виявляє первісний чоловік перед нашими очима. На його виробках з каміння і кості можемо слідити за його поступами в майстерстві, в культурі; понад се з найраніших часів людського життя майже нічого й не маємо.

Чоловік починає з каміння, загостреного кількома ударами — він уживає його просто з руки, а сей загострений камінь збільшує силу удару його кулака. Але згодом на місце сього єдиного знаряддя являються різні, інакшої форми й інакшого виробу, що служать як списи, як молотки або сокири, насажені на держално, як ножі або скрібнички для виправлювання шкіри або віддирання м'яса від кості. Найкраще до сього служив кремій: зручними ударами легко було оббити його й надати потрібну форму і гострі вістря. Згодом чоловік не вдоволявся вже сим, що тільки з грубшого надавав кремію потрібну форму, а дрібними ударами виправлював вістря, так тоненько не раз, що аж дивно се бачити в такому дикім побуті.

Кістяні знаряддя також що далі, то стають більше різномірними і на них маємо перші твори людського мистецтва: не раз бачимо на них різьблені подоби людські й звірячі — диких коней, оленів, мамутів, не раз потраплені вони надзвичайно добре і зручно.

Кості людей, які заховалися з тих часів, показують, що вже тоді було кілька пород або рас людських. Люди загалом визначались великою силою фізичною, будовою тіла кріпкою, але тяжкою. Голова виявляла малий духовий розвиток сих людей — мале, скісне чоло, зате страшно сильні щелепи. Судячи по рисунках, тіло сих людей ще було вкрите буйним волоссям.

4. Стара і нова кам'яна культура. Тяжкі були початки людської культури, трудно і поволі давались людині її перші здобутки. Найстарша людська культура, так званої старої кам'яної доби (або грецькою назвою — палеолітичної), що розвивалася протягом довгих десятків тисяч літ ділювіальної доби, все-таки зісталась дуже невисокою. Люди тодішні були бродячими

звіроловами і рибалками, як теперішні американські індіани й австралійці. Вони жили невеликими племенами — родами. Громадське життя і духовна культура — вірування, релігія, творчість були ще дуже малорозвинені, обстановка господарська — так само. Не знали іншої одежі, крім звірячої шкіри. Не робили ніякого штучного житла, користали з печер, де вони були, щоб ховатись від холоду, дощу і снігу (такі кам'яні печери, де вони були, заховали особливо багаті пам'ятки тодішнього життя: останки їжі, різних знарядь, рисунки на стінах і кістки самих людей). Люди не мали ще домашніх звірят, не знали вирощувати собі їжу — все се принесла тільки молодша, нова кам'яна культура алювіальної доби.

На землі тоді знов потепліло, леди топилися, маліли, задержувалися тільки або на високих горах, або на далекій півночі. Величезні води, що текли з них, коли топилися ці страшні маси льоду, стекли в річні долини, зіставивши по собі грубі верстви родючої глини. Світ звірячий і рослинний розширився по визволених від льоду просторах все далі на північ. Обставини життя ставали легші для чоловіка.

Пройшовши сувору школу ледової доби, яку можна порівняти до теперішнього життя на далекій півночі, рід людський швидко розмножався в нових, легших обставинах, і сильно поступав в своїй культурі. Доба нової кам'яної культури в порівнянні з попередньою дуже коротка: вона рахується кількома тисячоліттями, тимчасом як доба старої кам'яної культури тяглася десятки тисяч літ. Одначе в новій кам'яній добі чоловік робить в порівнянні з попередньою незвичайно великі і швидкі поступки — як у майстерстві, так і в господарстві, в вигоді свого побуту і в своїм громадським і духовним житті. Довга, повільна доба палеоліту приготувала швидкий поступ неолітичної, а потім металічної доби.

Камінь все ще зістався головним культурним матеріалом, з котрого чоловік майстрував собі всякий струмент; але вироби з каменю і кістки стають далеко різнорідніші і доходять неймовірної тонкості і акуратності в роботі, стають через те далеко кориснішими для своєї мети. Неолітичні списи, стріли, сокири, булави, ножі, пили, кістяні шпильки, голки дивують незвичайною делікатністю і красотою своєї роботи. Поруч крем'я уживаються інші камінні породи, не раз привезені здалека. Розвивається очевидно спеціальне ремесло з виробу сих знарядь: в певних місцях, особливо де був на місці придатний камінь, з'являються цілі великі робітні, які працюють на цілу околицю.

Чоловік не вдовольняється вже випадковим захистом в печері: він починає робити собі штучне житло там, де немає натурального, не хоче мокнути і мерзнути на морозі. Він викопує штучні печери, коридори і комірочки в грубих верствах глини; робить землянки, викопуючи ями і накриваючи їх зверху дерев'яною покрівлею; будує цілі хижі з дерева або ріща, обмазаного глиною. Щоб захистити себе від звіра, він місцями ставить такі хати на воді, на палях, забитих у дно і покритих зверху помостом; рухомий місток сполучає таку

оселю на палях з берегом, і коли його звести, з берега не можна дістатись до оселі. Подібні оселі на палях, з такою ж метою, будуються часом і на землі.

Всі хати сі ще дуже тісні й неохайні, але в них з'являється вже перший посуд — глиняні миски і горнята, виіплені з руки, і в них можна варити, кидуючи до них розжарене на огні каміння. Чоловік не вдовольняється також і простою шкірою для одіння, у нього тепер уже єсть правдива одежа, зшита з шкір жилами, кістяною голкою, а далі — і з вовняної чи рослинної тканини. Бо жінки вже зачинають прясти вовну, плести і ткати грубу тканину з неї або з рослинного лика.

Люди й годуються тепер краще, ніж давніше. З'являються домашні звір'ята. Першим була собака, одомашнена дуже рано, — помічниця чоловіка на ловах. Потім одомашнюється вівця, коза, свиня, ще пізніше — корова. Завівши се господарство, люди вже не мають такої небезпеки частого голодування, як давніше, коли вони живилися звіриною та рибою: у них дома єсть запас м'яса. Коли ж ся худоба відгодовується на кращій паші, люди годуються також її молоком. Користуються її вовною і шкірою.

Починається також потроху і хліборобство з огородництвом: люди, головно жінки, починають пересаджувати в сусідство своїх садіб рослини з їдобним корінням, листям, зерном, засівають сі зерна і вирощують у більших масах, розтирають на камінних зернотерках, які згодом вироблюються в ручні жорна. На огнищі з'являється каша, куліш і спечені з грубо розмеленого зерна хліби чи пампухи. Все се головно жіноча робота, тимчасом як чоловіки далі ходять на лова, пасуть худобу і воюють.

Маючи поживу подостатком і більш забезпечену, люди можуть вирощувати більше дітей, жити великими сім'ями, не розбрєдаючися нарізно, як в давнішій звіроловській побуті. Ті племена, в яких головна вага господарства лежить у стадах худоби, кочують з ними, переходячи з паші на пашу. Ті, у яких розвивається більше хліборобство, живуть осіло; вони більш цїнять згоду і спокій, тимчасом як скотарі-кочовники більш войовничі й залюбки нападають на хліборобські оселі. У тих і сих творяться ширші союзи родів і осель. Для оборони насипають округ своїх осель вали, для захисту в небезпечну хвилину роблять укріплення. Виробляються певні визначні своїм багатством і впливами роди — династії. Поруч воєнних стріч розвиваються ширші торговельні зносини. З далеких країв привозиться зброя з кращих родів каменю, гарні раковини для окраси, а потім і металічні вироби.

Про розвій духового життя свідчать особливо похоронні обряди: останки давніх могил відкривають їх перед нами. Бачимо, що для мерців споряджають осібні посмертні житла, де і ховають їх з певними церемоніями, наділивши всім потрібним для посмертного життя. У нас, наприклад, покійників ховали часом у камінних скринях, зложених з плит, часом в ямах, насипаючи над ними високі могили. Іноді закопували тіло цілим, іноді палили його на огні, а потім попіл і недогарки складали в глиняний горщик і закопували в землю.

При небіжчику клали часом дещо з його речей та ріжну страву в горнятках. Часто його тіло мастили чи посипали червоним порошком (охрою), і той порошок осідав на костях, коли тіло згнило. Такі могили з червоними кістками йдуть через усі степи наші від Кубані до Бессарабії. Видно, що й тоді червоний колір став уже кольором жалю, як пізніше мерців накривали червоною китайкою.

Без сумніву, були вже тоді також і певні вірування в живих духів предків, які мають божеську силу, й інші більші й менші божеські єства. Про них, про початок світу й людей склалися й передавалися з роду в рід перекази, укладалися молитви і пісні.

Хоч ся новіша кам'яна культура не тяглася так довго, як старша, але слідами її повна майже вся земля наша. Видно, що намножилося вже людей, та й сліди їх життя стали помітніші: легко їх пізнати, не те що якусь давнішу кременяку, що й не зміркуєш, чи її рука людська обробила, чи вона сама так одколосалась. З сих часів майже скрізь знаходиться ріжний струмент, посуда глиняна, могили людські, а місцями сліди великих осель: хати, робітні, де вироблявся всякий струмент, або городища, де ховалися тодішні люди в небезпечну хвилю; такі городища бувають досить великі, — значить, і людей коло них жило багато.

5. Мідь, бронза і залізо. Особливо цікаве життя з'являється в нашім краю при самім кінці неолітичної культури, коли в наші сторони починають заходити з полудневих країв перші металічні вироби. Тодішні люди жили в хатках дерев'яних або плетених з хворосту і вимащених глиною, а дуже любувалися в глиняній посудині всяких дивних форм, розмальованій пишними візерунками, червоними, білими, рудими, ріжнокольоровими. Аж дивно й неймовірно бачити таку гарну посудину в часах таких давніх, коли люди, як то кажуть, ще тільки з дикого життя виходили. Але се життя вже далеко відійшло від дикого.

Крім всякої посудини в сих глиняних мазанках дуже часто трапляються глиняні, добре випалені ляльки — фігурки чоловіків, жінок, ріжної худоби. Струмент в сих оселях ще кременний, але зрідка залетить часом й якийсь мідяний або бронзовий.

Такі оселі йдуть від Дніпра, з-під Києва через Київщину на Поділля, в Галичину і далі на Волощину (Молдову) і в Балканські сторони.

Видко, що якийсь рух, якась культурна хвиля велика прокотилася по сих сторонах: переселялись якісь народи, або ширилися нові знання і майстерства, мистецькі замишування.

Се не тільки у нас. Скрізь поширення металів робить великі зміни в житті. Поява металів приводить величезний переворот у майстерстві, в усякім рукоємстві й роботі, тому що з металічними знаряддями можна багато зробити такого, що дуже трудно добитися з камінням та кісткою. Але не тільки се, — вона приводить до великих перемін в житті громадським.

Озброєні металічною зброєю племена здобувають перевагу над племенами, які не мають іще металічної зброї; металічна техніка відкриває широке, просто-таки безконечне поле всяким винаходам і поступам воєнної штуки і дає войовничим племенам небувалу перед тим змогу розвивати воєнну силу. З цього часу починаються великі імперії, незвісні перед тим початки великих завоювань.

З другого боку, потреба в металах вносить небувале перед тим оживлення в торговельні зносини і зв'язки. Виникає промисел мандрівних купців і ремісників, які мандрують з металічними виробами в некультурні краї, як сучасні купці-промисловці серед диких племен Сибіру або Океанії. Та й між культурними народами обмін металами викликає незвичайно живі зносини і зв'язки, бо різні метали стрічаються не скрізь, а тільки в певних місцях, і майже кожний край потребує якогось довозу.

Першим з металів пізнали мідь, бо мідяна руда найбільше помітна і легка до оброблення. Але мідь добра для різних окрас, до зброї ж і всякого струмента не здатна, бо занадто м'яка і не може зробити конкуренції кременю. Тільки з домішкою цини*, приблизно одної часті цини на дев'ять частей міді виходить метал незвичайно міцний — так звана бронза, здатна на всякі виробы, на всякий струмент і зброю, і властиво від бронзи починається металічна техніка. Бронзовий меч, ніж, спис — се страшна зброя, з якою починають свої завоювання войовничі народи. З другого боку — цина метал рідкий, який майже не стрічається в одних краях з міддю, тому добування і довіз цини для бронзи викликає далекі подорожі і жваві торговельні зносини.

За міддю і циною приходять золото, важне не так своїм ужитком у техніці (має значіння головню в виробах мистецьких, золотницьких), як тим, що вносить в культуру і життя людське новий елемент вартості, незвичайно високої, при малих розмірах і здатності до перевозу і переховку, майже незмінного і вічного.

За міддю, циною і золотом приходять молодші метали: залізо, олово і срібло. З них незвичайну вагу має залізо, ще більше від бронзи придатне до всякого знаряду, а при тім далеко дешевше, далеко частіше в природі і в деяких родах руди дуже легке до добування. Тільки з залізом метал стає приступним для широких кругів людності — стає демократичним.

Се поширення металів йшло, одначе, дуже неоднаково у різних народів, як і взагалі культурні поступи неоднакові були в різних краях. Се залежало передусім від природних обставин, в яких жили народи, — від більшої або меншої легкості прожитку, густоти залюднення, розвитку зносин і громадських організацій. В сприятливих обставинах народи розвивались і поступали, становились здібними і незвичайно здатними до розвитку і поступів, в несприятливих тупіли і вирождувались. Деякі племена дожили й до наших

* Цина — по-російськи олово, латинське stannum. У нас олово значить plumbum, свинець по-російськи.

часів з засобами камінної культури в таких формах життя і господарства, які були за часів палеоліту. Інші застрягли в формах скотарського життя, які інші народи пережили ще при кінці камінної культури і на початках металічної. Народи побережжя Середземного моря, де незвичайно легко розвивались усякі торговельні і культурні зв'язки, завдяки нетрудному подорожуванню, на цілі тисячоліття опереджали своїми культурними поступами народи, що сиділи в глибині європейського суходолу, відгороджені від світу неперехідними лісами, болотами, горами. На Середземнім побережжі була вже в повній силі металічна культура, цвіли торговельні міста, організовані держави, коли у нас, та й у Західній Європі народи ще сиділи глибоко в культурі камінній, в роздробленні родово-племінного побуту.

В наші сторони мідь і бронза приходили з полудня, з дунайських країв і з Чорноморського побережжя; в наших краях не видно, щоб добували мідь на місці, тому бронза поширювалась тільки на морським побережжі та по більших торговельних дорогах, а в глухіші краї мало заходила, тим більше, що була дорога. Перше ніж бронза поширилася у нас на добре, стали приходити вже залізні вироби, далеко міцніші, а головне що дешевші.

Залізна руда у нас єсть на різних місцях, витоплювати з неї залізо досить легко, тому залізо з часом пішло в народний ужиток, але дуже не скоро. В сторонах ближчих до Середземного моря давно вже встигли розвинутися всякі вироби бронзові, а потім залізні, а в наших краях все ще головню орудували деревом та камінням. Тільки в сусідстві великих торгових шляхів знали метали, а далі відти були вони рідкі, зіставалися предметом розкішним, знаним тільки людям багатим, а нарід дуже довго жив іще в кам'яній культурі, коли в інших сторонах камінь уже давно вийшов з життя.

Міркуючи з стилю, себто з форм і фасонів виробів, і з інших обставин, можна догадуватися, що в тих часах ранньої металічної культури всякі культурні впливи, всякі новини і відомості, нові вироби і нові форми приходили в наші сторони кількома дорогами. Йшли з полудня, з Чорноморського побережжя, куди йшли всякі новини з Азії і з Середземного моря, також з передньої Азії, з Туркестану і теперішньої Персії, через чорноморські степи; йшли з дунайських країв — теперішньої Угорщини, та з альпійських країв, де розвинулося всяке мистецтво під впливами середземними. Нарешті, переймали наші предки дуже багато з заходу, від німців: на се добре показують різні назви в старій мові нашій, перейняті з мови німецької; а німці переймали від римлян і кельтів — знов-таки з впливів середземних. З тих сторін, різними дорогами (особливо ріками) ширилися нові вироби і знання в наших сторонах, заходячи помалу в глухіші сторони. А найкраще нам відомо те, що йшло в наші сторони з Чорномор'я, з грецьких колоній.

6. Грецькі колонії і степові народи на Україні. Починаючи тому років дві з половиною тисячі і трохи раніше, на Чорноморським побережжі стали осідати греки, що виходили сюди з різних своїх городів, тікаючи від усобиць

і війн, шукаючи спокою та прожитку в сих сторонах. Сюди вже давніше приїздили торгувати їх земляки, привозячи різний крам з своїх країв та вимінюючи на всяку всячину в наших сторонах, а з часом осідали тут і на мешкання. Так з'явилися грецькі городи-колонії на нашій побережжі, з котрих найславніша була Ольвія на лимані Дніпра. Осідаючи на нашій побережжі, заводили вони всяке господарство, сіяли збіжжя, садили виногради і ловили рибу, а разом вели й торгівлю з сусідніми народами, які тут мешкали. Продавали їм грецьке вино і оливу, грецькі матерії й різні убори, чудові вироби з золота і срібла, прегарну грецьку посуду, розписану різними малюнками. А за се діставали від них збіжжя і шкури, міхи різні й інші товари їх краю, а особливо людей, невільників, і відвозили се на продаж у свої грецькі сторони.

Грецькі купці їздили з своїми товарами далеко в глибину краю, і різні грецькі вироби заходили далеко на північ; в Київщині, в Полтавщині, в Харківщині можна побачити в старих могилах гроші сих чорноморських городів, грецьку глиняну посуду від вина й оливи, грецькі вазі і різні вироби з золота й срібла роботи грецьких майстрів. З тими товарами йшло в наші сторони й різне майстерство грецьке. Народи, що жили тут, набиралися разом з товарами і різних відомостей та умілостей від греків, великих майстрів тодішнього світу, а навіть переймали грецькі звичаї та обичаї. Грецький письменник, що побував сам в Ольвії, оповідає таку історію одного скитського царя. Його мати була родом з грецького міста, навчила сина грецької мови й письма, і, ставши царем, він любив дуже грецьке життя, часто їздив до Ольвії, і там, лишивши своїх людей на передмісті, сам з греками жив як грек, брав участь в їх усяких ділах, а потім вертався знову до скитів. Поставив навіть собі в Ольвії двір і мав там жінку, все потайки від своїх людей. Та вони кінець кінцем довідалися про се, підглянули, як він святкував з греками разом, збунтувались, настановили собі царем його брата, а його самого, добувши, вбили за те, що відцурався своїх звичаїв.

Але інші племена таки цілі переходили на грецькі обичаї, мішалися з греками, переймали їх віру і звичаї. Так ширилися через греків різні новини, умілості, різні знання по наших сторонах, довгі століття, поки стояли сі грецькі городи. А коли вони, шукаючи захисту від різних диких народів, піддалися під власть великого Риму, що тоді панував над усім побережжям Середземного моря, тоді стали через грецькі городи чорноморські поширюватися також впливи і вироби римські, аж доки не впали сі чорноморські городи від походів різних війовничих народів, що посунулися сюди.

Греки нам прислужилися ще й тим, що від них маємо звістки про народи, які жили тоді в наших чорноморських степах.

Давніших жителів нашого Чорномор'я звали вони кіммерійцями, але в тих часах ще дуже мало знали і про наші сторони, і про їх людність, і слава грецька поема "Одіссея" описує наші сторони як країну вічного морозу й туману:

Там кімерці живуть, і їх місто і ціле їх царство
Хмарами вкутане вічно й туманом, бо яснее сонце
Не поглядає на той край гарячим промінням ніколи.

В другій грецькій поемі “Іліаді” є згадка про кочовників наших степів, що живляться кобилячим молоком і живуть в убожестві й правді:

славних кобилодоїльців,
Молокоїдів убогих, найсправедливіших між людьми.

Потім, у пізніших письменників, маємо вже докладніші звістки про тих степовиків.

Були то різні племена іранського роду, як теперішні перси; частина їх зісталася в чорноморських і кавказьких степах, а з Азії прибували ще нові, бо звідти почали тиснутись до Туркестану турецькі народи з північної Азії. Одні з тих степових племен були більш хазяйновиті, сіяли збіжжя і з того живились. Інші були чисті кочівники, що ходили з своїми стадами худоби, їли м'ясо, молоко кобиляче і сир; жили в кибитках як теперішні калмики або ногайці. Тоді як греки розселялись на нашій Чорномор'ї, старшувала над сими племенами орда скитів, і від неї всі ці степові племена звалися теж скитами. Потім вона ослабла і гору взяли інші орди савроматів, або сарматів, і по їх імені степові племена звалися сарматами.

Сі головні орди, котрі старшували в степах, звичайно, були дикі і войовничі, тим і підбивали собі інших; підвласні ж були більш хазяйновиті, покірні, тому піддавалися тим дикунам. Про суворі воєнні звичаї скитської орди, що панувала в степах у V віці перед Христом, багато оповідають грецькі письменники, наслуховавши про неї оповідань від чорноморських греків, які вони дикі і нелюдські були не тільки до чужих, а й до своїх, яку силу людей різали при святах або на похоронах царських.

Але поруч із такими дикими та нелюдськими поведінками тих степовиків були у них, розуміється, і гарні звичаї. Так славилося скитське побратимство, вірність скитських приятелів, як потім наших козацьких. В таких войовничих і диких часах велике діло було мати такого побратима. Знайшовши чоловіка вірного і відважного, справляв з ним обряд побратимства: в чашу з вином капали вони трохи крові з своїх рук, окунали в то свою зброю і потім пили з тої чаші, взявшись разом; по сім вважалися вже ріднішими, ніж брати.

Один грецький письменник позбирав різні історії про таких скитських побратимів. Він оповідає, як один бідний скит сватав царську доньку, і коли всі женихи вихваляли свої багатства, він похвалився, що не має стад і кибиток, але має зате двох дуже вірних побратимів; ті посміялися з нього і віддали царівну за іншого жениха, що мав золоті чаші, багато возів і великі стада — “поставили вище, — каже, — худобу і непотрібні чаші та тяжкі вози, як добрих людей”. Але сі доказали, що хороші побратими дорожчі від того всього, бо викрали свому побратимові царівну, а її жениха і брата вбили.

Оповідас ще він про одного побратима, як той дав вибрати собі око, щоб визволити з неволі свого приятеля, і про іншого, що, бувши разом з своєю сім'єю і з раненим побратимом в одній хаті, як та загорілася, лишив жінку і дітей, а став рятувати товариша; жінка ледве вискочила, а одна дитина згоріла, та скит тим не журився: дітей, каже, ще можу мати, та й не знати ще, що з них буде, а такого другого побратима, як сей товариш, що стільки разів показував мені свою любов, не знати, чи знайшов би я.

7. Слов'янське розселення. Отак у степах наших цілі століття товклися різні орди і племена такого роду, що скити. В горах Карпатських сиділи різні дрібні народи, мабуть, з того ж кореня, з якого вийшли теперішні волохи (румуні). Племена ж слов'янські, як можна міркувати з усього, жили тоді далі на схід і на північ — по Дніпру, в Київській околиці і вище, мабуть, і на Волині, і далі на північ, в Поліссі, та й за Дніпром, мабуть, теж.

Від римських письменників знаємо, що в часах після народження Христового, тому років 1700 або 1800, слов'янські селища на півночі були в сусідстві з литовцями і німцями і сягали тоді аж до Балтійського моря. Називають вони слов'ян венедами, так, як прозивали їх німці.

На тих своїх старих осадах слов'янські племена сиділи дуже довго, бог зна від яких часів. Не без того, щоб при тім, як рухались їх сусіди, не посувались на захід або полудне і якісь племена слов'янські. Але велике слов'янське розселення наступило пізніше, тому 1500 літ, тоді як на заході рушилися німецькі племена, а на полудні в степах і на степовім пограниччі слов'янам зробили місце гуни.

Німецькі племена, що мешкали коло Балтійського та Північного (Німецького) моря, здавна поширювалися звідси на полудне. Так ото скоро по Христі посунули з-над Вісли на полудне племена готів. Не знайшовши собі місця ближче, вони замандрували на нас аж над Чорне море. Розігнали тутешні племена й осіли по побережжі від Дунаю аж над Азовське море. Були люди войовничі і часто ходили звідси грабувати римські й грецькі міста побережні, тож і наробили тим великого шуму. Але й на них прийшла біда, коли продерлася в Європу перша турецька орда, звана гунами. Вона розгромила і знищила ті різні орди, що сиділи коло Каспійського і Азовського моря, і вдарила на готів. Готський король налякався сеї грози так, що вбив сам себе, аби не бачити розгрому свого народу. Справді, гуни нагнали великого страху; перелякані сучасники описують їх, як незвичайно дику і нелюдську орду, мало навіть подібну до людей. Готи пробували боротись, але по перших невдачах стратили відвагу й кинулися тікати від гунів за Дунай; інші піддалися гунам.

Так відкрилися великі простори слов'янам разом і на захід, і на полудне, і вони в тім часі починають широко розселятися. Західні племена, з яких вийшли поляки, чехи, словаки й інші, тепер майже винищені, посунули на давніші німецькі ґрунти, по Віслі і за Віслою. Племена полудневі, з котрих вийшли теперішні болгари, серби й словенці, рушили за Карпати, на

Дунай і за Дунай, в землі Балканські. Племена східно-полудневі, з котрих вийшов наш український народ, посунули з своїх старих селищ головню на полудне, в степові й пограничні з степами краї, спустошені по тій гунській бурі. Тут уперше й стрічаємо тоді звістки про наші племена зокрема, а не про все слов'янство, як давніше.

Звуться вони в тодішніх писаннях антами. Один старинний письменник, що списував історію готів, написав їх оповідання про те, як скоро після приходу гунів готам довелось воювати з антами. В першій стрічі анти побити готів, але король їх не злякався, воював з ними далі, погромив, взяв в полон князя антів Божа і старшин їх у неволю і, щоб налякати антів, казав їх страшною смертю убити, розп'яти на хрестах. Але гуни взяли потім антів під свою оборону і приборкали готів.

Мабуть, отсе тоді анти з готами стрілися, рушивши в чорноморські степи, і ся війна була знаком українського розселення в степах. Війна з готами не спинила його, як не спиняли й інші стрічі та війни з тутешніми народами. Живучи серед войовничих народів в степах, сі степові українці, анти, й собі привикали до войовничого життя, ходили на розбої разом з гунами і їх земляками-болгарами (турецькою ордою, що потім, осівши на Балканах між слов'янами, змішалася з ними й передала їм своє ім'я). Відзвичаювалися від хазяйства, а привикали більш до війни, як потім козаки. Закинули хліборобство, жили в лихих хижках, бідно і в недостатках, не мали залізної броні, як греки, і зброєю якою-небудь лихенькою орудували — парою списів тощо. Не були звичні виступати збитою лавою, а так десь несподівано запопасти, ударити й знов розбігтися, заманюючи ворога, були великі митці. Були проворні, на всяку біду терпеливі, чудесно вміли десь засістися, притаїтися, навіть у воді, пірнувши та дихаючи через очеретинку, як то й козаки потім робили. Тим вони дуже дивували греків, і давались їм у знаки, ходячи за здобиччю на грецькі землі. Часами ж греки платили їм, щоб воювали з їх ворогами. Так напускали антів на сусідніх словен, що жили за Дністром і дуже докучали грекам своїми нападами.

З нагоди одної такої війни антів з словенами грецький історик оповідає різні цікаві звістки про життя антів і словен і між іншим таку пригоду розкаже. У греків був один воєвода, що дуже добре боронив візантійські землі від нападів словенських і антських; але в однім поході на словен наложив головою, і ті знову почали грабувати візантійські краї. Та по якимсь часі один грецький невільник, що був між антами, розказав свому господареві, що той воєвода не вмер, а живе між словенами як невільник, і словени не знають сього. Ант викупив зараз того невільника і, привівши до себе, розпитував його, чи він справді той славний воєвода. Викуплений казав, що він зовсім не грек, а ант з роду, тільки зветься так само, як той воєвода, а попав до словен у неволю під час попередньої війни. Але господар йому не повірив і оповів землякам. Зібрались вони на велике віче, як мали звичай робити у всяких важних спра-

вах, бо не мали над собою одного князя, а у всіх радилися громадою. На вічі наказали тому невільниківі, аби не смів казати, що він не той славний воевода, а самі оповістили грецького цїсаря. Той цїсар тоді намовляв антїв, щоб перейшли на грецькі ґрунти і, тут мешкаючи, боронили від ворогів, і за се обіцяв їм платити гроші. Анти годилися тільки з тим, щоб з ними мешкав і той нібито воевода. Він поїхав у тій справі до Царгорода, але на дорозі вхопив його справжній грецький воевода і казав забити в кайдани, як обманця, і на тім розбилися переговори цїсаря з антами.

Отак припадком щось довідуємося про наших предків тодішніх — якась отака пригода кине промінчик світла й освітить перед нами те давнє життя, — як жили, з ким воювали, який устрій мали ті наші козаки в часах розселення, в VI віці по Христі.

В іншого грецького письменника з того часу заховалася звістка про боротьбу антїв з ордою аварів, що посунула нашими степами в тім часі. Битви з ними випали нещасливо для антїв, чимало їх попало в неволю, і авари стали пустошити землі антїв. Виручати невільників і миритися з аварами анти післали одного визначного чоловіка на ім'я Мезамира. Але той був чоловік гордий і сміливий, не стерпів каганові (старшому) аварському, відповів на його хвалькуваті слова сміло й різко. Тоді один болгарин, що був у кагана в ласках, став намовляти, аби того Мезамира вбити, бо він серед антїв має велику вагу і може їх підняти на аварів. І каган послухав, убив Мезамира, і авари почали пустошити землі антїв ще гірше.

Про сю біду від аварів довго держалася пам'ять між українським народом. Київський літописець записав оповідання про те, як обри (авари) мучили дулібів, українське плем'я, що жило на Волині; каже, що обри запрягли в вози дулібських жінок і ними їздили. “Були сі обри тілом великі, а умом горді, і погубив їх Бог: померли всі, і не зісталось ні одного, так що сталось прислів'я: “погинули, як обри”, — каже той літописець. Але обри не погинули так скоро, а тільки перейшли далі, на Угорщину.

8. Українські племена та їх побут по розселенні. Отакі степові бурі, як оцей аварський погром, не могли налякати привичних до всякої біди степових українців, і вони далі держалися в степах і посувалися все далі: на схід — до Азовського моря, на захід — до Дунаю.

Простору було досить, і люди осідали зрідка, хуторами. Кожний рід осідав окремо і жив собі осібно. Жили почасті з хліборобства, а також випасали худобу, ловили рибу й звіра в лісах, дуже кохалися в бджільництві, особливо в лісовій стороні: бджоли водились у видовбаних в дереві дуплах (бортях), наче в улях, так і зимували. Земля довго була неділена, та й господарили спільно великими сім'ями; сини не ділилися, жили разом, а порядкував господарством котрийсь старший віком, або котрий оборотніший. Це недавно бували на Україні такі великі, неділені сім'ї, душ часом по 20 і 30 в одній, що мали спільне господарство.

Убиралися просто. Носили сорочки полотняні й штани, поверху — свити, а часом ще й кереї (“корзно” звалося), на ногах — якісь плетені панчохи і чоботи, або постолои, на голові — шапку з якоїсь шкіри, або плетену.

В старих могилах з тих часів можна бачити останки вовняних і полотняних матерій, полотна, лляного і конопляного, грубшого і тоншого тканиня, ремінні пояси і коло пояса ніжик, гребінець, шкіряна торбинка з різним припасом — огнивом, маленьким брусом до гостріння; на ногах невисокі гостроносі чобітки, зшиті на підошві з тонкої вичиненої шкіри. У жінок — намісто, нашійники (гривни), сплетені з дроту, на голові — шапочки або наголовники, ушиті різними прикрасами, на висках висіли кільця, нашиті на ремінець; в коси впліталися також кільця — вони так і лежать рядом на кістках від висків на чоло, або від висків на груди, як лежали коси. Багаті пишалися шовковими убраннями з грецької або арабської матерії, золототканою парчею та дорогими міхами (футрами), золотими уборами, ланцюгами, дукачами, золотими гудзиками, кованими поясами. Чужоземці хвалять тодішніх людей наших за щирість і привітність. Кажуть, що вони ласкаві до чужоземців, гостинно приймають їх і проводять далі, щоб не сталося їм якоїсь шкоди. Жінки їх надзвичайно вірні своїм чоловікам і часто убивають себе, коли вмирає чоловік. Дуже люблять свободу, не хочуть нікому служити ані бути під чиеюсь властю. Але не згідливі, не вміють слухатися чужої гадки, кожний тягне на своє, і через те бувають між ними суперечки і криваві бійки. Подібно кажуть і пізніші письменники про українців та й інших тодішніх слов'ян. Кажуть, що се люди відважні й войовничі і ніхто б не міг їм противитися, якби вони трималися одностайно.

Вірили, що є такі боги, що правлять світом, і особливо шанували тих, від яких надіялися добра в господарстві: бога Перуна, що посилає грим і блискавицю, сонце, зване Даждьбогом, бога Велеса, що пильнує худоби. Їм молились і жертвували ріжну страву, але не було до того ані церков, ані священників (жреців), а справляв ті молитви кождий за свій рід. Один арабський письменник переказує нам молитву предків наших під час жнив: беруть, каже, просо в кірці, підіймають до неба й моляться: “Господи, ти давав нам страву, дай нам її й тепер подостатку”. Молилися десь у тихім місці, над водою, де чоловік найживіше відчуває подих тої таємничої сили, що оживляє природу. Ідоли богів були рідкі, мабуть, по більших тільки містах. Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували прихід нового року, се й досі задержалося на Різдва й на новий рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго урожаю, посівають зерном на щастя; усе отсе позіставалося ще з тих давніх, давніх часів, як ще наші люди не були християнами. Прихід весни стрічали веснянками, а на поворот сонця з літа на осінь було свято Купала, що й досі справляється між нашими людьми. Це й тепер пам'ятають і “мертвецький великдень”, так само стародавнє свято предків наших — день померших. Тодішні люди вірили, що душа не вмирає з чоловіком, а далі живе

там саме, де жив покійник. Ховаючи небіжчика, клали йому в могилу страву й усякі річі, потрібні до прожитку; се все закопували, або палили разом з покійником, клали в миску або глечик і засипали землею.

Для громадських справ сходилися старші з родів чи сімей на нараду, звалось отсе віче; там порядкували й рішали, що треба. Були подекуди старшини, звані князями, але вони не мали великої сили, бо всякі справи рішала громада, віче, а князі мусили громади слухатись. Війська не було, а як треба було боронитись, то хто був дужий, збирався з тим, що мав, — чи з списом, чи з мечем, на коні чи піший, і йшли боронитись чи воюватись. Для оборони ставили городи; десь серед лісу чи болота, або на високім шпилі сипали вали, копали рови, аби ворог не міг приступити. В небезпечний час туди збирали своє майно, жінок і дітей і боронилися від ворога. Досі від тих городів позоставалося багато городищ. У спокійні часи ті городи здебільшого стояли порожні, а люди жили собі по хуторах. Тільки в декотрих городах завсіди мешкали люди, особливо заможніші, багатші, купці — для безпечності; туди приїздили й чужі купці на торги та привозили товари.

Так жили собі предки наші довго окремо. Кождий знав тільки свою околицю, свій город: мали своїх старшин, а інші люди до них не належали. Звалися ріжними іменами: в теперішній Чернігівщині люди звалися сіверяни, найважніші городи у них були Чернігів, Новгород-Сіверський і Переяслав. Люди коло Києва звалися поляни, а земля та прозвалася Руською землею. Ті, що сиділи над Тетеревом і Случею, у великих лісах, звалися древляни. Ті, що на Волині, — дуліби. Одного спільного імені не мали, бо жили окремо, і спільної управи не було. Аж пізніше се сталося, а саме як, зараз побачимо.

9. Про початки Київської держави. З-поміж усіх українських міст найбільше й славніше був Київ. Здавна, з непам'ятних часів, ще коли люди не знали заліза або міді, а робили собі списи чи сокири з каменю, жили не в хатах, а по печерах, видно, що тут жило багато людей. А се тому передусім, що тут сходилися дві великі ріки: Дніпро і Десна. Над рікою легше було прогодуватися чи рибою, чи звіриною. Рікою їздили люди, куди треба, — сухих доріг тоді було небагато, і ними їздити не так було легко й безпечно. Тому й за українських часів під Києвом були найбільші оселі, найбільше людей багатих, торговельних: сюди найбільше приїздили й купці з чужих країв з усяким товаром.

Сим багатим і торговельним людям треба було охорони: були сусіди, ласі на їх товари й багатство, що при нагоді раді були пограбувати їх добро, чи в дорозі, чи в самім Києві, як не було доброї сторожі. Тому сі київські люди, особливо значніші, більші, звані боярами, здавна почали держати собі для охорони людей сильних, відважних, воєнних. Далі все більше, і з часом так зібралось чималеньке військо в Києві, що боронило місто від сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край, а старшим над тим військом був київський князь.

Та обороною не кінчалось. Київське військо, дружина, як воно звалось, не тільки боронило свою околицю від ворогів, але й саме нападало на сусідні землі, віддячуючи за їх напади або просто шукаючи здобичі. В тодішніх часах військо й жилося головно тим, що пограбувало, або казало собі дати за викуп, щоб не грабувати. Щоб прогледувати свою дружину, київські князі й бояри ходили на сусідні волості й землі, набирали там всякої здобичі, а як ті відпрошувались, то казали собі давати щороку данину “за мир”: що вони самі не будуть їх грабувати й іншим не дадуть.

Збираючи дані все більші, київські князі держали все більше війська; а що більше війська пробувало, то дальші походи вони робили, то більше городів і земель під свою владу брали, під себе підбивали. Землям тим була та ніби користь, що київські князі мали боронити їх від сусідів, заводити у них спокій і безпечність, нищити і карати розбійників; на те приходили вони щороку зимою, вибираючи дань, а часом держали й цілий рік своїх людей, мужів з військовою залогою. Та про те, чи бажають собі тої охорони й опіки ті землі, князі не питали: їм треба дані для дружини, дешевого товару для торгу. Обійшовши свої землі зимою, на весну князі й бояри разом з купцями з'їздилися в Києві і, поскладавши товари на човни, везли Дніпром на Чорне море, а звідти — до Царгорода (Константинополя), до греків на продаж, а від них купували собі дорогі убрання, золоті убори, вино й усяке коріння. Туди ж продавали невільників, яких забирали в неволю на війні.

Не вдоволяючися данню зі своїх земель, ходили київські князі походами на далекі, багаті краї, де надіялися великої здобичі; ходили на Царгород і землі грецькі в Криму і Малій Азії, ходили на Кавказ, на Каспійське море, в Персію.

Пам'ять про такі походи лишилася досі в піснях. От як співають в колядці:

Ой спід гори да стоять тумани,
Да то не тумани — пара з коней йде.
Ой там же військо — аж землі важко,
Ой там у війська пана немає.
Ой одзоветься зличний паниченько,
Славногo отця і пані-матки:
“Я ж в тому війську та паном стану,
Велю гармати наворочати.
В Чернігів-город велю стріляти”.
Ой б'є да б'є він в Чернігів-город.
Там його не знали ні царі, ні пани,
Винесли йому миску червінців;
Він тее взяв, шапочки не зняв, не подякував.

Потім співають, як те військо йде на Переяслав і на Київ, збираючи окуп: се пам'ять про старі походи, тільки дещо тут перемінено (от як гармати — се пізніше додано, а тоді їх не було). В іншій колядці співається, як дружина, не

маючи що робити на Україні (видно, не було війни під той час), вибирається на службу в грецькі краї:

Ой ходімо до ковальчика,
 До ковальчика, до золотника,
 Покуймо ж собі мідяні човни,
 Мідяні човни, золоті весла,
 Ой пустимосся ж на тихий Дунай,
 Долів Дунаєм під Царгород:
 Ой чуємо доброго пана,
 Що платить добре за служеньку, —
 Ой дає на рік по сто червоних,
 По коникові та по шапочці,
 Та й по шапочці, та й по панночці.

Маючи під собою велике військо, взяли князі велику силу в самім Києві. Уже не питались вони в усякій справі громади, як вона рішить, тільки радилися з військовою старшиною, з своїми боярами, і правили землею, як хотіли, а хто їм протививсь, того саджали до в'язниці або забивали. Багатим боярам — киянам нові порядки були на руку: не тільки що мали тепер оборону через князів, а і всяку вигоду в торгівлі. З далеких країв привозили князі й дружина різні товари до Києва, й київські купці перепродували їх в інші краї з великим баришем. Багато з киян-бояр служило в княжім війську і мало з того велику вигоду. Київ став великим містом, багатим, славним на цілий світ. Бідним людям, щоправда, мало з того було потіхи: тепер люди сильні й заможні, маючи захист і оборону у князя і його дружини, не раз ще більше кривдили їх, не боячись за то собі відплати. Але бідними людьми ніхто не журились.

Князям та боярам дуже в пригоді стало, що в тім часі до нас сунуло багато воєнних людей з північних німецьких країв, найбільше — з теперішньої Швеції. Вони шукали заробітку і здобичі на чужих сторонах і ставали до служби київським князям. За перших князів було їх так багато в київській дружині, що з того потім постала думка, що вся Київська держава пішла від них. Звались у нас вони варягами, були се добрі вояки, сміливі, охочі, а при тім нічим не зв'язані ні з краєм, ні з людністю: можна було хоч на чужих їх посилати, хоч на своїх людей. Тим вони були дуже в пригоді київським князям.

Так склалась держава Київська, або Руська: Київський край звався здавна руським краєм, Руссю, тому київські князі теж звались руськими, київська дружина — русинами, і ті землі, що вона з князями підбивала, до Києва прилучала — починали теж зватись руськими, Руссю. При кінці IX віку (900 літ по Різді Христовім) вже багато земель до Києва належало, київським князям дань давало: не тільки українські, а й інші, аж під теперішній Петербург та Москву. По більших городах сиділи родичі київського князя або бояри, з більшим або меншим полком дружини. Вони збирали дань, з того

годували свою дружину, а частину посилали київському князеві; мали теж пильнувати порядку і спокою, судити людей. Траплялось, одначе, й так, що сі намісники самі не слухались київського князя, бунтувались, і підіймалась війна. Або люди не хотіли давати дані і київський князь посилав військо, аби їх “примучити”, аби були послушні. Особливо се бувало тоді, як умирав київський князь, і по нім наступав новий.

10. Найдавніші князі і Олег. З перших часів Київської держави долетіли до нас тільки голі ймення якогось Бравлина, потім Аскольда і Діра. Про сих двох чули й наші літописці, але не вмiли нічого розвідати. Те, що вони оповідають, що се були два брати, прийшли з Новгороду, ходили походом на грецьку державу, на сам Константинополь, що у нас звався Царгородом, а потім згинули з руки Олега чи Ігоря — все, мабуть, їх власні здогади. Певне, Аскольд і Дір не були братами, ані княжили разом, але в 860 році Русь дійсно ходила походом на Царгород, потім греки замирились з ними і посилали свого владика проповідувати між русинами християнську віру. Тому, що на Аскольдовій могилі поставлено церкву, можна думати, що то він був київським князем тоді, як грецький владика їздив з послами на Русь і “хрестив багатьох”. Дір жив, мабуть, по Аскольді та про нього нічого не пам’ятали тоді, як писалася літопись.

Тільки князь Олег, що княжив у Києві на початках X віку, запав глибоко в пам’ять народну. Вона оповила ім’я його дивними оповіданнями, казками й піснями, перенісши на нього всяку всячину, що пам’ятала з давніших часів. Кінець кінцем, зробила з нього не тільки великого і вдатного войовника, а й “віщого” чудодія, що вмів творити діла надлюдські, міг обернутися звіром і птахом і малою комахою, і так за тим казковим чудотворцем нарешті майже зовсім зник дійсний, правдивий князь Олег, що княжив у Києві.

На щастя, маємо, одначе, й документ з його князювання, зовсім певний, який посвідчує нам, що маємо діло не з казками, а з справжнім-таки, дійсним київським князем, що княжив на початку X віку. Се умова Олега з Візантією, списана в р. 911. Маємо в літописі ще іншу його умову, але та тільки в уривках, а умова 911 року записана в літописі ціла і з неї можна знати напевно, що Олег тоді справді був князем у Києві, мав під собою велику державу, багато князів і намісників; вони сиділи по землях, підвласних Києву, й правили ними. Літописець каже, що сі умови були списані після вдатного походу Олега на Царгород: що він ходив з усім військом, з полками всіх підвласних племен на Константинополь; греки, щоб не допустити його до міста, ланцюгами замкнули Босфорську протоку, але Олег їх перехитрив: сказав своїм воякам поставити човни на колеса, і коли подув вітер у вітрила, човни поїхали на колесах під сам город. Греки так налякалися, що стали проситись у Олега, аби взяв яку схоче дань, аби тільки міста не чіпав, і Олег сказав їм дати по 12 гривень, тобто по 6 фунтів срібла на чоловіка, на свою дружину і на князів, що по городах лишилися: в Києві, в Чернігові, Переяславі й по

інших городах. Велів пошити вітрила на свої човни з тих славних на цілий світ грецьких паволок, а на знак побіди над греками повісив з своїми боярами свої щити на брамі царгородській.

Се все, розуміється, такі оповідання, в яких нема чого шукати великої правди. Але судячи з того, що в тих умовах греки поробили великі пільги нашим князям та їх торгівлі, треба гадати, що справді були перед тим якісь удатні, а для греків дошкульні походи Русі на грецькі краї (може, тільки не на сам Царгород, бо в грецьких джерелах нема про се згадки). Мабуть, сі походи й змусили грецьке правительство до переговорів з Олегом і до всяких пільг руським купцям: воно дозволило їм торгувати у Візантії, не платячи мита, а ще й візантійське правительство мало їм давати все потрібне на прожиток і на дорогу. За те Олег обіцяв, що не заборонятиме своїм воякам вступати на службу цісареві.

Від арабського письменника знаємо, що, замирившись з Візантією, Русь пустилась натомість шукати здобичі на схід. На 500 човнах, по сто чоловік на кождім, пішли вони Доном, перетяглися з Дону на Волгу і, вийшовши на море Каспійське, почали грабувати полудневе побережжя моря, де було чимало торговельних багатих міст. Війська на місці не було, не було кому боронити, і кілька місяців руські напасники господарили тут і грабували, як хотіли; тільки на повороті стріла їх біда, бо зробило на них засідку хозарське військо і погромило. Літопис не згадує про се, але пам'ять про сеї і інші такі походи на схід зісталася в піснях про похід Олега або Вольги на Індійське царство:

А Вольга тоді був догадливий —
 З усією дружиною хороброю
 На те славне царство на Індійське
 Зараз з нею у похід пішов.
 От дружина спить, а Вольга не спить,
 Обернеться він та сірим вовком,
 Біга, скаче в темнім лісі по гущавинах,
 А б'є він звіря сохатого (лося),
 Вовка, медведя не пускає теж.
 Барси, соболі — найлюблений шмат,
 Але й зайцем, лисом не гребує теж.
 Напуває та годує він дружину ту хоробрую,
 Обува, одяга добрих молодців —
 Носять шуби вони соболинїї,
 В переміну ж шуби барсові.
 Ну дружина спить, та Вольга не спить,
 Він обернеться ясным соколом,
 Ген далеко літа на синє море,
 Б'є гусей він, білих лебедів.
 А сірих, малих качок не пускає теж —
 Напува та годує він дружиноньку хоробрую,

А все їжа була з перемінами.
Зачина Вольга тут ворожити:
“Гей ви, удалі молодці,
Не багато і не мало вас — сім тисячів,
Чи єсть серед вас такий чоловік —
Обернувся щоб він та гнідим туром,
Побіг би в те царство Індійськеє,
Провідав би про царство Індійськеє?”
Тут, мов лист із травною простирається,
Вся дружина його приклоняється,
Кажуть йому удатні добрі молодці:
«Ні, нема у нас такого молодця —
Окрім тебе лиш Вольги Всеслав'євича”.
Ну тут той Вольга Всеслав'євич
Обернеться туром гнідим-золоті роги
Та й побіг він до царства Індійського:
Першим скоком скочив він цілу верству,
Скоку другого не могли знайти —
Обернувся він ясним соколом,
Полетів він до царства Індійського,
Сів на палату білокам'яну,
На віконечко царя індійського —
Цар з царицею розмову ведуть,
Говорить цариця Азб'яківна:
“Гей же, славний індійський цар!
Хочеш ти збиратись на Русь воювати,
А не знаєш того і не відаєш,
Як на небі місяць засяв, засвітив,
А в Києві могутній родивсь богатир,
І тобі то, цареві, супротивничок!”
Ну Вольга тоді — він догадливий,
Він розмову ту собі вислухав,
Обернувсь тепер горностайчиком
І побіг до комори оружної —
У тугих луків він тетиви надкушував,
У гартовних стрілок він залізка витягував,
Все то в землю він позакопував.
Обернувсь назад ясним соколом,
Геть піднявся високо попід небеса,
Полетів далеко у чисті поля,
До своєї дружини хороброї,
Розбудив він удалих добрих молодців:
“Гей же ви, дружинонько хоробрая!
Не час вам спать, час тепер уставать.
Та ходімо до царства Індійського”.

Так прийшли до стіни білокам'яної —
 Гей міцна та стіна білокам'яна:
 Ворота у тім городі залізнії,
 Гаки, засови всі мідяні,
 Підворотня — дорогий рибій зуб,
 Хитрими вирізами вирізана,
 Тільки в ті вирізи мурахові пройти.
 Тут усі молодці засмутилися:
 “Стратимо ми голови даремнісенько —
 Як тут нам оті мури пройти!”
 Молодий Вольга — він догадливий,
 Обернув себе він мурашиком,
 Всіх своїх молодців теж мурашками;
 Стали вже молодці на другій стороні,
 В славнім царстві Індійському —
 Обернув усіх молодцями знов,
 Стали знову з зброєю своєю воєнною.
 Тут молодцям він наказ віддає:
 “Гей же ви, дружино хоробрая!
 Ви ходіть по царству Індійському
 Та рубайте старого й малого,
 Не лишайте насіння ні трошечки,
 Полишайте ви тільки лиш вибором
 Не багато — не мало, а сім тисячів
 Самі гарні душі-дівичі.
 Тут Вольга там царем зіставсь,
 Взяв за себе царицю Азб'яківну,
 А дружина його хоробрая
 Із дівичями тими поженилися —
 Він їм золота, сребра що там викотив!
 Коней їм та корів табуни ділив —
 А на кожного брата сто тисячів.

11. Ігор і Ольга. По Олегу став княжити Ігор. І знов, як за часів Олега, маєм його умову з Візантією та ріжні звістки чужоземні з останніх років його панування — про похід на Царгород і похід на каспійські краї. Видко, що так було звичайно: перші роки князювання йшли на те, щоб скріпити своє становище, приборкавши непокірних князів і намісників, неслухняні волості і племена, а приборкавши й маючи в руках великі воєнні сили, київські князі робили походи в далекі, багаті краї, шукаючи добичі і слави.

У літописі береглись також оповідання про те, як приборкував Ігор своїх українських підданців, і голову свою положив в їх повстанні. Оповідання сі цікаві тим, що показують, як закріпляли князі свою власть над підвласними племенами, як збирали від них дань на свою дружину, як її утримували.

Літопись оповідає, що Ігор воював з уличами і древлянами. Уличі довго боронились; їх город Пересічен тримався три роки і не піддався Ігорю, але той таки вистояв під ним три роки і здобув його: “примучив” уличів і дав своєму воеводі Свенельду дань з них. Потім йому ж дав дань з древлян, що давали по чорній куні з диму (з господарства). Дружина Ігорева почала нарікати, що він занадто багато дав доходів одному Свенельдові: “Тепер, — казали, — Свенельдові вояки посправляли собі зброю й одержу гарну, а ми ходимо голі”. Та й почали намовляти Ігоря, щоб пішов з ними у древлянську землю ще й собі з неї взяти: “Ходім, — кажуть, — княже, добудеш і ти, і ми”. Ігор послухав, пішов з ними і вимусив від них дань ще й для себе, крім того, що взяв Свенельд для себе. Потім розохотився на ту древлянську дань, що так послушно йому дали, та й каже дружині: “Ви собі з данню ідіть додому, а я вернуся і ще походжу”. І пішов ще дань збирати, з малою дружиною, щоб не ділитися з усею дружиною і більше на свій пай дістати. (Так оповідали потім Свенельдові дружинники про Ігореву жадність). Древляни, почувши, що Ігор знов іде з них дань брати, стратили терпець і порішили йому кінець зробити. Зібрали раду з своїм князем Малом і кажуть: “Як вовк внадиться між вівці, то і все стадо виносить, як його не вбити, так і з цим Ігорем: як не вб’ємо його, знищить нас до решти”. Післали до його, щоб спам’ятався і дав їм спокій: “Чого знов ідеш до нас? Адже взяв уже всю дань!” Та він не послухав і почав збирати дань. Тоді древляни з міста Іскоростеня напали на його дружину і побили її, бо було її мало, а самого Ігоря схопили і замучили люто: нахиливши верхи дерева, прив’язали до них Ігоря і потім пустили, так ті дерева й роздерли Ігоря.

Зосталася в Києві по Ігорю його вдова Ольга з малим сином Святославом, і першим ділом вважала за свій обов’язок помститися за чоловіка та приборкати непокірних древлян. Помста була святим ділом у тих часах: “Хто не відомстить, за того Бог не відомстить”, — каже старе слов’янське прислів’я, і чим тяжча була помста, тим більше честі було месникові. В народі ходило багато оповідань про те, якими хитрими способами і як люто мстила Ольга древлянам за смерть чоловіка. Ольга в наших переказах стала типом, взірцем хитрої княгині, як Олег — взірцем хитрого князя. Про Олега оповідали, як він ходив походом на Царгород і хитроццями на смерть перелякав греків, про Ольгу — як вона їздила до грецького цісаря в гостину, як він її сватав, побачивши її красу і премудрість, а вона хитромудро від того сватання викрутилася, попросивши цісаря, щоб був її хрещеним батьком, а як став хрещеним батьком, не міг уже оженитися з хрещеницею: виходить, що Ольга краще знала християнські порядки, як сам цісар візантійський.

З оповідань про її помсту над древлянами маємо в літописі кілька: в однім Ольга закопує в землю древлянських послів, що прийшли її сватати за древлянського князя, в другім каже їх спалити, пославши вимитися до лазні. В третім Ольга справляє тризну-поминки на могилі свого чоловіка, і

коли древліани повпивалися медом, сказала своїм воякам їх побити. В іншому вона просто йде походом на древліанську землю й пустошить та нищить її, людей каже бити, інших бере в неволю, а так примучивши, накладає данину ще тяжчу, ніж було за Ігоря: дві часті каже платити до київського скарбу, а одну — до свого, вдовиного. З цього походу інше оповідання знову розказує, як хитро Ольга здобула древліанське місто Іскоростінь (теп. Іскорость): ніяк воно не піддавалось їй, і Ольга сказала, що не хоче вже від них нічого, тільки аби дали з двору по три голуби та по три горобці, і як ті, повіривши, дали, вона тих птахів роздала своїм воякам і казала поприр'язувати їм запалений трут до ніжок: птахи з трутом полетіли під свої стріхи й запалили місто, люди почали тікати, а Ольга казала своїм воякам їх бити. Але такі оповідання про підпалювання міста звірятами або птахами є у різних народів.

Так, по тодішнім поняттям, Ольга сповнила свій святій вдовиний обов'язок, і в пам'яті народній зісталася взірцем шановної жінки, що свято сповняє, що до неї належить: шанує пам'ять свого чоловіка, виховує дітей, пильнує їх спадщини, мудро править державою, об'їздячи її, роблячи порядок, і не лакомиться вийти вдруге хоч би й за самого цесаря грецького.

Літопись згадує, що по різних місцях зістались її становища і ловища, погости і міста, звані її йменням.

В церковних кругах шанували Ольгу за те, що вона прийняла християнство, тримала при собі священика й казала поховати себе по християнському звичаю, без тризни. За се її потім признано святою.

12. Святослав і його сини. Про сина Ігоря і Ольги Святослава було так само багато оповідань народних, як про Олега або Ольгу. Але се не хитрий чудодій, що все робить штукою, а сміливий і чесний лицар-воївник, що у всім поступає одкрито і сміливо, не шукає здобичі ні багатства, цінить тільки славу воєнну і для неї одної живе. “Коли князь Святослав виріс і став чоловіком, — каже оповідання, записане в літописі, — він почав збирати багато хоробрих вояків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як пард (леопард) і багато воював. Не возив з собою возів, ні казана, не варив м'яса, тільки порізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, підстелював на спання підклад (що під сідлом був), а в голови — сідло, — такі ж були і вояки його. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: “Іду на вас!”

І так описує літопись насамперед його похід на схід. Від арабських письменників знаємо, що тоді Русь понищила краї й торговельні городи болгарські й хозарські: Итиль, Болгар і інші, порозганяла людей, попустошила їх оселі. Тоді стала вона сильною ногою на усті Дону і на Азовському морі, zarazом відкрила дорогу своїм походам на Каспійське море. Можна було сподіватись нових походів Русі туди, на персько-арабські городи. Але натомість доля перекинула Святослава в Балканські краї, в Болгарію: грецький цесар задумав знищити Болгарію і для того замислив напустити на неї Святослава. Намовив

до того Святослава через одного грека з Херсонеса, в Криму, і той підбив Святослава на спілку: Святослав для себе буде здобувати Болгарію, а він буде собі старати корону візантійську. Святославу ся думка дуже сподобалася: захопивши в свої руки Болгарію та маючи в руках Київську державу, він міг опанувати цілий Балкан та й сягнути по сам Царгород. Але й без того Болгарія була смачним куском. “Не хочеться мені в Києві жити, — каже Святослав в літописі потім, засівши в Болгарії, як його київські бояри намовляли, щоб лишив далекі краї та пильнував батьківщини. — Хочу, — каже, — жити в Переяславці на Дунаї (столиці болгарській) — то середина землі моєї, там всяке добро сходиться: від греків — паволоки, золото, вино, овочі різні, від чехів і угрів — сrebro і коні, з Русі — шкіра (міхи), віск, мед і челядь”. Мусив Святослав наперед знати про те болгарське добро і тому з утіхою прийняв заклик, не здогадуючися грецьких хитрощів.

Зібравши велике військо, кинувся він на Болгарію, побив болгарське військо на Дунаї і, зайнявши західну Болгарію, осів у Переяславці.

Та слідом прийшли з Києва вісті, щоб Святослав на гвалт прибував, бо орда печенізька обступила Київ і не дає дихати. Київські бояри докоряли Святославу, що не пильнує своєї держави: “Ти, княже, чужої землі шукаєш та пильнуєш, а свою покинув: трохи нас не забрали печеніги — і матір твою, і дітей твоїх”. Намовляли його, щоб лишився в Києві, але Святослав не хотів. Прогнав печенігів у степи і знов почав збиратися до Болгарії. Але стара Ольга, що досі правила за сина в Києві, чула, що недовго їй ходити по світу, й затримала Святослава, щоб був при її смерті. Дійсно, вмерла скоро, і Святослав посадив свого старшого сина в Києві, другого сина — в Древлянській землі, в Овручі, третього — на півночі, в Новгороді.

Так упорядкувавши, рушив знову до Болгарії. Літопись оповідає про сей другий похід так, як оповідає в Києві: болгарі без Святослава засіли в Переяславці й не хотіли його приймати. В битві вони почали перемагати, але Святослав підбодрив свою дружину: “Мабуть, прийдеться нам тут полягти! Полягнім же відважно, браття й дружино!” Вояки схаменулися, билися відважно, прогнали болгар і здобули місто. Потім Святослав послав до греків сказати: “Хочу йти на вас і взяти город ваш, як цей узяв”. Греки схотіли його перехитрувати: “Ми, — кажуть, — не годні проти вас стати, візьміть з нас дань на себе і на дружину свою, скажіть тільки, скільки вас єсть, то ми дамо по тому числу на кожного чоловіка”. Се ж греки робили по лукавству своему, каже літописець, а Святослав не догадався, сказав, що має війська двадцять тисяч, — і то ще причислив, аби більше дані взяти, бо мав тільки десять. Греки зібрали сто тисяч війська і пішли на Святослава. Побачивши таку силу, військо Святославове злякалося, але він опам’ятав їх: “Уже, — каже, — нема куди дітися нам, хоч-не-хоч мусимо стати проти них, отже, не зробим сорому землі Руській, а ляжемо тут кістьми своїми! Мертвому нема сорому, а як побіжимо, то буде нам сором! Не тікаймо ж, а станьмо кріпко, я піду перед вами — як

поляже моя голова, тоді промишляйте самі про себе!” Тоді вояки крикнули: “Де, княже, твоя голова поляже, там і свої зложимо!” І вдарилися війська, і обступили греки Русь, і сталася битва велика. Подолав Святослав і побігли греки, а Святослав пішов під Царгород, розбиваючи по дорозі городи, що й досі стоять пусті. Тоді цар візантійський дуже злякався, зібрав своїх бояр — радиться з ними, що робити. Радять бояри послати Святославу дарунки, спробувати, на що він охочий. Посилають золото і паволоки з чоловіком розумним, аби приглядався, як то Святослав прийме. Прийшли греки, положили перед Святослава золото і паволоки — той ані подивився, каже слугам: “Візьміть то собі”, — і забрали. Приходять греки до царя, кажуть: “Ані подивився на нас, казав тільки слугам забрати”. Радить один: “Царю, спробуй іще, пошли йому зброю!” Поніс то посол Святославу — як же той не втішиться, бере до рук, любується, каже цареві дякувати. Оповіли то цареві: “Е, — кажуть бояри, — лютий се чоловік мусить бути — про багатства не дбає, а за зброю хапається, нема що робити, давай йому дань”. І послав цар до Святослава: “Не йди вже на столицю, візьми дань, яку хочеш”. Дали йому дань — а він ще й на убитих сказав давати: “Се візьме його рід”, — каже. Так забравши дань і дари великі, пішов до Переяславця з славою великою.

Се оповідає літопись, так, як оповідали в Києві. Але в дійсності ся друга війна болгарська не так щасливо випала для Святослава.

Настав за той час новий цар грецький та й послав до Святослава, аби взяв собі те, що обіцяно йому було за поміч попереднім царем, та забирався з Болгарії. Святослав був дуже тим ображений, загрозив походом на сам Царгород і справді рушив в ближчі околиці Царгорода. Греки боронилися, поки цар, упоравшись з іншими справами, міг рушити з усіма силами на Святослава. На устя Дунаю вислав кораблі з “грецьким огнем”, щоб не пускати помочі з Русі, а сам через балканські проходи, необережно покинені Святославом без оборони, пройшов в Болгарію. Заставши неприготованим Святославе військо, обступив столицю і взяв по недовгій облозі, а захопивши в неволю болгарського царевича, проголосив його царем болгарським, і після сього болгарські міста стали піддаватись йому як оборонцві й опікунові болгар. Тоді, не гаючи часу, цар рушив на самого Святослава, що стояв на Дунаю. В кріпкім бою, що тут стався, гору взяли греки. Святослав замкнувся в місті, і так почалась облога, що потяглася три місяці й докладно описана грецькими істориками.

Русь боронилася сильно; не раз виходила з міста і пробувала знищити машини й ріжний припас грецький. Греки мали великі втрати в своїм війську, але й Русі ставало все тяжче в облозі, бо не могла діставати нових запасів. Нарешті Святослав вирішив зробити ще одну спробу, дав велику битву, і як вона не вдалася — постановив миритися з греками. Обіцяв віддати невільників і уступитися з Болгарії, аби тільки свобідно пустили. На тім стала згода, списано трактат, захований в літописі. Святослав зрікався Болгарії, обіцяв не

чіпати грецьких городів в Криму, обіцяв бути союзником греків. За те греки пустили його свobodно і видали всякий припас на дорогу.

По сій умові Святослав захотів побачитися з цісарем. Той приїхав на Дунай з великим полком кінним, у багатій, золоченій зброї: Святослав же приплив з другого берега на човні, гребучи разом з товаришами; був убраний зовсім просто і нічим не визначався з-поміж інших, тільки чистіша була на нім полотняна одежа, а єдиною окрасою був золотий ковток в усі. Вигляд його описує очевидець так: був він середнього зросту, кремезний і сильний, ніс мав короткий, сині очі, густі брови; бороду мав голену, довгі вуса і на голові чуб; виглядав суворо. Поговорив трохи з цісарем, сидячи в човні, й поїхав.

Зрікшися Болгарії, Святослав міг потішати себе багатою здобиччю, що йому лишилася, й, може, думав на Русі зібрати нове військо та вернутися ще раз. Але на дорозі з Болгарії чекала його біда: в порогах дніпрових, де робилися засідки на руських купців, засілися на Святослава печеніги, прочувши про багату здобич, що він везе з собою (може, то й греки таки дали їм знати, щоб небезпечного ворога позбутися). Не можучи пройти з великими тягарями своїми під печенізькою грозою, Святослав вернувся назад на Дніпрове устя і там лишився зимувати, щоб вичекати якоїсь зміни на краще. Але тут не стало припасу, настав голод і ранньою весною пішов Святослав знову — пан або пропав — шукати дороги через пороги. Не пощастило — наложив головою в битві з печенігами, відрубали йому голову і з черепа зробили чашу на пам'ятку побіди над славним войовником, що “чужої землі шукав, а свою втерав”.

13. Володимир. Поділені Святославом землі Київської держави не раз уже, певно, й перед тим ділилися й знову збиралися в руках найбільш проворного чи щасливого княжича, і тепер, як не стало Святослава, скоро почалась війна між його синами, чи тими боярами-правителями, що правили їх іменем. Кождий хотів собі загорнути всю спадщину. Пішли між ними війни, а скінчилися вони тим, що загорнув усю батьківщину новгородський князь Володимир. Вигнав брата з Києва, а ставши київським князем, позбирав усі українські землі й усі інші, які перед тим до Києва належали, приборкав неслухняні землі, бояр та князів, що не хотіли йому коритись, і прилучив деякі нові дальші землі. Українська держава сягала тоді від гір Карпатських до Кавказу, а на півночі — до Волги, до великих озер, що недалеко Петербурга. На місце бояр і намісників Володимир по більших городах по тих землях посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав багато жінок, і як сини підросли, він посилав їх княжити в різні городи.

Та він тим не вдоволився. Не раз і перед ним Київську державу збирали до купи київські князі, а потім вона знову розпадалась; так само розпалась би знову й тепер. Володимирові хотілось зв'язати державу міцніше, зв'язку внутрішньою, добровільною, щоб городи й землі корилися київському князеві не тільки зі страху перед київською дружиною, але щоб бачили свою

вигоду, свою користь у тім, аби належати до Київської держави. Для того він старався придобрити собі громаду, добути її любов і ласку. Він не став правити самовільно з своєю дружиною, а закликав на пораду й громадських “старців” — людей старших, поважніших. При різних okazіях робив великі пири, празники, скликав на них людей з різних городів, приймав тих, хто приходив, годував і напував чим мав. Збирав до себе на двір бідних людей, калік і сиріт, і наділяв їх. І з того справді пішла про нього слава скрізь як про князя “ласкавого”, прозвали його “ясним сонцем”. У нас, на Україні, забувалось се, але в далеких, глухих сторонах північних і досі ще співають різні пісні про “ласкавого князя Володимира”, “Володимира — красне сонечко”, а починаються звичайно ті пісні тим, як у столярнім (столичнім) городі Києві у того ласкавого князя Володимира був великий пир (бенкет), і там зібралися з різних городів різні люди, забавлялись та хвалились своїми ділами.

От звичайні “запиви” таких пісень:

У столярнім було городі у Києві,
У ласкавого князя Володимира.
Було пированячко, почесний пир
На багацько князів та на боярів,
Та на всіх тих гостей званих-вибраних,
Званих-вибраних, на прихожих теж.
Всі на тім пиру наїдалися,
Всі на тім пиру напивалися,
Всі на тім пиру розхвалалися:

Один хвалиться та добрим конем;
Інший убранням своїм шовковим;
Інший селами та присілками,
Городами-пригородками.
Був так день в половині дня.
Був той пир десь на півпирі —
Володимир-князь розпотішився,
По тій гридні ясний він походить
Та такі слова він промовляє...

Але се була тільки одна сторона у Володимировій політиці. Мав він іще й інші плани. Найсильніша, найславніша, найбагатша з усіх держав була тоді грецька, звана Візантією; імператор, або цісар візантійський, уважався за найславнішого, наймогутнішого володаря, а греки — за народ, найбільше учений, в усяких умілостях, ремеслах і знанні найперший. Володимирові захотілось і свою державу приподобити до Візантії. Він поміг візантійському імператорові, пославши своє військо, як у Візантії побунтувались були деякі воеводи; за се імператор видав за Володимира свою сестру, та й тоді ж, мабуть, прислав йому корону й пишні імператорські одежі, в яких Володимир представлений на тих грошах, що він казав зробити в Києві. Тоді ж Володимир охрестився і казав хреститись людям у Києві, а потім і по інших городах.

Християни й перед тим бували на Україні. Здається, князь Аскольд був хрещений; за Ігоря була церква св. Іллі в Києві, а жінка Ігоря, княгиня Ольга, теж охрестилась по смерті чоловіка й її за те уважали святою. Але тільки вже Володимир заходився коло того, щоб християнська віра розширилась по всіх землях його держави, аби якнайбільше людей хрестилось і сю нову віру приймало. Він виписав з грецьких і болгарських земель багато священників, єпископів і митрополитів, казав їм учити наших людей і настановляти з них священників. Почав ставити церкви по городах і по селах, де хрестилися люди;

закликав майстрів грецьких і казав їм вимурувати гарні церкви в Києві й по деяких інших містах. Попривозив з грецьких міст ікони, книги, також статуї. Виписав майстрів з Візантії й казав їм бити українські гроші — золоті й срібні — такі, як бились у Візантії. Одним словом, як кажу, старався приподобити свою державу до Візантії в чім лише міг.

З тим настала велика відміна на Україні і по всіх землях Київської держави. З християнством з Греції та Болгарії прийшла до нас наука, освіта, книги.

В Болгарії християнство прийнялось на сто літ раніше, були там уже всякі церковні книги, переложені на слов'янську мову, досить подібну до тодішньої нашої, відти за Володимира пішли книги й до нас, а у нас потім перекладено вже й інші книги з грецької мови. З Болгарії перейняли ми азбуку, письмо слов'янське. Почали у нас читати й списувати книги. Здебільшого були то писання церковні та духовні, але дещо можна було довідатися з них і про світ, про інші краї, про старинні часи. Далі почали складатись у нас і свої писання на науку людям, як по-християнськи жити; почали списувати, що чули й знали про старовину, про початки Київської держави та що коли діялося у ній; з таких оповідань, званих літописями, писаних в Києві за Ярослава й по нім, знаємо й ми, що діялось на Україні за тих часів.

Духовенство, священники почали навчати людей, що гріх сваритись, грабити, убивати; наказували жити по-християнськи; забороняли жити без вінчання, держати по кілька жінок, почали відріжнати дітей шлюбних від нешлюбних. Те саме наказували й книги, що читались тепер у нас. Поволі, поволі, але не минало то без послуху. Вже князі не вбивали, не різали так одні одних, без милосердя і сорому, як давніше. Про самого Володимира писали наші книжники, що він дуже змінився потім, як вихрестився. Перед тим був суворий і немилосердний, про різні його вчинки криваві складались навіть байки всякі, а коли вихрестився, став добросердним і ласкавим, дбав про убогих і калік, навіть додому велів розвозити всяку страву тим, які не могли прийти на княжий двір по милостиню.

Дійсно, життя відмінялось. Знаходилися люди, які кидали світське життя, йшли в ліси, в пустині, в печери або в монастирі, щоб жити по-християнськи в молитві й пості. Так з'являлися монастирі в різних місцях, а особливо в Києві, де був і найбільший та найславніший з тих монастирів — Печерський. Мало хто розумів тоді, що важніше жити в правді й любові між людьми та устроить життя й його порядки по-доброму, аніж тікати від життя та на самоті “спасати свою душу”, як говорилося. Життя, ледве помазане християнською наукою, здавалось новим християнам таким грішним, що вони вважали сливе неможливим жити в нім “по-божому”.

Задля державного життя заведення християнства мало ту вагу, що ся нова віра заводилась від князя, від правительства, і духовенство дивилось на правительство, як на свою поміч і охорону, стояло по стороні князів, навчало людей коритись князеві й шанувати його. Тому ота нова церква, освіта, наука

зв'язувала сильною внутрішньою зв'язю землі Київської держави; через них всі землі тягнули до Києва, як до найбільшого огнища тої нової віри, церкви, науки. Тому-то так дуже займався християнством Володимир, давав йому всяку поміч і опіку.

З тих усіх причин панування Володимира мало дуже велике значіння в історії нашого народу. Він правив довго: в Києві просидів 35 літ і мав час допильнувати нових порядків, котрі заводив. Церква признала його святим за те, що він зробив для християнства. В історії він зветься Великим за велику вагу його правління.

Помер він в 1015 році.

14. Ярослав. Після смерті Володимира пішла війна між його синами, подібно, як була після Святослава. Ще за життя Володимира збунтувався його син Ярослав, що сидів у Новгороді і не хотів грошей батькові присилати. Коли ж батько вмер, а син його Святополк почав побивати та виганяти братів з їх волостей, забираючи їх собі, повстав Ярослав на Святополка і воювався з ним, поки не вигнав з Києва і згодом сливе всю батьківщину зібрав у своїх руках.

Коло того ж саме часу сталися ще інші події, які дуже скріпили його державу. На полудні зломилася сила печенізька, на заході польська. Печеніги дуже докучали Русі, навіть і самому Києву, розганяли людей тутешніх і сам Київ не раз бував від них у великім страху. Але на них натисли зі сходу інші орди турецькі: торки, а за ними половці, і під їх натиском печеніги не могли вдержатися. Остання велика битва під Києвом скінчилася погромом печенігів на тім місці, де потім Ярослав заложив новий Київ (де тепер Золоті ворота, Св. Софія й ін.). Потім печеніги рушили на Дунай і за Дунай і зникли з наших степів, а на їх місце розложилися торки, а потім половці.

Маючи більше спокою з полудня, Ярослав міг подбати про західні границі. Там в другій половині X віку зложилася була сильна держава Польська і, не вдоволяючися зібранням самих польських земель, силкувалася захопити пограничні українські й мішані польсько-українські землі. Вже Володимир воювався за се з князем польським Болеславом Хоробрим, а за тої усьобиці, що піднялася по смерті Володимира, Болеслав, помагаючи Святополкові, захопив західне українське пограниччя. Поборовши Святополка, Ярослав зараз заходився вернути собі ці землі. Обставини тим часом перемилися: Болеслав умер (1025), і в Польщі піднялася усьобиця, як на Русі по Володимирі, тільки ще більш тяжка й затяжна. Ярослав мав змогу не тільки вернути собі те, що забрав був Болеслав, але й попустошити Польщу й обловитися здобиччю й невільниками. В Польщі зчинилося велике замішання, народ виганяв князів і духовенство, нищив християнство. Десь аж коло р. 1039 внук Болеслава вернувся до Польщі й почав поволі заводити лад. Він при тім звернувся до помочі Німеччини й Ярослава. Ярослав справді взяв його в свою опіку, видав за нього доньку, кілька разів помагав йому військом на різних ватажків польських, що не хотіли коритися Казимирові. Польща тоді здавалася такою

розбитою, що Ярослав невдогад було, що се він сам ставить на ноги небезпечного ворога.

Ярослав чув тоді себе надто сильним і могутнім і, мабуть, не думав, що обставини можуть з часом знов обернутись. Зібравши майже всі землі батьківські (крім Полоцької землі), а, може, дещо й причинивши до них пограниччях, він став одним з найсильніших володарів тодішньої Європи і стояв в близьких і союзних зносинах з різними сучасними володарями. Насамперед тісні зв'язки в'язали його зі скандинавським світом, з варязькими краями, до котрих раз у раз звертався він по поміч у трудних хвилях і приводив на Русь варязькі полки. Сам він був жонатий з донькою шведського короля, що похристиянському звалася Іриною. Норвезький королевич Гаральд Сміливий, звісний вояка, що потім був королем норвезьким, довго пробував на Русі й оженився з донькою Ярослава. Шведська повість про нього оповідає, нібито Ярослав на сватання Гаральдове сказав, що такий королевич, як він, без земель і без скарбів, мусить чимсь прославити себе, аби цей шлюб не здавався нерівним. Гаральд пустився у світ, шукаючи слави, і в сих подорожах зложив пісню про Ярославу: описував свої подвиги, славу, всякі прикмети і на закінчення кожної пісні повторяв:

А проте руська дівчина в золотому намисті мене не хоче!

Таких варязьких вояк багато було тоді на Русі, се був останній їх приплив, і під впливом його та пам'яті про давніші приходи варягів зложилося те оповідання про варязький початок руських князів і самого імені Русі, що вийшло від варягів.

Інша донька Ярослава видана була у Францію, за французького короля Генріха; вона пережила свого чоловіка (се була друга його жінка), жила потім при сині своїм, королі Філіпі, брала участь в державних справах, і на однім документі зісталася її підпись власноручна, нашими буквами тут подаємо — Ана рѣина, себто Анна королева.

Споріднений був київський княжий рід також з багатьма німецькими княжими домами, з угорським і з візантійським. З Візантією були весь час дуже живі зносини, оце раптом вийшла сварка. Грецький письменник каже, що якогось руського купця вбито в Царгороді. Мабуть, Ярослав задумав з тої нагоди пострашити греків і добути для торгівлі ріжні пільги, як за давніх часів. Послав сина свого Володимира з великим військом варязьким і домашнім морем на Царгород. Але похід не вдався, греки своїм огнем попалили багато Володимирових кораблів, і він завернувся, а згодом відновлено знову приятні зносини з Царгородом. Се був останній похід Русі на Царгород.

Важніше, одначе, значіння мало панування Ярослава у внутрішнім житті України. Його панування було продовженням того напрямку, який зазначив Володимир у другій половині своєї діяльності, і те, чому Володимир клав лише початки, в часах Ярослава розвинулося вже повним цвітом і дало йому славу і пам'ять у пізніших поколіннях. Він дбав далі про поширення християнської

віри, про справу церкви, розповсюдження освіти і культури візантійської, будував багаті церкви й інші будови. На місці славної побіди над печенігами заложив нове місто київське; обгородив його валами й укріпленнями і поставив тут муровану браму, з церквою Благовіщення зверху, побитою золоченою бляхою — тому й звалися “Золоті ворота”. В сім новім городі поставив він, по тодішньому звичаю, монастирі в ім’я св. Георгія і Ірини (хрещене ім’я Георгія мав Ярослав, а його жінка — Ірина). Розпочав величну будову нової катедральної церкви св. Софії, що лишилася величавою пам’яткою його часів. Будували її й прикрашали грецькі майстри. Олтар і головна баня були прикрашені мозаїчними образами, “мусією”, як її називали; інші часті церкви розписані фарбами; багато того зісталось й до наших часів, хоч і невдало поправлено при останнім одновленні собору в середині ХІХ віку. Сей собор служить найбільшою пам’яткою чисто візантійської штуки на Україні. Пізніші церкви, які маємо в Києві й по інших містах, будувалися й прикрашалися переважно вже нашими місцевими майстрами, учениками грецькими. Вони для нас через се навіть цікавіші, бо се робота наших майстрів; тільки, на жаль, сі церкви не заховалися так добре, як Софійський собор, що зістався цілий і зверху, і здебільшого всередині.

Про заходи Ярослава коло поширення віри київський літописець так пише: “При нім віра християнська почала на Русі плодитися й розширятися, почали множитися ченці й монастирі стали з’являтися. Ярослав кохався в уставах церковних, любив дуже попів, а особливо чернців, і до книг прикладався, часто читав вдень і вночі; зібрав багато писарів і перекладав книги з грецької на слов’янську мову і так списано багато книг і зібрано вірним на науку. Отак як один чоловік землю пооре, а другий посіє, а інші жнуть і споживають в достатку — так було і з Ярославом: батько його Володимир зорав землю і зробив її м’якою — хрещенням просвітив; Ярослав засіяв книжними словами серця вірних людей, а ми пожинаємо, користаючи з книжної науки”.

Інша літопись оповідає, що Ярослав, приїхавши до Новгороду, зібрав з-поміж дітей старост і священників триста душ і звелів їх “учити книгам”. Подібне діялося, мабуть, по всіх більших тодішніх містах.

Книжна наука, що почалася за Володимира, вже давала за Ярослава свої наслідки. За його часів уже були письменники, які вміли складати різні поучення так гарно, як уміли найкращі письменники грецькі: такий був священник Іларіон, потім настановлений митрополитом Київським. За Ярослава ж починається найдавніша літопись київська, яку маємо. Вона розповідає про початок Київської держави і перших київських князів, — те, що оповідали про них у Києві. І кілька разів потім перероблювано й додавано новіші події, в такім доповненім виді її маємо.

З Ярославових же часів веде свій початок той славний Київський Печерський монастир, що на довгі часи став найбільшим огнищем християнського життя і церковної освіти для України і середніх земель. В старих печерах,

викопаних у глині, що зістались ще з кам'яної доби, стали оселятись люди, що шукали тут спокою і самотності для чистого християнського життя. Приходив сюди на молитву той славний Іларіон, поки не взяли його на митрополію. Потім в його оселився Антоній, християнський подвижник, що ходив аж на Афонську гору, де були найславніші монастирі грецькі, й там постригся в чернці. Коло нього стали збиратись люди, що бажали бути чернцями і поставили собі церкву між тими печерами. Так повстав Печерський монастир. Лад і порядок дав тому один з Антонієвих учеників, Теодосій, уже за Ярославових синів.

В житті громадянським з Ярославом зв'язувано пам'ять про порядкування управи і суду, законів і права. З іменем Ярослава заховалася дуже цікава такса: що саме мають право жадати для себе від людності княжі урядники, виїжджаючи кудись на волость. Такса ся, очевидно, мала на меті оборонити людність від здиств княжих урядників; є ще й інші подібні розпорядження його. Іменем же Ярослава надписується й ціла так звана "Руська правда", збірка наших давніх законів. Одначе на правду до його часів може належати тільки перша частина сеї збірки, де обмежується право помсти і уставляються грошові кари за убивство або скалічення. І навіть ся збірка зроблена не самим Ярославом, а списав її якийсь чоловік на основі тодішніх судових порядків. Але в тім, що сю збірку прив'язувано до Ярослава, бачимо пам'ять про його законодавчу діяльність та заходи коло кращого порядку в управі й суді. Мусили вони бути справді значні — а, крім того, ще й становище Ярослава, як предка пізнішої княжої династії, мусило багато заважити на те, що його часи, його закони, його порядки зісталися на цілі століття потім взірцем, правилом, основою для всяких розпоряджень, а все його князювання — світлою і щасливою добою супроти пізніших бід, які впали на Україну потім.

15. Київська держава розпадається. По Ярославі (він умер р. 1054) теж лишилось багато синів, і він, умираючи, розділив між ними свою державу. Тоді князі, не тільки у нас, а й по інших краях, ще не розуміли, що держава — то не поле, яке батько розділює між дітей, аби нікого не обділити, що то не власність його, а річ громадська, публічна. Наказував Ярослав синам, аби не заводили такої бучі, як він сам з братами по смерті батька звів: аби держалися купи та слухалися старшого брата замість батька, бо як будуть воюватися, то й себе, й землю свою погублять. Та легко то було старому говорити! Навіть син батька не слуха, і сам Ярослав батька Володимира не слухав, як той жив: хотів з ним воюватись; де ж, щоб брати брата слухали! До того ж старший Ярославів син, що дістав Київ, був не дуже проворний — проворніший був другий син Святослав, і той вигнав його з Києва.

Та позбирати всі землі до своїх рук і йому не вдалось, і тим, що пробували по нім зробити, так само не вдалося, або й ще менше. Уже князі, ставши християнами, трохи боялися гріха і не сміли вбивати одні одних, як за давніх часів. Що далі, то більше їх намножалося, а кождий хотів мати якусь часть

в своїй “батьківщині”, отчині, як вони казали, і для того не цуралися ніяких заходів. Тоді в чорноморських степах були кочові орди, охочі до походів та грабування. Як котрому князеві своїх сил та війська бракувало, то він до орди, кликав її йти на Україну воювати, а та й рада тому: йшла з тим князем воювати, палити, грабувати села й міста його супротивника. Тяжко було з тим раду дати. До того треба сказати, що такі по самих землях люди, особливо бояри та всякі заможні, не раз хотіли мати свого князя, ніж слухати київського чи його воеводи: звичайно, такий свій князь більше слухав громади і дбав про її ласку, аніж той, київський, або його воевода. Тому і самі люди часто помагали своєму князеві відборонитися від київського.

Через те все київським князям не вдавалось ніяк зібрати до купи Київську державу, і вона що далі, то ділилась на дрібніші та дрібніші часті. Спочатку Україна поділилась на більші землі: Київську, Волинську, Галицьку, Чернігівську, Переяславську. Потім кожда з сих земель розділилась на дві або три частини: напр., Волинська — на князівство Володимирське і Луцьке, Чернігівська — на Чернігівське й Новгород-Сіверське. Далі ці часті стали ділитись на ще дрібніші часті. В кожній був свій князь, і кожний хотів загорнути більш землі, воювався з другими князями, палив і нищив його землю, розганяв і забирав в неволю людей, приводив орду до помочі, або й та сама, користаючи з княжих суперечок, набігала, палила і в неволю забирала. Гіркий світ настав людям. Ось як пісня, зложена пізніше (зветься “Слово о полку Ігоревім”, — найкраща то пісня, яка нам з тих часів лишилася), описує біду, яка настала за синів та внуків Ярославових: “Тоді засівалась земля та поростала сварками, гинуло життя людей Божих, укорочувався вік людський серед княжих суперечок. Тоді рідко де по руській землі гукали орачі, зате часто крякали ворони, ділячи між собою трупи, а галки мовили свою мову, збираючися летіти на поживу”.

Ділячи все дрібніше та дрібніше землі та тратячи свій час і сили у вічних війнах та усобицях (суперечках), князі все більше обтяжали своїх людей податками, а все менше мали сили боронити українські землі від сусідів і від тих орд степових, що гірко давалися взнаки Україні.

Давніші орди тільки переходили через чорноморські степи в дальші краї і від них не було українцям такої біди. Але вже за Ігоря прийшла в ці степи з Азії, з Туркестану, орда печенігів, турецького кореня, дуже хижа й войовнича; вона далі не пішла і стала кочувати в чорноморських степах. Жити разом із тими печенігами було неможливо: вони нападали, забирали худобу й людей у неволю, палили й убивали. Українці стали переселятися з Чорномор'я в дальші краї, тільки подекуди лишалися ще наші люди на Чорномор'ї. Але печеніги стали потім нападати на дальші землі, грабили й палили, і знищили всю околицю, ближчу до степу, аж під Київ і Переяслав. Багато воювався з ними Володимир, але тільки за Ярослава підупали вони, так що удалося їх сильно побити, й вони потім забралися з наших країв за Дунай. Одне

на їх місце прийшла друга орда — торки, а потім і третя — половці. Торків було небагато, й вони скоро зникли, але половецька орда була велика, півтораста літ кочувала в наших степах та пустошила українські землі. Як князі наші були в згоді, вони держали половців в страху й не давали їм грабувати наших земель; як же зачиналися між князями війни та сварки, то вони не тільки що не боронили України від половців, а ще й самі приводили їх, як я казав, а половці грабували не тільки ворогів того князя, а не раз і самі його власні землі. Цілі краї, ближчі до степу, не раз зовсім пустокою ставали від тих половецьких грабувань, а люди тікали звідти в дальші, лісові краї, куди половці не заходили.

Так не було ані спокою, ані порядку. Люди дуже жалілись на своїх князів, що сваряться та воюють між собою, а не обороняють землі від сусідів, дають полякам або уграм захоплювати українські землі, не боронять їх від половців, не пильнують суду та управи, не вважають, що їх урядники та слуги кривдять людей, а й самі більше пильнують, аби щось взяти, ніж щоб була справедливість. “Не май собі двора коло княжого двора, не держи поля коло княжого поля, бо княжий тивун (урядник), як огонь, приложений трутом, а слуги його, як іскри: від огня устережешся, а від іскр не устережешся, аби вони не попалили одежі”. Так пише один чоловік з тих часів, а другий так каже до князів: “Коли тивун засуджує несправедно та бере гроші (за штраф), а за ті гроші купує собі їжу, пиття, одежу, а вам, князям, на ті гроші купують обиди, бенкети справляють, то се так, як би ви — князі віддали людей Христових на жир злодіям і розбійникам”.

А от яке оповідання зложено було в тих часах про князів та про їх слуг: один князь на пиру, щоб тивуну докучити, спитав владика: “Де буде тивун на тім світі?” Владика сказав: “Там, де й князь”. Князеві немило було таке почути і він сказав владичі: “Як! Той тивун несправедно судить, хабарі бере, людей обдирає, мучить, все зло робить, а я що?” А владика сказав на те: “Коли князь добрий і справедливий, то він і тивуном або іншим начальником поставляє чоловіка доброго, розумного й совісного, — тоді князь і тивун у раю будуть; коли ж князь не має страху Божого, людей не жаліє, то він і тивуном поставляє чоловіка лихого, аби тільки лупив з людей гроші на князя, а людей не жалував; напустив його як голодного пса на стерво — то такий князь піде до пекла, і тивун з ним до пекла”.

З того видно, як невірно дивились люди на княжу управу, які жалі мали на князів та княжих урядників і слуг. Та жалі жалями, але для того, щоб поправити діло, люди нічого не робили. Складали все на князя, тільки того собі бажали, аби князь був добрий, то все буде добре. Але князь часом траплявся добрий, а частіше — ніякий, або й зовсім лихий. А хоч би й який добрий князь, то він сам один своєю головою не міг у всім зробити доброго ладу: до сього треба було ради й помочі розумніших, кращих людей з громади. Але до того не могли тоді додуматись ані князі, ані громада.

16. Боротьба з степовиками. Найгірше все-таки давались взнаки нашим землям напади степовиків — особливо на степовім пограниччі, в Київщині та Переяславщині, що тоді й стала прозиватися Україною, тому що опинилась на краю наших земель, під самими найгіршими нападами половців. Писання тодішні повні жалями на сю половецьку біду; оповіданнями про те, як руйнували і нищили половці наші землі, як тяжко страждали невірники, котрих виводили вони з собою, як потім татари, та продавали в неволю в чужі краї. Видко з тих жалів і оповідань, як тяжко далась та половецька біда нашим людям, нашому громадянству.

Тому вони нічим не злостилися так, як тим, коли ще й самі князі в своїх усобицях наводили тих половців та інших степовиків, і нічим не тішились так, як бачили, що князі залишають свої усобиці та спільними силами беруться до оборони країни та до боротьби з степовиками. За сю боротьбу вони готові були багато пробачити своїм князям. Тих з них, які особливо прикладались до неї, вони величали і славили, забуваючи їх гріхи в політиці і кривди, які доводилось від них терпіти в чім іншій. Така просвітня година була на Україні в п'ятдесят літ по смерті Ярослава, за внуків його. Князі по довгих усобицях замирились, з'їздилися кілька разів під Києвом на свої з'їзди, умовились щодо своїх володінь та почали спільні походи на половців у степи, щоб приборкати сю хижу орду. Ходили кілька разів вниз Дніпром, і степами на схід, на Дін, розбивали їх кочовища, забирали худобу, побивали їх жінок і дітей, щоб відстрашити від нападів на Україну.

Справді, потім половці на якийсь час присіли, відкочували далше від України і боялись нападати на українські землі. Сим на Україні дуже тішились і дуже величали князя Володимира Мономаха, що був головним провідцею тих походів. Се був внук Ярослава. Ім'я Мономаха дістав він тому, що мати його була грецька царівна, донька царя Мономаха. Мономах був дуже розумний і дбалий князь. Він дуже прихильно ставивсь до церкви і духовенства, і через те духовні й письменники дуже вихваляли його. Був він також дуже діяльним князем, вічно їздив з одної своєї волості до другої, вічно товкся в походах, і хвалився своїм дітям, що сам пильнував усього від хазяйства до суду і війська, щоб нікому не було кривди від його людей. Описав в науку дітям своє життя і їм наказував, щоб жили так само — держались церковної науки, були дбалими князями і самі всього пильнували. Ся наука його заховалась, і вона дуже цікава тим, що показує, як жили і правила тодішні князі.

Сучасне ж громадянство найбільше пам'ятало Мономахові його війни з половцями. Він був князем в Переяславському князівстві, що найбільше терпіло від половців, і тому намовляв князів відложити свої усобиці та договори з ордою. За се кияни, як умер у них князь, покликали Мономаха на київський стіл, против княжої постанови, щоб кожний держав свою батьківщину. А в літописях заховалась гарна пісня про тодішній погром половців, як вони мусили тікати куди видко від Мономаха:

Гей Володимир Мономах пив Дін золотим шоломом,
Здобувши землю їх всю і загнавши окаянних агарян
(половців).

Вигнавши Отрока у Обези за Залізні ворота*
А Сирчан зіставсь на Дону, рибою живився**.
Лиш один гудець (музика) Орев —
Післав його у Обези і сказав:
“Гей Володимир умер уже,
Вертай, брате, в землю свою.
Скажи йому, рече, слова мої,
Співай йому половецькі пісні,
А не схоче, дай йому зілля-євшан понюхати”.
Той ні вернутися, ні слухати не хотів —
Сей йому зілля понюхати дав.
І понюхавши, сплакав, рече:
“Та вже краще в своїй землі кістьми лягти,
Як у чужій славним бути”.

Після Мономаха скоро знов почались усобиці між князями, і вони в своїх війнах почали по-давньому закликати половців та наводити їх на своїх ворогів. Половці скоро осмілились через се, забули Мономахові погроми та стали й на власну руку набігати на Україну. В сто літ після смерті Ярослава знов почалась половецька біда для України. Знову почали пустіти городи, що розселились за спокійного часу на степовім пограниччі, за Києвом та Переяславом. Знов люди почали тікати від орди в ліси та захисні місця. Цілим військом приходилось виходити в степи, щоб охоронити від половців купецькі каравани та охоронити границі від нападів.

Так робили старші князі. Молодші ж і сміливіші прикладом Мономаха пробували настрашити половців походами на їх власні кочовища. Так ото вибрався був в 1185 р. на половців князь Новгород-Сіверського на Чернігівщині, Ігор на ім'я, з своїми братами. З своїми полками, зложеними з пограничного війська, сміливого і досвідченого в степовій війні, вони відважно пройшли в половецькі степи, погромили половецькі кочовища, забрали велику здобичу, але не задовольнились тим і рішили пройти в саму глибину степів і завдати половцям смертельний удар. Пройшли аж над море Азовське, але тут, на ріці Каялі, стріли їх головні сили половецькі і погромили князів. Сам Ігор і менші князі попали в неволю половецьку, тільки згодом удалось йому утїкти, за поміччю одного половця, інші князі пізніше викупились на волю. Київський князь Святослав, затривожений сим погромом, скликав князів, щоб спільно боронити Україну від половецьких ханів, бо ті ще більше засмілили і стали ще

* Обези — Грузія; Залізні ворота — Дербент; Отрок і Сирчан — хани половецькі.

** Для половця, що привик жити м'ясом і молоком стад своїх, — се вже гірка пожива.

гірше нападати на наші землі. Про сі війни і похід Ігоря оповідає найкращий поетичний твір, який зіставсь нам від тих часів. Він зветься “Слово о полку Ігоревім” (себто про Ігорів похід). Величає хоробрих князів і тужить, що не вдалось їм приборкати половців, так, як Мономахові.

На ріці на Каялі пільма світ покрила,
Розбіглися половці по Руській землі, як хижі гніздо.
Вже піднялася хула на хвалу.
Вже ударила нужда на волю...

17. Упадок Києва і Галицько-Волинська держава. Від княжих усобиць, від тих війн, що вони вели, і руїни, що вони чинили, та від тих нападів половецьких Київ і Київщина і все Подніпров'я українське стали сильно упадати за внуків і правнуків Мономахових, в XII віці. Саме та частина України, де витворилася держава, де найбільше розвинулось життя громадське і культурне, освіта, письменство і мистецтво, руйнувалася й пустіла від сих війн і неспокоїв, люди мандрували звідси в затишніші краї на захід, на Волинь і Галичину, на північ, в теперішні землі білоруські й московські. Терести ліси, розробляли пущі, закладали собі оселі, називаючи часто назвами українських осель і городів. Виростали тут нові волості й князівства, а українські підупадали, і славний Київ хилився все більше.

Приложили до того своїх рук і суздальські князі — потомки молодшого Мономаховича Юрія, предки пізнішої московської династії. Осівшись на Поволжі, вони умисно старалися ще більше підірвати Київ, щоб його князі не мали значіння, а їм щоб бути найпершими князями. Син Юрія Андрій, користаючи з того, що князі на Україні пересварилися, вмшався в їх сварки і в 1169 р. послав умисно своє військо на Київ, щоб його при тій нагоді якомога знищити, і військо се, здобувши Київ, справді немилосердно знищило його: кілька день грабували місто, церкви, монастирі, не жалуючи нічого: забирали з церков ікони, книги, ризи, дзвони навіть здіймали, везли до себе, в північні краї; людей убивали й забирали в неволю. І потім в Києві Андрій умисно сародовив князів незначних, аби його тим понизити. Пізніше, як на Україні трохи було утишилося (в 1180-х роках) і головні претенденти на Київ, поділивши між собою Київщину, стали жити в згоді, тоді знов брат Андріїв Всеволод умисно розсварив українських князів, напустив на київського князя його зятя Романа волинського і чернігівських князів і збив таку бучу, що знов Київ пограблено і знищено немилосердно і коло нього звелася така борня, що справді трудно було всидіти кому-небудь в Київщині.

Після сього Київ упадає вже зовсім і пізніший татарський погром небагато доправив по тих домашніх погромах.

Упадало українське життя на Подніпров'ї:

Гей застогнав, браття, Київ тугою, а Чернігів напастьми,
Розлилася туга по Руській землі, —

Печаль сильна тече через землі Руські —
А князі самі між собою коромолу ковали,
А погані з побідою набігали на Руську землю, —
співав співець “Слова о полку Ігоревім”, бачучи той упадок. —
Уже, браття, невесела година повстала,
Уже пустиня силу покрила!
Встала обида в силах Дажбожого внука*.
Нема князям на поганих сили:
Сказав брат братові: се моє і те моє теж,
І почали князі про мале — “се велике” казати,
Самі на себе коромолу ковати,
А погані з усіх сторін з побідою на Руську землю прихаждали.
Ой стогнати Руській землі,
Спом’янувши першу годину та перших князів.
Ой старого Володимира
Не мож було пригвоздити до гір Київських**
А тепер одні стяги стали Рюрикові,
А другі Давидові...***

Та хоч як суздальські князі підкопували силу і значіння кийвських князів і Києва самого, однак їх плани сповнилися тільки по часті, бо саме тоді, як завдавали вони останні болючі удари Києву, в українських землях зложилася нова політична сила на заході. Вона хоч не об’єднала цілої України, як Київ, але все-таки бодай для Західної України, тоді сильнішої й багатше залюдненої, продовжила самостійне державне життя ще більш як на століття.

Основою його стала земля галицька, на Підкарпатті, що вже за часів Мономаха, і потім, під час Київських усобиць, зложилася в сильне і багате князівство — найсильніше з усіх українських. Початок тої сили дали йому три брати Ростиславичі, внуки Ярославового сина Володимира, що ходив в останнім поході на греків. Вони зісталися малими сиротами по смерті батька і старші князі забрали їх батьківщину, але, дорісши літ, вони почали їх доходити і так докучили старшим князям, що ті вернули їм їх батьківщину. По сім засіли вони її міцно і, будучи енергічними, відважними, здатними політиками, вони потрапили оборонити сю українську закраїну від усіх ласих сусідських рук — від поляків і угрів, і від своїх же свояків, волинських та кийвських князів, що хотіли Галичину прилучити назад до Волині та до Київщини. Внук Ростислава Володимирко, князь проворний і хитрий, ще більше скріпив сю землю, повиганявши братаничів і всю зібравши в своїх руках. Галичина і без того була велика, добре загосподарена країна, бо сюди не сягали половецькі напади ані князі усобиці, і через те багато людей переходило туди з інших українських земель. Тепер же, зібрана в одних руках, стала найсильнішою

* Дажбожий внук — покоління бога сонця, значить, тут народ руський, український.

** Зарадив би кожному лихові.

*** Нема згоди між князями.

з українських земель. Князі її держалися осторонь, пильнували, щоб інші князі до них не встрягали, і самі в інші землі не мішалися. Але за те забрали в Галичині велику силу бояри, даючися взнаки і людям, і князеві. Син Володимирка Ярослав був славний і поважний між усіма українськими князями; йому присвятив співець “Слова о полку Ігоревім” похвальні слова, представивши, як він “сидить високо на своїм золотокованім престолі, підперши гори угорські своїми залізними полками — заступив дорогу королеві, зачинив Дунаєві ворота”. Але у себе дома мусив Ярослав коритися перед боярами, що мішалися навіть в його домашні, родинні справи.

По смерті Ярослава почалися в Галичині замішання, бо бояри за ніщо мали князів і всю власть хотіли в свої руки забрати. Задумав з того скористати волинський князь Роман, праправнук Мономахів, князь проворний і відважний. Він зайшов у зносини з боярами і вони підняли повстання, вигнали свого князя, а на його місце покликали Романа. Роман, покладаючися на Галичину, вже думав, що й не потребує сього Володимирського князівства і віддав брату. Одначе справа не пішла так легко. Галицький князь, вигнаний, звернувся до угорського короля, просячи помочі, а Угорщина здавна вже простягала руки до Галичини і теперішньою оказією задумала покористуватися для себе: угорський король пішов з Володимиром, ніби ведучи його на князівство, але, зайнявши Галичину, всадив Володимира у в’язницю, а в Галичі посадив свого сина. Володимиру потім, одначе, удалося втекти з вежі: нарізав собі з полотна полос та скрутив з них шнури і вийшов на волю. За поміччю німців і поляків вернувся він до Галичини, і тут люди, покуштувавши угорського панування, прийняли його радо. Він княжив спокійно до смерті, але як умер, Роман таки вернувся до своєї гадки заволодіти Галичиною.

Бояри сим разом його вже не кликали: мабуть, спробувавши його правління попереднього разу, не мали охоти кликати вдруге, бо не хотів їм іти в лад. Але Роман взяв помічне військо від своїх свояків, польських князів, і з ними року 1199 ввійшов у Галичину. Сим разом він був уже обережніший, не пускав з рук Володимирського князівства, і з часом, як інші князі повимирали то-що, ціла Волинь разом з Галичиною з’єдналася в руках Романових синів в одну велику, сильну, багату, об’єднану державу, яка могла б притягнути й дальші українські землі, якби не різні перешкоди.

18. Роман і Романовичі та боярство галицьке. Для Романа була добра нагода взяти Київ у свої руки під час тих усобиць, які заварилися на Україні з Всеволодової інтриги. На Україні тоді, після того як Роман засів у Галичі, покладали на нього великі надії, як на князя сміливого, енергичного, удатного. Він прославився своїми побідними походами на Литву, що дуже докучала українським землям, і на половців.

Про сі походи ходили пісні, але їх тільки відгомони дійшли до нас, в тім роді як уривок в Галицькій літописі:

Кинувсь він на поганих — як лев,
Сердитий він був — як рись
І губив їх — як крокодил,
Переходив їх землю — як орел,
А хоробрий був він — як тур.

В Галицькій землі, засівши вдруге, Роман звів велику боротьбу з боярством; сучасний польський літописець дуже сильними словами описує, як Роман забирає маєтки боярські, самих бояр убивав, мучив, і таку приказку мав: “Не побивши пчіл, не їсти меду”. Та між народом ся сувора розправа з боярами в кождім разі тільки збільшила славу Романа і любов до нього. Галицьке боярство занадто велику силу взяло в землі та, користаючи з своєї власті, тіснило й кріпостило простий нарід, і не було на нього ні суду, ні управи.

Так слава князя сильного, грізного, могутнього, який нікому не позволить його легковажити, пішла про Романа не тільки по всій Україні, а й по сусідніх державах. І ся слава будила на Україні надію, останню надію, що от, може, таки в особі Романа виступає нарешті чоловік, який заведе лад на Україні, візьме в руки князів і зробить кінець їх сваркам, положить кінець мішанням в українські справи стороннім інтриганам, приборкає половців та інших ворогів, поладнає і направить розхитане до решти українське життя. Коли Роман пішов походом на свого тестя, київського князя, на Київ, кияни відступили від свого звичайного правила — не мішатися в княжі усобиці; вони відчинили перед Романом ворота Києва, — мабуть, сподівалися, що сей грізний і могутний князь, засівши на столі свого батька й діда, наново підійме розбиту силу київську, відновить пишну минувшину.

Одначе надія ся не справдилась: Роман під тодішню хвилю не вважав для себе наручним самому сісти в Києві, він посадив тут свого брата в перших. Все-таки Київ стояв в повній залежності від Романа, і з дальшим часом Роман, мабуть, не залишив би забрати Київщину в свої руки. Сучасники відчували се, тому називають Романа головою всіх руських земель, “великим князем” або “царем”, самодержцем всеї Русі, хочаби тим означити сильне становище, яке він зайняв на Україні.

Але плани Романа не здійснились: 1205 р. зовсім несподівано наложив він головою в поході на польських князів. Пропала надія на відродження українського політичного життя, а й сама Галицько-Волинська держава, як здавалось, захиталась до решти, бо по Романі зістались маленькі синки: старшому Данилові було тільки три, молодшому Василькові один рік. Управу прийняла на себе їх мати — молода княгиня Романова, й оддалась під опіку й оборону угорського короля, приятеля й союзника Романового. Угорщина вже здавна бажала пройти за Карпати й прилучити українські закарпатські, галицькі землі, як держала вже Підкарпатську, Угорську Україну. Тепер ото з прошення Романової родини та її прихильників угорський король скористав, щоб стати зверхником Галичини. Він увів до Галича угорську залогоу і при-

йняв титул “короля Галичини і Володимирії”. Під його опікою мала правити в Галичині Романова княгиня й її бояри іменем малих Романовичів.

Та придавлене Романом галицьке боярство стало поволі підіймати голову, як не стало грізного князя. Бояри розпочали зносини з різними князями, що мали охоту на галицький стіл, та стали накликати їх до Галича. Між ними особливо визначались сини Ігоря Святославича, героя славного “Слова о полку Ігоревім”. За поміччю бояр вони засіли в Романових землях, але також не помирилися з боярським самовільством. Бояри почали інтригувати против них, а Ігоревичі, те побачивши, задумали їх порізати. При якійсь нагоді вдалось їм побити багато бояр — кількасот, як каже літописець. Тоді недобитки боярські справили на Ігоревичів угрів і, захопивши в свої руки, повісили їх. Се була подія, доти небувала на Україні, бо звичайно навіть під час повстань против князів шановано княжу особу. По сім уже боярство галицьке завзялось не дати ніякому князеві закорінитися в Галичині й умисно стало перекидатись князями: кликало одного й помагало йому засісти на столі княжім, а потім кликало іншого, переходило на його сторону й змушувало попереднього забиратися геть. Були й такі бояри, що надіялися самі засісти на галицькім столі, і хвилями се навіть їм удавалось.

Серед тих неустанних війн, змов і інтриг, в вічній тривозі й небезпечі виростили тим часом Романовичі. Не раз їм приходилось потайки тікати від ворогів з батьківщини, тинятися по чужих дворах та жити гірким хлібом вигнання. Але скрізь за молодими княжичами йшли вірні бояри їх батька, повні віри в велику будучність Романових дітей, і виховували їх в високім поважанні до свого імені й прав. І виростаючи, Романовичі з незвичайною упертістю починають збирати свою батьківщину, не падаючи духом ні перед якими невдачами й перешкодами, немов бачили перед собою того павука, що шість разів падав з стелі, не можучи зачепити там свого павутиння, аж у сьомий раз зачепив, — і від нього вчилися того завзяття.

Насамперед Романовичі стали міцною ногою в волинській волості свого батька. Тутешнє боярство було їм прихильне — воно, як і людність, шанувало пам'ять Романа й міцно трималось його синів. Інші волинські князі то повмирали, то замішалися в галицьку завірюху і в боротьбі з Романовичами потратили свої волості. Скоро Романові сини вже володіли майже цілою Волиню і се давало їм велику силу. Опіраючись на Волинь, вони починають серйозну боротьбу за Галичину з угорським королем і з ворожим галицьким боярством. Народ був і тут по стороні Данила: боярських верховодів не любили за кривди народні, за самоволю, за непорядки в управі. Люди-міщани не мали тут тої сили, як по декотрих інших землях: віче було придавлене боярством. Але при кожній нагоді міста приставали до Данила й не раз перехилили перевагу на його бік. Незадовго і в Галичині вага стала перехилитись на сторону Романовичів.

Заразом, ідучи за прикладом свого батька, вони пильнували розширити свою владу і на схід, у сторону Київщини. Знову можна було сподіватися, що, зібравши свою галицько-волинську отчину, Данило з братом заходяться збирати і Східну Україну, тим більше, що вони були тепер значно сильніші від батька, бо володіли всіма волинськими землями, а князі в Східній Україні за чверть століття ще більше поділились і ослабли.

На перешкоді, однак, стали татари.

19. Татарський погром. Середньоазійські степи, що стільки вже нашкодили нашому життю й культурі, викидаючи в наші степи раз у раз все нові хижі орди кочові, на місце тих, що вже ослабли в боротьбі з нашим народом і втратили свою дикість в пожитті з ними, іще раз викинули хижу й дику орду на шкоду й погібель українського життя.

Були то татари, інакшим іменем звані монголами. Ся монгольська орда кочувала на Далекому Сході, Амурі. Незадовго перед тим з'явився в ній великий войовник Темуджін, який злучив до купи всі часті тої орди, почав підбивати сусідні народи і на недовгий час запанував над усіма краями від Китаю аж до Кавказу. Його внук, Бату (або Батий) на ім'я, насамперед пішов походом в московські, потім в чорноморські краї, знищив тут половців, а по сім став воювати українські землі. Хотів тут заложити своє царство й підбити сусідні землі. Щоб привести до послухності й покірності, татари мали звичай відразу якнайбільше настрашити людей своєю нелюдською, аби на потім боялись та не бунтувались. Тому насамперед вони здобували силою городи, особливо більші, й побивали в них людей без розбору й милосердя, а потім тій людності, яка лишалася, казали давати дань і бути послушною.

В 1239 році Бату навів свою орду на українські землі, ті, що за Дніпром. Орда взяла Чернігів і Переяслав, понищила міста, побила багато людей.

На другий рік Бату перейшов Дніпро, приступив під Київ. Дика орда облягла місто, як хмара: літописець каже, що від рипу возів, реву верблюдів та іржання коней в татарських стадах, що йшли з ордою, голосу в місті не можна було чути. Князь утік зі страху; люди боронились самі, як могли. Татари своїми таранами (такі повішені на шнурках бруси, що ними стіни розбивали) розбили мури міста: поки вони відпочивали, люди київські постановили дерев'яну кріпость навколо церкви Богородиці, побудованої Володимиром, але кріпость не була сильна: татари зараз здобули її. Люди кинулися тікати до церкви на хори, але такої сили людей не витримали мури, і церква впала та людей подавила.

Татари потім перейшли через Київщину, Волинь і Галичину, здобуваючи городи, які стояли по дорозі, та побиваючи людей. Пройшли на Угорщину, поруйнували її. Польщу також. Потім вернулися назад в Чорноморські степи, осілися над Волгою і послали своїх посланців в сусідні землі списувати людей, щоб давали їм дань. Так попали українські та московські землі в неволю татарську.

Багато в тім завинилися князі. Хоч яка велика й сильна була орда татарська, але якби вони спільно й однодушно заходилися боронитись від неї, то, мабуть, би й відборонились, а в кождім разі — не дали б на таке знищення своїх земель татарам. Вони ж не думали про се, не помагали один другому, кождий боронив свого города, але не мав сили, — або й таке було, що лишав людей на ласку Божу та тікав куди видно. Тому-то, як показалося, що князі не вміють оборонити землю від татар або й бояться з ними боротися, в ріжних місцях на Україні люди постановили не слухатись князів і не приймати їх до себе більше, а здатись на ласку татарам і тільки їх слухатись.

Знаємо вже, що з княжої управи, з княжих урядників і слуг люди були і без того дуже невдоволені, жалілись на здирства й неправди. Тепер хотіли зовсім відчепитись від князів, за поміччю татарів. Бо коли мали й татарам дань давати, і князям, а князі їх не могли нічим від татар захистити, то за краще вважали мати діло тільки з татарами та їх ласки шукати. До того надіялися, що татари не будуть мішатися до їх справ, а хотіли жити собі по своїй волі, без князів та їх начальників, хоч би під татарами.

Знаємо, що так було в Київщині й на Волині по ріжних місцях, а мабуть, і ще подекуди. Коли князі хотіли силою змусити тих людей до послухності потім, як татари пішли собі над Волгу, люди не давались, боронились аж до останнього та кликали в поміч татар. А татарам се було на руку, бо князів вони боялись, що ті колись при добрій нагоді схочуть відборонитись, а самі люди, як почне жити кожна громада осібно, — для татар будуть зовсім безпечні: що схочеш, те можна буде з ними зробити.

Так на довший час не стало майже зовсім князів в Київщині та Переяславщині. В Чернігівщині князі позоставались, але такі були дрібні та безсильні, що нічого не значили. Намножилось їх за той час без кінця, і татари робили з ними, що хотіли, не раз без вини убивали або проганяли. Сильна держава на Україні зісталася тільки в Галичині та на Волині, і вона по татарським погромі прoderжалася ще цілих сто літ.

20. Король Данило. Саме тоді, коли татари йшли на Україну, держава Галицько-Волинська вийшла з внутрішніх замішань, стала міцною, сильною, одностайною під володінням Романових синів Данила й Василька. Скоро по Батиевім поході вони погромили останнього претендента на галицький стіл, князя Ростислава, зятя угорського короля, котрого угри підтримували проти Романовичів, і по сім настав спокій. Данило взяв собі Галичину, Василько — Волинь, але, як перед тим, так і потім, брати жили в незвичайній згоді й тіснім порозумінні, так що того поділу між ними не було слідно, й обидві землі були, властиво, одною сильною, одностайною державою. Татарський погром пролетів над нею, починив руїну по дорозі, але не захитав тутешнього устрою й тутешніх відносин.

Навіть питання про татарську зверхність — чи має хан і орда татарська власть також над Західною Україною, якийсь час зіставалося невиясненим.

Але недовго. Десь в р. 1245 татари прислали до Данила, аби віддав Галич якомусь іншому князеві, що випросив собі від татар грамоту на галицьке князівство. Данило побачив, що як він не поклониться ханові, не признає зверхньої власті його над собою, то Орда знайде на нього якогось претендента і не дасть йому спокою. З стидом і жалем мусив їхати в Орду й поклонитися ханові. Хан прийняв його з честью, але дав йому почути свою власть. З гірким чуттям оповідає вірний Данилові літописець, як хан, частуючи Данила кумисом, казав йому: “Ти вже тепер наш, татарин! Пий же наше пиття”.

Данило дістав від хана підтвердження своїх прав на свої землі, але за те мусив признати себе татарським холопом, підручником.

“І прийшов він у свою землю, і стрів його брат і сини, плакалися з його обиди, але й ще більше тішилися, що вернувся цілий”.

Та хоч гірко й соромно було Данилові кланятися татариніві, але зате ся подорож дуже зміцнила його становище. Ніхто з сусідів не важився тепер зачіпатися з Данилом, щоб не накликати на себе татар, перед котрими тоді тряслася ціла Європа й боязно наслухувала, чи не збираються вони новим походом на захід.

Данило, одначе, не мирився з підданством татарам і ждав тільки хвилі, щоб скинути його з себе та вирвати з татарських рук і Київщину. Рух тамошних громад проти князівсько-дружинного устрою вважав він дуже небезпечним для себе, тим більше, що татари пробували поширити той рух також у галицько-волинських землях і знаходили до того охочих. Тому Данило вважав доконче потрібним зломити сей рух і татарську зверхність, що на тім руху опиралась.

Під час своєї подорожі до татар Данило стрівся з послами від папи, тобто найвищого владики західної католицької церкви. Вони також їхали до хана і в дорозі наговорили Данилові, як то папа збирає для боротьби з татарами всі християнські держави Європи. Вони радили Данилові удатися під опіку папи і, вернувшись додому, Данило з братом справді почали переговори з папою, щоб дістати від нього поміч. Але сам папа помочі не міг дати, натомість заохочував прийняти віру католицьку, тобто змінити те, в чім ріжнилася від неї віра православна, а для заохоти обіцяв Данила коронувати королем. Данило на корону не дуже лакомився, та й татар боявся роздражнити, але родина намовила його, і 1253 року папський легат (посол), що приїхав з короною, коронував Данила в Дорогичині.

Але побачивши, що помочі від папи не дістане, Данило скоро залишив зносини з папою, тим більше, що ті переговори про прилучення українців до католицької церкви будили невдоволення серед громадянства. В докір Данилові та його зносинам з папою оповідали про його батька Романа, що йому теж папа давав корону й обіщював поміч “меча святого Петра”, але Роман на те не звабився: він показав свій меч папському послові й сказав, що поки має власний, чужого меча не потребує.

Відносини з татарами у Данила тим часом настільки вже попсувалися, що й, стративши надію на своїх сусідів, угрів і поляків, Данило власними силами рішився почати війну з татарами. Він вислав свої полки на “людей татарських” на Побужжя і Погорину, на теперішнім Поділлі та Волині, другого року воював підвласні татарам громади над Случею і Тетеревом в Київщині. Громади не піддавалися, а й піддавшись, наново відпадали. Данило, боячися, що, як не здавити сього руху, то він може зовсім зруйнувати політичне життя України, завзявся знищити його. Не спинявся перед суворими карами: палив непокірні міста, віддавав людей в неволю. За помічю союзного литовського князя Мендовга збирався йти далі, до Києва, підбити собі Київщину. Та литовці не поспіли на час, і Данило похід відложив. Але тим часом, поки він знову до нього взявся, обставини так змінилися, що не було чого й думати про боротьбу з татарами.

За Данилові походи пограничний воєвода татарський розпочав був похід на Волинь; але його сили були для сього заслабкі. Тоді з Орди прибув інший воєвода Бурундай з великим військом. Але не покладаючися на силу, він задумав зломити сили Романовичів хитрим підступом: поведився з ними по-приятельськи, називав “мирниками”, ординськими союзниками, не підданими. Так заспокоївши їх увагу, розголосив скрізь, що йде походом на Польщу через Волинь, і, приступивши до волинської границі, послав до князів, щоб стріли його, як свого старшого, інакше буде вважати їх за ворогів. Аж тепер зрозуміли Романовичі ту татарську хитрість. Були зовсім не приготовані, гуляли на весіллі Василькової доньки. Мусили їхати до Бурундая з поклоном. А той, маючи їх у своїх руках, зажадав, щоб вони знищили укріплення своїх городів, зробили свою землю безборонною від татар. Не осмілилися противитися, будши в руках Бурундая; мусили послати своїх людей розкидати укріплення. Тільки Холм, улюблене місто Данила, котре він вибрав і прикрасив гарними будовами і сильними укріпленнями, зісталось не зруйноване — князі натякнули тутешньому намісникові, аби не послухав їх людей — і той догадався і не піддався татарам.

Сей удар добив Данила. Впали його сміливі плани боротьби з татарами. Даремно шукав помочі у сусідів, даремно силкувався зміцнити свої сили прилученням сусідніх земель польських і литовських; хоч і захопив деякі важні городи, наприклад, Люблін, і деякі волості литовські для своїх синів, але широкі його плани й тут не здійснилися, підрізани татарською напастю.

Не міг освоїтися з гадкою про татарську власть над собою, як московські князі, що під татарською зверхністю скріпляли свою силу і власть. Розхорувався й умер скоро після Бурундаєвого погрому (1264 р.).

21. Галицько-Волинська держава при Даниловичах. Те, що не вдалось здійснити Данилу, не вдалось також і його наступникам. Галицько-Волинська держава простояла ще довго. Часами доходила значної сили й значіння. Але не вдавалось їй захопити також Східну Україну, а тим менше — розширитись

скільки-небудь тривко коштом своїх західних сусідів, хоч до сього бралися декотрі князі дуже енергічно. На сході далі, мабуть, стояла на перешкоді Татарщина, а західні землі були занадто чужі, щоб їх прив'язати скільки-небудь тривко. Світла зірниця блиснула була Даниловичам в землях литовських: один з них дістав навіть великокняжий стіл на Литві, але вмер скоро, і литовські землі відійшли від Даниловичів. Згодом галицькі князі тратять там всякі впливи, а далі Литовське князівство стає небезпечним сусідом і починає простягати руки й по галицько-волинські землі. Татари теж часом давалися взнаки, особливо в часи розстрою в Орді, як боролися різні татарські верховоди. Але загалом зверхність татарська не була тут така тяжка, як у землях московських і східних українських. Татари не мішалися у внутрішні справи, вдовольняючися грошовими сумами, які побирали від часу до часу.

По смерті Данила якийсь час старшим лишився його брат Василько, але він недовго пережив брата, а по смерті Василька не стало давнішої згоди серед братаничів. З-поміж Данилових синів визначався особливо князь Лев, енергічний, властолюбний, завидуший і запопадливий. Силкувався заволодіти сусідніми польськими землями, навіть на краківським столі засісти, але се не вдавалося. Пробивав заволодіти також закарпатською угорською Україною, користаючи з замішань на Угорщині, здається, якийсь час володів нею, бо в однім документі Григорій, наджупан березької столиці, називає себе його урядником.

На Волині правив Володимир Василькович, князь дуже добрий, приятель книжності і штуки — “книжник великий і філософ, якого не було перед ним у цілій землі і по нім не буде”, — так відзивається про нього літописець. Але він був тихої вдачі, до того зламаний хоробою, що не давала йому можності виявити енергічної діяльності. Згодом, з початком XIV в. повмирали Романовичі волинські, і всі землі галицько-волинські зібралися знову в одних руках — князя Юрія, сина Льва Даниловича. Був се князь могутній, правитель добрий, і земля тішилася під його пануванням спокоєм і достатком; так говорить звістка польського літописця, і те саме кажуть деякі пізніші спомини (галицької або волинської літописі для сього часу вже не маємо і дуже мало що знаємо про життя сих країв). Для пізніших часів панування Юрія зісталося золотою добою світлості, багатства і слави Галицько-Волинської держави. На печаті своїй Юрій титулується “королем Русі”, як і його дід. Самого його ся печать представляє поважним, величним старцем, з довгою бородою, на троні, з скипетром в руках.

На його часи (а може, й ще раніші — часи Львові) припадає важна подія: церковний розділ України. Після того як Київ підупав, київські митрополити стали все частіше перебувати в північних, суздальсько-московських землях, а 1299 р. митрополит після одного татарського пополоху таки й зовсім туди перебрався. Тоді галицькі князі вистаралися собі у патріарха і цісаря візантійського, щоб у них була осібна митрополія, і так ослабла ще

одна зв'язь Західної України з Східною (бо Подніпров'я далі зісталось при давній митрополії).

По Юрію зісталось двох синів, Андрій і Лев, але з початком 1320-х років не стало їх обох, і вони не зіставили мужеського потомства. Се було дуже небезпечно для Галицько-Волинської держави, з усіх сторін окруженої зависними, завидючими сусідами, що чекали тільки якогось замішання, аби нею пожитися. Внутрішні замішання на Угорщині, в Польщі, в Литві, що манили галицько-волинських князів надіями щось урвати з тих земель, в сім часі утихли: сі держави упорядкувалися і тепер прийшла черга на Галицько-Волинську державу ждати від них напасті при першій нагоді. Але сим разом, видко, ніяких значніших замішань ні в Галичині, ні на Волині не сталось, бояри покликали на князя до себе сестринича померших Юрїївчів, сина Юрїївни Марії, Тройдена, князя мазовецького (в Польщі), Болеслава на ім'я. Хрещений був католиком, а тепер прийняв православну віру й друге ім'я Юрія, на честь свого діда, і в 1325 р. засів на галицько-волинським престолі.

Становище його було, одначе, нележке. Він все-таки був чуженицею, всі дивилися на нього підозріливо, а бояри вважали, що він з їх ласки дістався на стіл і хотіли всім правити його іменем. Се йому не подобалось, він обсаджував себе повірниками своїми, ріжними заїдами, чехами й німцями, а се давало привід до незадоволення. Говорили про нього, що він сприяє католикам тільки, хоче завести католицьку віру, викоринити православну. Бояри, невдоволені Юрієм-Болеславом, що він не слухає їх так, як хотіли вони, самі ширили такі поголоски на нього й викликали невдоволення в народі, що він наводить німців, дає їм усякі права, а українців собі легковажить.

Помітивши се невдоволення, Польща й Угорщина задумали скористати з сього, щоб захопити собі галицько-волинські землі. Угорський король вважав, що Галичина має до нього належати на тій підставі, що за Данила угорський король якийсь час володів нею. Але з Казимиром, королем польським, він уложився в справі обопільного наслідування — якщо в одного не буде синів, скажім у польського короля, то його держава Польська переходила до угорського короля, і навпаки. Угорський король обіцяв Казимирові допомогти здобути галицько-волинські землі, відступав їх йому в державу, тільки задержував для Угорщини право викупу.

Бояри тим часом, незадоволені Юрієм-Болеславом, завели зносини з княжичем литовським Любартом, жонатим з галицько-волинською княжною — змовлялися посадити його у себе князем. Уложивши з ними угоду, зробили змову на Юрія-Болеслава і в 1340 р. отруїли його в Володимирі. По краю скрізь пішло зараз повстання, повбивали тих нелюбих католиків-чужинців, наведених Юрієм-Болеславом. Любарта закликано й посаджено на столі в Володимирі. Галичиною стало правити боярське правління, що своїм князем признавало Любарта, а стояло під началом Дмитра Дєдька, “наставника або начальника Руської землі”, — так зве він себе в одній своїй грамоті.

Тоді зараз же, на першу вість про смерть Юрія-Болеслава, на основі попередньої угоди, рушило в Галичину угорське військо під началом королівського воєводи і польське під проводом самого короля. Дєдько, зачувши про польський і угорський похід, покликав на поміч татар. Угри вернулись з дороги. Казимир, довідавшись про татар, теж з'явився і, покинувши ті пограничні замки, які встиг узяти, пішов чимскорше назад з добичею, яку встиг захопити. Слідом прийшли вісті, що татари готують великий похід на Польщу за сей польський набіг на Галичину. Се дуже затривожило Казимира і він зачав переговори з Дєдьком, щоб той не насилав татар. Так сталась умова — Казимир присяг не зачіпати Галичини, а Дєдько — не зачіпати Польщі.

Здавалось, що Галицько-Волинська держава щасливо вийшла з небезпеки. Але Казимир, наважившись на Галичину, не в'язався своєю присягою. Як тільки проминула татарська гроза, він зараз же вернувся до свого замислу й, випросивши у папи розрешення від присяги, став тільки чекати години, щоб ударити на Галичину. Минуло, одначе, кілька літ, доки йому удалось захопити її. В році 1349, намовивши татар, щоб не мішались у галицькі справи, Казимир несподіваним нападом захопив Галичину і частину Волині. І так розпочалася боротьба між ним і Любартом, що зробила кінець Галицько-Волинській державі.

22. Державне і громадське життя київської і галицької доби. Годиться нам тепер поглянути, який був політичний і громадський устрій за часів державного українського життя.

Ми бачили, що Україна складалася з більших і менших князівств, старших і менших, і вони з розмноженням княжого роду все ділилися й меншали переважно. Київський князь вважався найстаршим між князями, “замість батька”, і його інші князі мали слухатися. Якийсь час так і було — особливо коли на київській столі траплявся князь енергичний, сильний. Але з другої половини XII в. старшими хочуть бути суздальські князі і умисно підривають київських, а далі, з кінцем XII в., для всеї Західної України стають старшими галицькі князі. Київ ще якийсь час зіставався політичним осередком Подніпров'я, а далі тратить і тут своє значіння.

В своїм внутрішнім правлінні всі князі вважалися вповні самостійними, один князь другому не мав мішатися в правління. Князь правив, опираючися на свою дружину, яку тримав з своїх грошей, з тих доходів і даней, які на нього йшли.

Спочатку ся дружина була дуже рухома: вона, як і князі, переходила з землі до землі, з князями і без них; далі осідується, сказати б, вростає в землю й зливається з земським боярством і доходить великих впливів в управі, бо ся управа, законодавство, політика, суд, накладання і збирання податків, лежали в руках князя і його дружини, що правила його іменем, а дружина — се було сливе те ж саме, що земське боярство, особливо в Західній Україні, — в Галичині й на Волині.

Князь на раді з своєю старшою дружиною, що звалася боярами, уставляв всякі закони і правила для людей своєї землі.

Він уважався єдиним суддею по всім справам, сам правив суд, коли мав час і змогу, а коли його не було на місці, заступали його слуги, а по інших місцях його намісники — посадники або воєводи. Вони іменем князя порядкували місцеві справи, пильнували оборони і спокою.

Князь накладав податки, збільшував їх, коли вважав потрібним, і доручав своїм слугам і дружині збирати їх.

Вся військова справа була в руках князя, він сам правив військом, і се вважалось певнішим, щоб він сам військом кермував, “бо боярина не всі слухались”.

Громадянство мішалось до правління тільки часами, коли бачило непорядки. В деяких землях такі “віча” громадські, де розбиралися й обговорювалися всякі справи, були досить частим явищем, князі признавали се право за вічем — ставити жадання, а навіть змінити князів, коли вони не йшли в лад громаді. Але як князь себе чув досить сильним, то він не дуже прислухався до сього всього й старався придавити таку діяльність віча. Віче, одначе, теж було виразом не так всього громадянства, як його вищих верств, особливо міського боярства.

Простий нарід взагалі не мав впливу; княжа управа стояла під впливами боярства, а селянство і просте міщанство через ті недогоди, які переживала Україна, попадало все в більшу владу боярської верстви.

В княжих уособицях і половецьких та татарських наїздах багато руйнувалося людей й їх господарств. Щоб наладити хазяйство, купити худобу, побудуватися, люди мусили позичатися у багатих людей, бояр, і потім за невиплатні довги часто попадали в неволю. На місце свободної людності зростало все більше число людей несвобідних — хлопів, челяді, і півсвобідних — наймитів і закупів, що відробляли своєю працею свої довги і дуже часто кінець кінцем також попадали в вічну неволю.

Княжа управа і право, як бачимо з усього, більше дбали про інтереси та вигоди маючих властителів, бояр, ніж про простий нарід, і коли заступалися за нього, то хіба як боялися народного повстання або з причин інших незвичайних прояв. Так, в збірнику наших законів, в додатках до старої “Руської правди”, маємо такі постановлення Мономаха з боярами. Одного разу в Києві сталося повстання против багатих людей, купців тощо — Мономах постановив, щоб на будуче проценти за позичені гроші були нижчі, бо видко, що занадто допекли людям занадто високі проценти.

Не дуже підіймала свій голос в обороні народу й церква, що виросла в невільницьких відносинах Візантії: сам цісар уважався головою у всяких церковних справах, духовні корилися йому у всім і таку звичку перенесли на Україну, шукали у всім помочі, радили слабшим і залежним, аби слухалися і корилися, аніж стримували сильних і могутніх, аби не зловживали своєї сили.

Придавлені такою економічною неволею, а не вміючи добитися собі голосу в політичній житті й змінити неприхильні громадські й політичні обставини, люди не цїнили свого державного життя. Тим пояснюються такі явища, що наші громади піддавалися під безпосередню владу татар, аби спекатися князів і боярства, і зовсім спокійно, без боротьби, переходили потім під владу литовських князів. Терплячи від ласки князя та бояр більше громадських та господарських негод, вони не оцінювали тої ваги, яку мало самостійне державне життя для життя народного, національного. Тим часом з національного становища багато значило, що ся державна самостійність боронила наш нарід від поневолення його іншими народами і від використання наших сил економічних і культурних для розвою і зміцнення культури якоїсь іншої державної, пануючої народності.

Поки державний устрій був свій, князі, боярство і церква стояли на тій самій народній підставі, що й маси народні. Засобами й силами держави й народу приготувляли й розвивали національну культуру. Ся культура і тепер до певної міри служила інтересам народних мас, а ще більше мала послужити йому з дальнішим розвоєм народним і сильнішим розвоєм своїм.

В сю добу культурне життя — освіта, школа, письменство, мистецька творчість — підпали дуже сильному впливу церковному, візантійському, і се в значній мірі відірвало його від народного життя, відчувало від народу. Але під чужою, церковною покривкою проривалися й тепер сильні своенародні течії, а з дальшим розвоєм народного життя ці народні течії повинні були брати гору над чужими елементами культури все більше і більше — коли б се народне життя не зазнало таких переворотів і потрясінь, які приніс йому упадок державного життя.

23. Освіта й письменство. Вище було згадано, що християнство на Україні і візантійські впливи зачалися, певно, ще геть перед Володимиром. Потім же, як властю його і його наступників (особливо Ярослава) воно було поширене по всіх землях Руської держави, візантійські впливи і візантійська культура взяли рішучу перевагу над іншими — особливо східними, персько-арабськими.

Культурне життя надовго набрало сильної церковної закраски, що налягла і на освіту, і на письменство, і на артистичну творчість (мистецтво). Освіта й книжність вважалися помічним засобом для християнської побожності — аби через читання побожних книг люди набиралися християнського духу. Письменство головню було в руках духовенства, мистецтво теж переважно обернене було на потреби церкви, богослужіння. Але так було не тільки у нас, а і в Західній Європі в тих часах: світський, мирський елемент з часом скинув з себе церковну шкарлупу там, так само скинув би і у нас. Училися тільки люди духовні, або ті, що хотіли бути духовними.

Освіта довго держалася між духовенством; не поширювалася між людьми, тому що сливе не було і шкільної науки. Наше духовенство переймало ті

способи, які були в Візантії. Там же зрідка тільки, при більших монастирях та катедральних церквах, велася наука більш на шкільний спосіб; звичайно ж, батьки давали дитину в науку письменною, найчастіше духовній людині, і так вчили її одинцем, або щонайбільше кількох таких учнів разом. Так учили у нас здебільшого, а через се освіта і книжність поширювалися досить пиняво.

Найчастіше наука кінчалася читанням, рідше писанням та рахунками. Всякі інші відомості добувалися читанням книг; але тих книг було мало, і то найбільше книги богослужебні. Тільки в більших осередках освіти можна було доступити вищої науки, навчитися писати літературно, по тодішнім поняттям, і вивчитися грецької мови, щоб читати грецькі книги без перекладу. Таких людей, що стали на верхах сучасної грецької освіти, ми стрічаємо вже від першого покоління по охрещенню — такий був митрополит Іларіон, пізніше, наприклад, Кирило, єпископ турівський, й автори деяких безіменних творів. Було їх, одначе, все-таки небагато, і більшість тодішніх письменників були самоуки, що писали, як уміли.

У грецькій літературі та в тих перекладах, які робилися у нас або приходили готові з країв болгарських і сербських, найбільше було творів церковних і релігійних, призначених для зрозуміння християнства та направлення на побожне, християнське життя. Так і те письменство, що розвивалося у нас, найбільше йшло сею ж дорогою. Писалися проповіді, побожні поучення, життя святих місцевих. Таке писав митрополит Іларіон, автор похвали Володимирі Вел., св. Феодосій печерський, автор поучень, святий Нестор, що написав життя синів Володимира Вел. Бориса та Гліба і Феодосія печерського, ігумен Данило, що описав свою подорож до Святої Землі. В XII в. звісні: митрополит Клим і Кирило, єпископ турівський, автори молитв і проповідей; в XIII в. Симон і Полікарп, автори печерських житей, дуже цікаво написаних, так що вони залюбки читались потім цілі віки. Ся збірка оповідань про печерських святих зветься Патерик Печерський: се була найбільше популярна книга з нашого старого письменства. От сих письменників знаємо поіменно; далеко більше зісталось по іменам нам незвісними, і самі писання їх пропали. Тому й не маємо справжнього поняття про старе письменство.

Поза релігійним письменством найбільш розвинулося літописання. Хоч воно вийшло в переважній часті з рук людей духовних і багато займається церковними справами, але дає дуже багато для зрозуміння тодішнього життя. Що знаємо з життя громадського — головно знаємо з літописей. Там заціліли уривки народних оповідань, пісень, писання літературні, документи. Деякі часті літописей визначаються незвичайно яскравим оповіданням. Мало котрий народ може похвалитися таким інтересним літописанням. А те ж, що маємо, се тільки уламки, відривки того старого літописання, що попали в літописні збірники, які дійшли наших часів.

Один такий збірник був уложений в Києві за часів Мономаха і сюди ввійшли старші пам'ятки київського літописання, се так звана Старша або

Начальна літопись. За часів Даниловичів десь в північній Волині була уложена друга збірка, де до Начальної літописі додані київські записки XII в., потім Галицька літопись часів Данила і волинські записки часів Володимира Васильковича. Без сеї дорогоцінної збірки ми знали б дуже мало що з української історії.

З інших нецерковних писань дуже цікава та наука Мономаха своїм дітям, де він оповідає про своє життя. З творів поетичних зацілів один — дорогоцінне “Слово о полку Ігоревім”, зложене в Києві скоро після Ігорєвого походу 1185 р. Воно визначається великою поетичною вартістю, гарними, яскравими образами, а зараз важне ще тим, що з нього видно, як сильно була розвинена у нас на Україні поезія світська, дружинна, подібна до такої ж візантійської та західної, французької. Довідуємось про деяких славних співців, про їх пісні. В їх піснях дещо дуже близьке до народної словесності, дещо йде з книжних грецьких впливів. Ні один слов'янський народ не має такої старої й коштовної пам'ятки.

24. Українська культура сеї доби й вага її. Не тільки в письменстві, в поетичній творчості киево-галицької доби українська культура стала високо, але і в іншій житті. Наприклад, високо сягнуло в тім часі наше право. З додатків до старої “Руської правди”, де зібрані закони з XII і XIII в., бачимо, що судячі не раз дуже глибоко задумувалися над тими справами, які попадали до них на суд. Маємо вироблені форми порядку судового, свідощів і доводів, вияснення того, коли провинникові треба тяжче справити в вину його вчинок — коли він робив його з розмислом, або в перший раз, а коли вчинив його змалу, в сварці, або напідпитку. Дуже високо стояло також наше мистецтво київської та галицької доби: по захованим останкам старих будинків, малювання, виробам золотничих — дорогих окрасах маємо то бачити виразно і певно.

На всіх сих полях поруч з грецькими майстрами працювали наші місцеві митці, не тільки дуже зручно переймаючи незвичайно високе майстерство Візантії, найвище, яке тоді було на світі, але й вносили своє власне, оригінальне, влучно додаючи або змінюючи взірці грецької творчості.

Найбільше сеї свободи й оригінальності все-таки виявляють пам'ятки золотництва. Тут місцевий майстер від початку задержав за собою найбільш свободи від візантійського впливу і далі свobodно зв'язував взірці східні з візантійськими, старі традиції з новими модами. Хоч і тут в найбільш тонких роботах місцеві майстри не могли зрівнятися з візантійськими, але місцеве майстерство стояло незвичайно високо, особливо коли порівняти його з сучасним майстерством французьким або німецьким. Україна XI—XIII в. стояла на рівні з Західною Європою в культурнім житті — воно було тут відмінне, бо стояло під іншими впливами, але не було нижче від західних земель.

В XII віку зносини України з Візантією ослабли, тому що стало трудно їздити степами, через половців, і Візантія в тім часі сильно підупала. Підупало в тім часі й українське Подніпров'я, й українське життя стало переливатися на

захід, до Володимира і Галича, а тут були сильніші й тісніші зв'язки з західними краями — Німеччиною та Італією, через Угорщину і Чехію. Тому бачимо з тих часів в українськiм мистецтві об'єднання старших українсько-візантійських основ життя з взірцями західними. Тутешнє громадянство українське не цуралося їх, живучи в тісних зносинах з західними своїми сусідами. Через те не бачимо тут такого жаху перед католицтвом і католицькою вірою, який грецьке духовенство силкувалося прищепити в Східній Україні.

Князі заводять собі латинські канцелярії для зносин з західними землями, латинські печатки. По більших містах осідають колонії німецькі з німецьким правом і пересаджують західні порядки на Україну. В описах тутешніх церков раз у раз стрічаємо предмети західного виробу або фасону. Але мистецтво стоїть на основі українсько-візантійській, людність міцно держиться свого, і в своїх латинських грамотах князі зазначають свою національну свідомість, титулюючися “князями всеї Малої Руси”.

Ся назва якраз пішла з того часу і з Західної України, з того приводу, що там заснувалася осібна митрополія: греки стали по сім називати стару Київську митрополію, до котрої належала Східна Україна і північні великоросійські землі, “Великою Росією”, а землі галицької митрополії — “Малою Росією”. Але в ширше уживання пішли сі назви тільки значно пізніше.

Взагалі треба сказати, що національно-культурне життя України киево-галицької доби представляється дуже інтересно. Воно повне життя, руху, енергії; обіщувало багато своїй народності, й навіть культурному людському життю взагалі. Дуже жалко, що упадок державного життя не дав йому розвинутися й підрубав його в самім корені. Правда, простому народові несолодко жилося під своїми князями та боярами, і мало його тішили ті культурні задатки. Але не стало легше йому, як на місце своїх прийшли чужі пани. Обставини суспільні й економічні через те не покращали, а погіршали, становище народу — також. А національному і культурному життю нанесено такий удар, що від нього воно не могло поправитися і до нинішнього дня.

ДОБА ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА

25. Литовські князі загортають українські землі. От так, як бачили ми, в середині XIV віку, в 1340-х роках, до решти ослабла й розпалась Українська держава, й через те землі українські впали в руки литовських князів та королів польського та угорського.

Саме тоді, як на Україну впала татарщина, зав'язалась власна держава у народу литовського, і меткі войовничі князі литовські стали забирати сусідні з Литвою землі білоруські, а далі й українські. Вони були їм потрібні, щоб скріпити свою силу, збільшити свої засоби, бо землі сі були культурніші, краще упорядковані, краще організовані й загосподаровані, як литовські, бо литовська людність в своїх неприступних лісах дуже відстала в культурі

її організації. Коли ж і її заглянула біда у вічі — від німців, що, осівшись на Балтійським побережжі, стали підбивати та руйнувати, палити й нищити їх край, — стали литовські князі шукати засобів в культурніших сусідніх землях слов'янських, входити в спілку з сусідніми князями, а по змозі — ї загортали собі їх володіння.

Се виразно зазначилося вже під час татарської руїни в середині XIII в., за князя литовського Мендовга ж затривожило короля Данила, що сам думав про якнайбільше поширення своєї власті над сусідніми землями. На спілку з польськими князями і німцями Данило задумав зломити Мендовга й почав з ним війну. Мендовг, щоб відвести Данила, відступив його синові деякі з своїх земель в державу; потім Мендовгів син другому Даниловичу передав усе князівство литовське. Та той скоро вмер, а Данилові сини не вміли використати нагоди. Мендовгову спадщину забрали інші литовські князі та знову зачали поширювати свою власть над сусідніми землями.

В першій четвертині XIV в., коли вимирав Романів рід на Волині і в Галичині, більше половини білоруських земель стояло вже під властю литовських князів, і вони почали простягати руки також до земель українських. При останніх Даниловичах галицьких або зараз по їх смерті литовські князі захопили землю Берестейсько-Дорогичинську (Побужжя). Ще перед тим, мабуть, забрали вони землі Прип'ятські, Турово-Пінські. Про якогось князя литовського оповідається, що він в тих часах захопив великий шмат древлянської землі, себто київського Полісся. При князі Гедиміні в 1320-х роках уже й Київ стояв під литовськими впливами, хоч тутешні князі були ніби під зверхністю татарською. Таким чином, вибираючи Любарта Гедиміновича галицьким та волинським князем на місце Юрія-Болеслава, бояри тільки йшли назустріч цьому поході литовських князів на українські землі. І вибір сей найкраще показує, наскільки сей похід був мало противний місцевому громадянству, коли воно само з своєї волі закликало до себе литовських княжат.

Се пояснюється тим, що литовські княжата, засідаючи по українських та білоруських землях, старались у всім приноровитися до місцевого життя, його порядків і культури. Вони старалися якнайменше вносити змін у місцеві обставини: "Ми старини не рушаємо, а новини не уводимо", — було їх правилом. Вони приймали православну віру, місцеву культуру, мову, одним словом, — ставали українськими або білоруськими князями, тільки з нової династії, й по змозі старалися далі продовжувати давніше заведені порядки місцевого життя.

З другого ж боку громадянству не раз таки приємно було, приймаючи литовського князя, покінчити з пережитими, докучливими княжими відносинами старої династії, навіть у громадах, що свого часу виривалися з-під княжої власті й піддавались під татарську зверхність, встигла наскучити й татарщина, особливо як настали непорядки в татарській Орді — з кінцем XIII віку. Литовське ж князівство було в повній силі; приймаючи литовського князя,

люди могли сподіватись, що у князів литовських знайдуть захист і оборону у всяких тяжких обставинах.

Прикро було тільки князям зрікатись свого панування; але й тут часто укладалось так, що й сі князі зіставались на своїх волостях, тільки мусили признати над собою власть литовського князя, що засідав у столиці їх землі.

Через те й бачимо, що українські землі одна по другій, без війн і боротьби, тихо і непомітно, переходять під власть литовських князів, і навіть в джерелах наших не завсіди про се згадується. Правда, що місцевих літописів з того часу не маємо, а чужі звістки рідко про се залітали, саме тому, що землі прилучалися литовськими князями “без гвалту і крику”.

Якби не так легко се йшло їм, то й не могли б вони загорнути так багато білоруських та українських земель, то вони могли забирати тільки те, що легко давалося, а вести сильнішу боротьбу за свої нові здобутки було їм не під силу. Князівство литовське, не вважаючи на свої величезні розміри, було дуже слабко організоване, а крім того тяжіла на нім люта боротьба з німецькими лицарями — балтійськими хрестоносцями, що, підбивши й поневоливши собі литовські племена пруссів і латишів, хотіли підбивати і дальші литовські племена, та хижко нищили набігами литовські землі. На східній границі мусили, крім того, литовські князі витримувати боротьбу з московськими князями, що хотіли собі загорнути пограничні землі й не дати їх князям литовським. Через те литовські князі не могли уділяти більших сил на підбивання й оборону підбитих земель. Се й показалося, коли за Західну Україну довелося їм вести сильну боротьбу з Польщею та Угорщиною.

26. Східна Україна під властю литовських князів і боротьба за Угорщину Західну. Бачили ми вище, в 1340 р. князь Любарт Гедимінович засів на столі галицько-волинським і вважався князем галицьким до р. 1349, до походу Казимира, а Волинню правив довго, до самої смерті своєї, більш як сорок літ.

Ольгерд Гедимінович, великий князь литовський, у 1530-х роках, вмішавшись в смоленські справи, захопив сусіднє Брянське князівство в Північній Чернігівщині, а далі позабрав і князівства полудневі. В головних городах — у Чернігові, Новгороді-Сіверським, Стародубі — позасідали князі з литовської династії, на менших волостях zostалися князі з давньої династії, під властю князів литовських.

Десь коло р. 1360 забрав Ольгерд під свою власть землю Київську, скинувши останнього кийвського князя, Федора на ім'я, та посадив на його місце свого сина Володимира. Земля була підупала, сильно спустіла під татарською зверхністю, але величезна, бо до Києва рахувалося й ціле Задніпров'я, що давніше належало до Переяслава.

Татари, що вважали Подніпров'я своїми улусами, підвласною землею, схотіли, мабуть, уступитися за князем Федором, як своїм підвласником, але Орда тоді була зовсім розбита і безсильна. Ольгерд пішов з військом в По-

лудневу Київщину, погромив татарське військо й забрав під свою владу не тільки Київщину, але Поділля, що теж стояло досі під властю Орди. Братаничі Ольгердові, сини князя Коріята, позасідали в подільських городах, почали будувати кріпості від татар і збирати людей. Ось як оповідає про се записка, писана в другій чверті XV в.

«Коли господарем Литовської землі був великий князь Ольгерд, він пішов з литовським військом в поле (степ) і побив на Синій Воді татар, трьох братів: князя Качибя, Кутлубугу і Дмитра. А ці три брати, татарські князі, були отчичі й дідичі Подільської землі*, а від них завідували отамани, а баскаки, збірщики доходів, приїжджаючи від тих отаманів, брали дань з Подільської землі. А був брат у Ольгерда князь Корят, що держав Новгород-Литовський, і було у нього три сини: князь Юрій, князь Олександр, князь Костянтин. І от ті княжата Коріятовичі, три брати: князь Юрій, князь Олександр і князь Костянтин за призволенням великого князя Ольгерда і з поміччю Литовської землі пішли в Подільську землю. А в Подільській землі тоді не було ні одного города (кріпості) ні з дерева рубленого, ні з каменя будованого**. Ті ж тоді княжата Коріятовичі, прийшовши в Подільську землю, ввійшли в приязнь з отаманами, почали Подільську землю від татар боронити і баскакам “вихід” (данину) перестали давати. І найперше знайшли собі твердиню на ріці Смотричі і тут собі поставили город Смотрич. А на іншій місці жили чернці в горі, і в тім місці поставили город Бакоту. А ловлячи на ловах, нагодилося їм загнати багато оленів на той острів, де тепер Кам’янецьке місто стоїть, і, вирубавши ліс, вимурували город Кам’янець. І так усі города подільські помурували і всю землю Подільську засіяли».

Татарам часом давали дань, щоб відчепитися від них, і ще якийсь час тутешні землі вважалися підвласними татарам, тому от на монетах Володимира Ольгердовича, князя київського, бачимо татарські знаки і написі. Але в тутешні справи татари вже не мішалися, й правили всім нові князі з литовської династії, під зверхньою властю великого князя литовського.

Натомість великий клопіт прийшов литовським князям через галицькі та волинські волості Любарта. Коли 1349 р. Казимир, відвернувши татар, несподіваним нападом захопив цілу Галичину і сусіднє волинське пограниччя, литовські князі взялися рятувати Любарта, і їм удалося звернути назад захоплені Казимиром волинські города. З галицькими пішло трудніше: не удавалося вибити залог, розставлених Казимиром по галицьких городах, і литовські князі тільки докучали Казимирові пустошенням Польщі. Казимир, щоб відборонитися, відновив свою умову з угорським королем, випросив грошей від папи і силкувався разом з угорським королем Людовиком підбити

* Себто правили нею з батька і діда.

** Під татарською зверхністю, може, й справді не було ніякої кріпості на Поділлі, бо татари не любили кріпостей: хотіли, аби людність не мала ніякої опори для повстання. Але більші оселі, в роді міст, певно, не переводилися.

собі землі хоч би по річці Буг — де Белз і Холм. Кілька походів робив він для цього, та мало звісток маємо про них. Найбільш визначилася облога Белза відважною обороною його. Казимир прийшов туди з дуже великим військом, і ще прибув до нього в поміч король угорський. Разом приступили під Белз і послали до тутешнього воєводи, щоб піддався їм; той не відмовився, — щоб тим часом зміцнити укріплення та дідватися помочі від литовських князів. Цілий тиждень тягнув переговори, а тим часом на очах королів кріпив свій замок, між іншим — напустив в рови наоколо замку води, так що вона облила його наоколо. Нарешті заявив, що таки не піддається. Королі пішли здобувати замок, але се було неможливе: зрана і до полудня польське й угорське військо силкувалося добути замок, по горло стоячи в холодній текучій воді, що наповняла рови: багато стратили своїх людей — убито племінника кор. Людовика, і сам Людовик дістав по голові такий удар, що упав з коня і трохи не згинув. Мусили відступити, і Людовик, стративши охоту до дальшої війни, покинув Казимира; той мусив також вертатися з нічим.

По тих невдалих походах, коли ще й татар литовські князі назад на свій бік перетягли, Казимир уложив з ними перемир'я: Галичину полишено за Польщею, Волинь — за Любартом. Так ото й не удалося вирвати Галичину з польських рук, і не вдавалося вже й потім. Боротьба потяглася ще цілих тридцять літ. Литовські князі докучали Польщі, нападаючи й пустошачи польські землі, напускали й татар, — але се ділу помагало мало. Кінець кінцем Казимир знову перетягнув татар на свій бік, а за те, що литовські князі стали займати українські землі, котрі давніше стояли під зверхністю татарською, Орда й зовсім розсварилася з Любартом. Тим часом Казимир умовився з пруськими та ливонськими рицарями й узяв Литву в два огні: пішов на Волинь, тимчасом як німці вдарили на Литву. Знов почалася війна, і скінчилось на тім, що не тільки Галичина зісталась за Польщею, а і землю Белзьку і Холмську прилучено до Галичини, всі ж інші волинські землі зісталися за Любартом.

27. Унія Польщі з Литвою. Хто придивлявся до тої кривавої, завзятої боротьби, що йшла між литовськими князями й Польщею за галицько-волинські землі, аж до 1380-х років, мабуть, і в сні не бачив, чим ся боротьба мала скінчитися. Такий несподіваний був той кінець: прийшла унія, себто з'єднання Польщі й Литви під властю великого князя литовського, і він, засідаючи на польським троні, мав навіки прилучити всі землі литовські до Польщі, так щоб Литва перестала бути осібною, а всі її володіння стали провінціями Польщі.

Видумали се польські пани.

В Польщі перед тим вмер король, не лишивши синів, тільки доньку. Найстарший з князів литовських (“великий князь”) Ягайло, Любартів братанич, посватав ту королівну. Польські пани згодилися видати її за нього з тим, щоб він охрестив свою Литву на католицьку віру (поляки були католики) і при-

Коли ж поляки побачили, що не можуть зробити одну державу з Польщі та Литви, то захотіли прилучити до Польщі принаймні українські землі, що належали до Литви. Довго про се спорились і навіть воювались. Іще за Ягайла забрали поляки Поділля, пробували заволодіти і Волинню, але не могли. Аж у 1569 р. се їм удалось. Тоді королем польським і великим князем литовським був Жигимонт Август, правнук Ягайла. Він не мав синів і боявся, що як умре, то Литва відділиться від Польщі, і всякими способами помагав зв'язати Литву з Польщею в одну державу. Для сього був скликаний в місті Любліні сойм з Польщі й Литви. Литва і тут противилася, та щоб перешкодити, не допустити до постанови, тихенько з сойму від'їхала, але поляки постановили без неї, що українські землі — Волинь, Брацлавщина (де Вінниця й Умань), Київщина із задніпрянськими землями й Підляшшя (по ріці Буг) мають бути прилучені до Польщі. Видали про се маніфест і наказали панам і послам (депутатам) з тих земель приїхати на польський сойм — зложити присягу Польщі — інакше грозилася, що відберуть від них маєтності й уряди. Пани й послы з українських земель приїхали, але просили короля, аби їх не змушував до тої присяги, не прилучав їх силоміць до Польщі. Та король не слухав: казав присягати, бо інакше буде відбирати маєтності й уряди. Пани настрашилися і, хоч з плачем, а присягли, не мали сміливості противитись.

Так тоді сливе всі українські землі прилучено до Польщі. Тільки Закарпатська Україна і нинішня Буковина були при Угорщині та при Молдові, та Чернігівщина належала до Москви, але й її трохи згодом поляки забрали, хоч накоротко — тільки тридцять літ перед Хмельниччиною, яка всі землі задніпрянські й київські від Польщі відірвала.

28. Польські порядки на Україні. Котрі землі переходили під Польщу, заводили там поляки польські порядки; спочатку в Галичині, потім — на Поділлі, а тепер і по всій Україні. А були ті порядки для українських людей, а особливо для людей простих — дуже недобрі, далеко гірші, ніж були в державі українській, а навіть литовській (поки литовські пани не почали заводити польських порядків). Прийшлося українцям пожалкувати й за своєю власною державою, та нічого робити: тепер усім рядили поляки, а українці не мали ні в чім голосу.

Поляки були католики й мали то собі за обов'язок, щоб свою католицьку віру ширити, а інші віри тіснити, аби люди на католицьку віру переходили; так учили їх духовні, і так їх королі й пани старались робити. Українці ж були православні, і для того у всім мали прикrostі, і не було їм ходу ні в чім.

Пани, поляки так уважали, що православні не можуть бути допущені до ніякого начальства, до ніякого уряду; наприклад, міщанин, котрий православний, не повинен бути вибраний ні в яку старшину. Навіть до цехів або до ремесла в науку православних не приймали: ні до чого їм приступу не мало бути. У Львові, столиці галицькій, українцям вільно було мати доми тільки при одній улиці, більше ніде, і тільки на тій одній улиці можна було дзво-

світку й мало не цілий тиждень мусили робити на панських ланах, не можучи робити на себе. А при тім мусили зносити всякі кривди й поневірку від пана.

Он як писав один француз, що побував на Україні перед Хмельниччиною: “Селяни дуже бідують, три дні на тиждень мусять ходити вони на панщину (а бувало, й далеко більше як три дні) і, крім того, від свого поля дають своєму панові по кілька мір хліба, курей та гусей. Крім того, вони возять дрова до двору й мусять сповняти різні-преріжні роботи. Дають грошима, десяту вівцю від овець, так само від свиней, від пасіки десятий вулій, а щотретього року від худоби мають дати третього вола. Все, що подобається панові, мусить селянин йому віддати. Не диво, що бідні селяни не мають нічого. Мало ще того: пан може не тільки забрати від селянина все, що він має, але й позбавити його самого життя. Польські пани панують і живуть, як у раю, а селяни мучаться, як у пеклі. Коли ж пан трапиться недобрий, то гірше їм, як у каторзі”.

На всякі кривди від панів не було суду, ні управи. У всяких справах селянина судив його пан, міг засудити хоч на шибеницю за що-небудь, хоч би за непослух, і на те не можна було нікому скаржитись: сам король не міг мішатися в те, що робив пан з своїм селянином.

Щоправда, не тільки селянинові, а й панові нелегко було найти суд та управу, особливо на сильнішого та багатшого пана. Не було в Польщі ані доброго суду, ані порядку. Короля ніхто не слухав, а хто мав силу, того й було право. Не було оборони, ані спокою. Татари набігали раз у раз на українські землі, палили села й вели силу людей в неволю.

Вони тоді оснувалися в Криму, і король польський не міг з ними ради дати. Військо польське не вміло боронити людей від татар, зате добре вміло кривдити людей та обдирати, стоячи постоем. Королі нарешті пообіцяли татарському ханові, що будуть рік-річно платити йому дань, аби лише не нападав на українські землі, але й се нічого не помагало, хан гроші брав, а проте раз у раз наслав свою орду на Україну забирати худобу та людей у неволю. Тих людей татари продавали в неволю в далекі краї й у себе до господарства, до роботи уживали. Так гірко було людям на Україні, не було просвітку від панів, а що не взяли пан, заграбив своєвільний вояк польський, або спалив та забрав татарин. Як то у пісні співають:

Зажурилась Україна, що ніде прожити,
Витоптала Орда конем маленькі діти!
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

29. Козаччина. Від тяжкої панщини, від усяких панських кривд почали селяни тікати в світ за очі, дедалі то все більше. Переходити селянинові з місця на місце не вільно було, тому тікали потайки. З Галичини йшли на Поділля, де було просторніше, на робітника тяжче, а на панщину легше, з Волині — на Побужжя (де Вінниця й Умань), з лісових країв — до Київщини та за Дніпро. Сі краї подніпрянські прозивалися тоді Україною, бо лежали

вже “на краю” держави, й з нею зачиналися дикі степи. З кінцем 15-го віку (від року 1482 почавши) татари кримські дуже часто нападали на сі краї, бо король польський посварився з кримським ханом. Оборони тому краєві від держави не було, і за кільканадцять років вичистили татари сю велику країну як шкло; зісталось кілька городів, де були кріпості й стояло потрохи війська, як Київ, Канів, Черкаси, Остер, а з сіл люди мусили тікати, бо не можна було ані жити, ані господарити серед таких татарських походів. Повтікали в лісові краї, але й сюди заглядали татари — і на Волинь, навіть у Галичину.

Сей гарний край, де колись цвіло українське життя, був тепер занапашенний до решти дурною управою. Дались йому взнаки князі та бояри, а добило безголов’я королів та панів польських та литовських, що землі сі загорнули, а оборонити не вмiли.

Лежав він пустою з кінцем 15 віку без малого сто літ. Розмножився тут звір, риба в ріках, а людей не було. Тільки поблизу кріпостей, куди б утікати можна було, орали землю, та й то сторожів ставили наоколо, аби татари не захопили. Як у пісні ще й досі співають:

Ой в неділеньку рано-пораненько
Да ізібрав женців да Коваленко;
Да й усе женці одбірніі,
Поробив ім серпи да все золотіі.
Ой повів женців на яру пшеницю.
“Ой жніте, женчики, обжинайтеся
І на чорную хмару озирайтеся,
А я піду додому пообідаю,
Жінку та діточок да одвідаю”.
Ох і жнуть женці, розжинаються,
На чорную хмару озираються.
Ой то не хмара, то Орда іде,
А Коваленко та передок веде:
Зв’язали руки да сирицею,
А залили очі та живицею.

Себто повиймали очі, аби не втік.

Багато тоді зложено жалісних пісень, так званих дум та псалмів невольницьких про біду від татарського грабування, про тяжку долю невольників у неволі татарській або турецькій, що й досі ще в нашому народі пам’ятаються:

За річкою огні горять,
Там татари полон ділять:
Село наше запалили
І багатство розграбили,
Стару неньку зарубали,
А миленьку в полон взяли.
А в долині бубни гудуть,
Що на заріз людей ведуть:

Коло шиї аркан в'ється,
А по ногам ланцух б'ється.

А про невольників в турецькій неволі, що їх турки, в кайдани закувавши, уживали до тяжкої роботи — до веслування на своїх кораблях, званих галерами або каторгами, така є сумна і жалісна дума стародавня (“Плач невольників”):

У святу неділю не сизі орли заклекотіли,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
“Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хоча й би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля,
Хоча й би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ся нам турецька-бусурманська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повиривало,
Біле тіло козацьке, молодецьке коло жовтої кости пошмугляло”.
Баша турецький, бусурманський, недовірок християнський*,
По ринку він походжає, він сам добре тее зачуває,
На слуги свої, на турки-яничари** зозла гукає:
“Кажу я вам, турки-яничари, добре ви дбайте,
Із ряду до ряду заходжайте.
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте,
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте!”
То ті слуги турки-яничари добре дбали,
Із ряду до ряду заходжали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке, молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти-проклинати.
“Ти, земле турецька, віро бусурманська, ти, розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матер'ю, або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!”
Визволь, Господи, всіх бідних невольників з тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської,
На тихі води,
На ясні зорі,
У край хрещений,
У мир веселий,
У городи християнські.

* Себто такий, що був християнин, та турецьку віру прийняв, до турків попавшися: такі перевертні найгірше невольників мучили.

** Турецьке військо так звалось.

Та хоч терпіла Західна Україна, все-таки не так, як Подніпрянська.

Але той спустошений край, розкішний та вільний, вабив до себе людей сміливих. Знаходилося чимало таких, що йшли на весну, на літо в сі краї, ловили рибу, звіра били, пасіки закладали, а на зиму тільки до городів верталися. В степах стрічались вони з татарськими чабанами або з такими ж татарськими пройдисвітами, як і вони самі; часом їх татари поб'ють та полуплять, часом вони татар підчикрижать та худобу заберуть. Такі татарські заволоки, воєнні неприкаяні люди звались козаками, то се ім'я й до наших людей пристало, що тут степами та пустками тинялись та промишляли.

З часом намножилось тих людей — козаків наших багато. Старостам та воеводам, що по пограничних городах сиділи, були вони наручні, бо на татар страху наганяли, та й жилились від них ті старости, як козаки з різною здобиччю з степів на зиму приходили. Один такий староста — Остап Дашкевич, староста черкаський, українець з роду, радив королеві, щоб з тих козаків зложити таке військо, яке б Україну від татар стерегло: взяти тисячу або дві тисячі козаків, платити їм з скарбу (казни), а вони б від татар Україну берегли. З тої ради нічого не вийшло, але видно з неї, що козаків тоді на Україні було вже дуже багато.

30. Запорожжя. Що більше козаків ставало, то убувало сміливості татарам, а козакам прибувало. Все далі запускались вони в степи, під самі кочовища татарські, відбирали їм худобу, набігали на їх краї, відбивали від них невільників та самих татар у неволю забирали. Нижче порогів Дніпрових, де Дніпро ділиться та робить острови серед лози та очерету, так, що й не видно їх, ставили вони собі кріпості й “острожки” або зайки, щоб не могли їх там дістати ні татари, ні турки, ні старостинські слуги, продибавши лукавим ділом. Згодом на місце тих дрібніших укріплень стали ставити одну головну. Звалась вона Січ або Кіш козацький і переносилась на різні острови і місця; часом була на острові Хортиці, часом на Базавлуку, на Микитинім Розі, на Чортмлику.

Початок дала кріпость, поставлена в 1550-х роках на острові Хортиці славним українським князем Дмитром Вишневецьким (з Вишневеця на Волині), що прославився в піснях українських під іменем Байди:

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда мед-горілочку,
Ой п'є Байда — та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиночку.
Цар турецький к йому присилає,
Байду к собі підмовляє:
“Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь ми лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш пан на всю Вкраїночку!”

— “Твоя, царю, віра проклятая,
 Твоя царівночка поганая!”
 Ой крикнув цар на свої гайдуки:
 “Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть його повисіте,
 На гак ребром зачипіте!”
 Ой висить Байда та й кивається,
 Та на джуру поглядається:
 “Ой, джуру мій молодесенький,
 Подай мені лучок та тугесенький,
 Ой бачу я три голубочки,
 Хочу я убити для його дочки!”
 Ой як стрілив — царя вцілів,
 А царицю — в потилицю,
 Його доньку — в головоньку.

В сій пісні представлений він гулякою-запорожцем, в дійсності був він одним з тих панів пограничних, що “козакували”, — ходив з козаками за здобичю. Але згодом прийшов до ширших планів: поставивши на Хортиці свою кріпость та згромадивши козаків, задумав зломити Орду, вигнати її з степів та їх опанувати; тому що правительство литовсько-польське не важилось з татарами зачіпатись, пробував підняти царя московського, мав якісь зносини з Туреччиною. З того не вийшло нічого, і згинув він так, як у пісні описано, але дух його і сміливі гадки зістались між козаччиною, і після його хортицької твердині далі тримали вони свою “Січ” (засічку) тут, за порогами, як опору і захист против Орди і всякого іншого ворога.

Тут тримали козаки всякий запас, зброю, тут була їх столиця, бо сюди ніхто не міг до них дістатись: ні поляки, ні турки; тут було їх царство. І тому самі козаки стали зватись запорозькими, або Низом — що на “низу” Дніпра сиділи.

Господарили в степах та по ріках — рибу ловили, пасічникували, над татарами промишляли, а як скучилось, вибирались походом десь у дальші краї. На Волощині (в теперішній Бессарабії та Румунії) тоді були часті війни, то козаки туди ходили помагати воеводі волоському чи іншому кому, на турків та татар особливо. Бо через те, що Україна тоді таку біду від татар та турків терпіла, мали наші люди, а втім і козаки, велике на них завзяття. За найсвятішу річ уважали з “бусурманами” воювати. Тож як не було якої війни, то козаки йшли походом просто на турецькі або татарські городи в Крим, над Чорне море, де були турецькі городи Очаків, Акерман, Кілія, Варна.

А ще частіше робили собі великі човни — чайками звалися, та й пускалися, як за давніх, київських часів Дніпром на море: приставали до побережних міст, виходили несподівано на берег, нападали на міста й села, забирали з собою здобич, котра легша та дорожча, випускали невільників на волю, все інше

палили та швиденько на човни, та й гайда назад, поки там татари чи турки зібрались. Великого страху тим завдавали татарам та туркам. Їздили під сам Константинополь: прокрадались між турецькі кораблі, що доїзду стерегли, та під самим носом у турецького султана палили та руйнували передмістя. Або переїздили на противний азійський берег Чорного моря й там палили та руйнували багаті турецькі міста.

Правда, не раз велика буря розбивала ті козацькі човни; заносила їх бозна-куди, й пропадало та потопало в морі велика сила козацького війська — як у думі співається.

Ей на Чорному морю, на камені біленькім,
Там сидить сокіл ясенький,
Жалібненько квилить-проквіляє
І на Чорне море спільна поглядає.
Що на Чорному морю щось недобре починає.
Злосупротивна хвилечка-хвиля вставає,
Судна козацькі-молодецькі на три часті розбиває:
Перву часть ухопило — у білоарабську землю занесло,
Другу часть схопило — у Дунай у гирло забило,
А третя часть тут має —
Посеред Чорного моря у бистрій хвилі,
На лихій хуртовині потопає.

Але ще частіше удавалось козакам вернутися щасливо з великою добычею, з увільненими невільниками. Не раз гнались за ними наздогін турецькі кораблі, але козаки на легких човнах тікали їм з-під носа в Дніпро, а в гирла Дніпрові, серед лози та очеретів ніякий корабель не міг за ними їхати. Тоді козаки ділили здобичу на товариство — як то в думі співається:

Златосинії киндяки — на козаки,
Златоглави — на отамани,
Турецькую білу габу — на козаки, на біляки*,
А срібло-золото на три часті паювали;
Первую часть брали — на церкви наклали.
Котрі давнім козацьким скарбом будували,
Щоб за їх вставаючи й лягаючи милосердного Бога благали;
А другу часть між себе паювали,
А третю часть брали — очеретами сідали,
Пили та гуляли, із семип'ядних пищалей** гримали.

На зиму мало хто лишався в Січі чи в степах: розходилися козаки по Україні, по городах і селах, де мали своє пристановище, свої сім'ї. Було багато й бездомного народу. Широко розносили вони по Україні славу про свої битви з турками й татарами, про свої сміливі походи, й славили їх кобзарі піснями:

* Киндяки, златоглави, габа — різні матерії турецькі.

** Гармат.

Була Варна колись славна,
Славніші козаки,
Що тої Варни дістали
І в ній турків забрали.

Треба ж то пам'ятати, що не було тоді на світі народу страшнішого для всіх, як турки: боялись їх, як останньої біди, в Польщі, на Угорщині, в Німеччині, вважали народом найсильнішим, непереможним. Тому всі дивувались відвазі козацькій, що вони сміють нападати на турків у їх власній землі, визволяють невільників з каторг турецьких та відплачують туркам і татарам за їх напади на християнські землі. З різних сторін — з Польщі, з Литви, з Сербії приходили до козаків на Запорожжя різні люди, між ними й багаті молоді пани, щоб набратись військової науки, відваги, духу козацького та потім славитись, що вони були на Запорожжі, разом з козаками воювати ходили. Та довго попасати ті пани не могли, занадто тяжке та суворе було життя козацьке, треба було вміти й голодати, й мерзнути, і в останній біді й небезпечності воювати. Тому справжні запорожці були все-таки найбільше з українських селян, загартованих в біді й небезпеці.

31. Польське правительство хоче робити порядки у козаків. Тішилися люди, що козаки зганяють татарву з України, але королі та пани польські, що тепер Україною правили, не так тішилися тими козацькими походами на турків, на татар, як ними журились. Татари та турки раз у раз до них посилали послів та жалілись на козаків. Грозилися, як король козаків не спинить, як будуть вони далі на турецькі й татарські краї нападати, то турки підуть походом на Польщу й знищать її до останнього. В Польщі ж ніколи не було ані війська, ані грошей на військо, і тих турецьких погроз там дуже боялися. Правда, король відписував туркам, що козаки — люди своєвільні, йому не підвладні, він їх туркам не боронить: нехай пошлють своє військо та винищать їх на Запорожжі хоч і до решти! Бо то-то й біда, що турки й татари не могли козаків на Запорожжі досягти, й тому далі жалілись і грозились королеві.

Тоді король став пробувати зробити, як ще давно радив Остап Дашкевич: взяти козаків на службу, дати їм плату, настановити їм старшину, аби вони тільки Україну стерегли, або куди їх король на війну пошле, а самі самовільно на турецькі й татарські землі не нападали. Кілька разів король пробував того, але не ті вже часи були! Тепер козаків було не тисяча або дві, а намножилось їх по всій Україні подніпрянській, як казали: “Де куц — там і козак, а де байрак — там і ціла сотня”.

Король брав на свою службу тисячу або дві, і їх казав вписати у книгу, у реєстр: сі козаки звались реєстрові, вони діставали від короля “клейноти” — корогву й інші знаряди; король визначав їм старшого, якого вони мали слухатись, а за те вже ніяке інше начальство не мало нічого до козаків, не могло мішатись до їх управи й суду, ані податків від їх жадати. Тільки сі реєстрові

мали бути козаками, а всі інші, що досі козакували, мали мешкати як міщани чи селяни, сповняти міщанські чи селянські обов'язки, а в походи не ходити.

Але що ж, коли в той реєстр брали, кажу, тисячу або дві, а козакувало, може, десять або двадцять тисяч? Та й сам король не раз, як треба було йому добрих вояків на війну (бо війська в Польщі подостатком не було ніколи), то кликав усіх, не питаючись, чи він реєстровий, чи нереєстровий.

І реєстрові козаки клейноти й плату брали, але також на реєстр не вважали, і хто козакував — далі козакував, і нові люди все прибували до них. Не тільки в степах, але й на Україні за Києвом ніхто не смів, ані міг справді робити якісь порядки у козаків. Король наказував, аби старости не пускали козаків у степи, у походи, не перепускали “на Низ” ні борошна, ні пороху, — щоб козаки своєвільні не мали чим в Січі та по степах жити, ані чим воювати. Хто би то повіз або пішов самовільно на Низ, король казав ловити й смертю карати. Але старости боялись з козаками зачіпатись і не дуже тих наказів слухали. А козаки далі жили по своїй волі.

Вибирали самі собі старшину: отамана, званого також гетьманом, а також осавулів, полковників і сотників. Всякі справи рішали на раді, куди збирались усі козаки, — там же й ту старшину вибирали. Королівської старшини — старостів та панів не слухали. Кожного, хто до них приходив, приймали не питаючись, чий і звідки. Походами собі куди хотіли ходили: чи на татар, чи на турків. Тільки на короля й панів відказували та нарікали, що їх зачіпають та всякі труднощі роблять: недобрі на них були, і що далі, то більше було ворожнечі між козаками та панами.

Треба знати, що поки ті українські землі над Дніпром пустою лежали, доти й панів там не було. Як же стало там безпечніше за козаками: як татари стали рідше набігати, як настала від козаків оборона й захист, стало туди багато людей прибувати. Пішла чутка скрізь про українське дозвілля: що там землі, скільки хочеш, а панів нема, сподобається — осідай та ори, нікого не питаючи, нікому нічого не платячи. Сила народу почала збігатися з Полісся, з Волині та осідати в Полудневій Київщині, де тепер Біла Церква, Канів, Черкаси, Звенигородка, Умань, та за Дніпром, де Ніжин, Остер, Переяслав, а далі й коло Лубен, Ромна, Гадяча, Полтави, де ще недавно самі порожні пустки лежали.

Тоді й пани стали зараз до тих земель цікаві: почали випрошувати собі від короля ґрунти, а королі й давали: інші знов пригадували, що там за давніх часів їх предків земля була, почали старі документи собі вишукувати; інші знову починали господарити, як старости та державці королівські. Котрі люди на тих землях за той час посідали, тих уважали ті пани за своїх підданих. Також і нові слободи закладали та людей з дальших країв закликали, обіцяючи свободу на довгі літа: на 10, 15, 20 і 30 літ.

Панщини ще так відразу не важились заводити, але почали ставити панські млини, шинки, а людям заборонили варити пиво та горілку. Стали й

інші податки та драчки заводити. А де народу намножилось, то й панщину потроху на них наклали. Але тоді ще до того мало де приходило. Тільки ж і на ті заходи панські, що пани їх землі присвоювали, а їх своїми підданими, кріпаками вважали, тутешні люди дуже гнівались, між ними й козаки, і з того, що вони на сій землі, від татар відвойованій і кров'ю їх політій, хотіли бути вільні, а пани вважали всю землю — чи в Київщині, чи за Дніпром, в теперішній Полтавщині, — за свою панську власну або королівську, віддану їм в державу, а про селян чи козаків так міркували, що то вони сидять на їх землі й мають бути їх піддані.

З того виростала велика колотнеча. Треба ще й те сказати, що самі ті пани на Україні здебільшого не проживали, бо були то великі пани переважно, що мали по інших сторонах розкішні замки та двори, а таки й боялися жити між козаками та в сусідстві степів татарських. Тож прислали сюди своїх ріжних слуг, підпанків, як то кажуть, або орендарів, що брали в оренду шинки, стави, ліси і потім людям докучали ріжними драчами, щоб з лихвою вернути собі те, що панам заплатили.

Вони тільки такого козака, що був вписаний до реєстру, вважали за вільного — признавали, що він не має платити податків, ані панщини робити. Та й то ще суперечки були, чи може такий козак у панській маєтності сидіти, чи тільки в королівській, чи може він собі горілку та мед варити, чи мусить з панського шинку брати, та й про інші такі справи. Але всіх тих реєстрових козаків було мало: кількасот, або тисяча, дві тисячі — щонайбільше. А були десятки тисяч козаків, що до реєстру вписані не були, але козакували часами чи й завсіди, і в походи ходили, і себе ні в чім за гірших від реєстрових не мали, і так само не хотіли ані панів, ані старостів слухати, ані податків платити, ані іншого підданства знати, як і реєстрові. Було багато сімей козацьких, вдів, що їх чоловіки-козаки погинули на війні або так повмирали, були великі сім'ї нерозділені, з котрих хтось козакував; були при козацьких сім'ях так звані підсусідки, що в козацькім господарстві помагали, особливо як козак у похід ішов. Усі вони хотіли бути вільні, як козаки, і нікого, крім козацької старшини, не слухати.

Багато з тих селян, що на Україну прибувало, також у козацтво приставали, щоб бути свобідними від панів: однаково тут на пограниччі мусили вони бути людьми воєнними, бо все від татар небезпечно було. Та й усі селяни, що сюди на Україну від панів, від панщини світами мандрували, аби на свободі жити, проти татарських стріл груди свої наставляти, аби бути панами своєї праці на своїй землі, — всі вони не хотіли тут нічого чути про панські порядки. Коли починали налазити на них пани, вони кидали свої оселі й осідалися ще далі, в порожніх місцях, або разом з козаками підіймалися на панів. На козаків вони дивились, як на свою оборону й надію, а козаки також розуміли, що в селянстві їх сила — як селяни по їх стороні стануть, то їх ніяке військо польське не переможе. Бо тутешні селяни були люди відважні й до військового діла привичні.

Так ото з тих причин і почалося велике ворогування, а далі й воювання між козаками та панами на Україні. Пани козаків тіснили, припасу їм на Низ не пускали, по своїх маєтностях ловили. Козаки при нагоді панські маєтності шарпали. А прийшло й до більшої війни.

32. Перші війни козаків з панами і державою Польською. Першу більшу війну з панами підняв у 1591 році отаман козацький Косинський. Він дістав від польського уряду разом з кількома іншими визначними отаманами козацькими маєтність на Росі, за свої служби, а один з князів Острозьких, будши старостою білоцерківським, а, властиво, його намісник, загорнув сі землі до староства, мовляв, до нього належали. Розгніваний тим Косинський зібрав козаків і напав на Білу Церкву, пограбив і забрав майно кн. Острозького і його намісника, що ту справу підстроїв, погромив теж інші замки Острозьких, позабирив гармати і засів з ними в трипільським замку. Король вислав своїх комісарів — ріжних панів місцевих з полками їх, аби козаків утихомирили. Козаки їх слухати не схотіли, приготовилися битись, але комісари не відважилися стати з ними до бою й уступилися. А козаки після сього далі розпочали свої походи, здобуваючи замки, що були в руках Острозьких та інших панів, які з козаками зачіпалися; здобули Київ, Переяслав й інші городи. Опанувавши майже цілу Київщину, перекинулися далі на Волинь, підбиваючи під свою руку міста, змушуючи панів, аби признавали власть козацького присуду над своїми маєтками і підданими: давали припаси на військо й не боронили піддаватися під власть козацьку і козачитися, хто хоче. Кн. Василь-Константин Острозький з синами й інші пани, побачивши, що козаччина їх знищить, почали ладитися на війну з усіх сил; правительство польське не хотіло їх рятувати, гніваючися за те, що не йшли йому на руку в справах віри, отже, мусили самі собі радити. Найняли військо в Галичині й на Угорщині, зібравши шляхту волинську і з сими силами удалося їм розбити військо Косинського під містечком П'яткою. Козаки обіцяли вернути гармати і всяку стрільбу, скинути з гетьманства Косинського і дати спокій панам.

Але, вийшовши на Запорожжя, вони зараз же почали збиратися з силами наново, і весною 1593 р. рушили знову, сим разом на Черкаси. Хотіли порухуватися з кн. Вишневецьким, що вмівався в попередню війну і взагалі увівся козакам, як пограничний староста черкаський, що держав в руках головну дорогу козацьку. Приступивши до Черкас, Косинський зачав облогу, але Вишневецький зробив засідку і Косинського вбито хитрим підступом, а при тім багато й інших козаків. Козацьке військо по сім відступило, але літом козаки приступили з новим військом до Черкас. Вишневецький злякався, що козаки йому кінець кінцем відомстяться тяжко, пішов з ними на згоду й уложив з ними таку умову, що надалі вже дасть свобідну дорогу козаччині через своє староство і нічим не буде притісняти: інакшими словами, пообіцяв, що законів, виданих на козаків, не буде сповняти. А в його руках була єдина власть на цілій отсій дорозі дніпровій. По сім козаки стали справжніми панами всієї

Східної України. Найможніші пани, як от князі Острозькі, мусили скоритися перед ними, годити їх ватажкам і сповняти їх жадання, щоб дали їм спокійно господарити. Кипіло у деяких панів проти козаччини, що руйнувала всі їх плани, вносила дух бунту, супротивлення між підданство, виривала силу людей з-під панської власті. Але мусили сидіти тихо й коритися перед козаччиною, не маючи помочі від правительства, зайнятого іншими справами. Мусили чекати догідної хвилі, коли польське військо буде нарешті мати для них час.

Запанувала козаччина; але несподівано й скоро прийшовши до сеї небувалої сили, не вмiла знайтися в нових обставинах, не вмiла скріпити міцно свого становища на волості. Займаючися ріжними заграничними походами та добичництвом, не використала сього свого панування в Східній Україні, щоб організувати тривкі підстави свого козацького устрою, не журилася боротьбою з правительством, і тому справді дала себе зараз же зігнати з волості, коли правительство звернуло против неї свої сили.

Під ту пору, по смерті Косинського, на перше місце між ватажками козацькими виступив Григорій Лобода, чоловік поважний, добрий і досвідчений вояка, але ще без ширшої політичної програми, яка взагалі тільки дуже поволі наростала в головах козацьких. Поруч сеї властивої козаччини, низової, запорозької, збирається на брацлавським і волинським пограниччі друга, самостійна козаччина коло Северина Наливайка, міщанина острозького, — сміливого і удатного ватажка. Сім'я Наливайків славилася в Острозі як завзяті українці. Брат Северина, піп Дем'ян, був визначним членом православного Острозького гуртка; Северин вибрав собі воєнне, козацьке ремесло. Гарний з себе, майстер на всі руки, ще молодий, але дуже славолюбний, не хотів він іти в лад гетьманам низової козаччини, і так між сими двома групами козаччини була певна неохота і навіть ворожнеча, і кожде військо собі на власну руку робило і воювало в сих роках.

В тім часі володарі Західної Європи, особливо папа римський і цісар німецький, як володар завойованої турками Угорщини, заходилися коло великої війни на турків. Прочувши, що козаки могли б дати в тім велику поміч, заходився папа на свою руку, а цісар на свою вербувати до тої війни козаків, виславши для того на Україну своїх висланників з грошима й дарунками. Папський висланник не знайшов дороги до козаків, вів переговори через правительственного старшого, котрого козаки зовсім не слухали, і з тих переговорів нічого не вийшло. Цісарський же висланник забрався на саме Запорозжя. Віддав козакам від цісаря клейноти: корогви з гербом цісарським, срібні труби і кілька тисяч червоних, з тим, щоб козаки взяли участь у війні з турками. Козаки, хоч були невдоволені з малої суми грошей, їм присланої, але обіцяли помагати, тільки не хотіли йти на Волощину, як хотів цісар, а казали, що краще підуть на Перекоп, або човнами на турецькі городи. Але до чого не взялися козаки низові, те взяв на себе Наливайко: ходив в Волощину, пограбив турків і волохів, потім відступив назад, коли прийшло більше турецьке

військо, але знову, вже з низовцями разом, пішов удруге. Страшенно знищив Молдову, спалив Яси, і господар молдавський відступив від турків і пристав по сім до цїсаря. Цїсар був тим дуже втішений, поручав надалі господареві вести справу против турків спільно з козаками, і козаки разом з сими новими союзниками ходили ще раз громити турецькі городи при Чорнім морю.

Після сього Наливайко пройшов на Волинь, приступив під Луцьк під час ярмарку, коли пани поз'їжджалися на судові засідання. Налякані міщани й шляхта виїхали йому назустріч, умовилися, що заплатять йому, щоб не чіпав міста, але Наливайко тими грошима не вдоволився і ще пограбив передмістя. Потім пройшов звідти на Білорусь, здобув замки, забирав гармати, міщанам казав платити великі окупи. Низове ж військо під той час, хоч і далеко скромніше, попасало в Київщині, на Поліссі, а як Наливайко вийшов на Волинь, пустилося й собі на Білорусь. При тім мішаючися в різні панські сварки і наїзди, що одні пани на других робили, помагали і наливайківці, й низовці православним панам, Острозькому й іншим, громити й докучати противникам православних, уніятським владикам і їх прихильникам, що заходилися коло унії.

33. Солониця. Се не минуло козакам дурно. Правительство польське дивилося мовчки, поки козаки воювали з Острозькими й іншими, немилими йому православними панамі, але не стерпіло, як козаки почали докучати тим, що під покровом правительства саме переводили тоді унію церковну. Та й своїми погромами волинських і білоруських міст козаки перебрали мірку терпеливості.

Військо польське саме було досить свобідне під ту пору; король дав йому наказ іти на козаків і приборкати їх.

Старшим у нім був Жолкевський, пан з Галичини, добрий войовник. Він якнайскоріше поспішився, щоб заскочити козаків не приготованих, докупи не зібраних, як вони по різних кінцях України пробували, розбиваючи панів. Та козаки, хоч по часті, а таки зібралися коло Києва, перевезлись за Дніпро й човни потопили: надіялися поляків за Дніпро не пустити. Але міщани київські, яким козаки також надокучали, повитягали човни з Дніпра й польське військо перевезлося за Дніпро.

Тоді козаки пішли в найдалші, порожні ще тоді краї й стали під Лубнами на Солониці, надіючися, що поляки туди за ними не підуть. Але Жолкевський завзявся, хоч би що, а винищити козаків: або панам бути на Україні, або козакам. Він прийшов під Лубни й заскочив козаків несподівано, що вони мушили тут же й отаборитися.

Місце було для оборони добре, високе, з широким оглядом на всі боки. З одної сторони боронили його непролазні болота Сули, з інших сторін обгородилися козаки кількома рядами возів, за ними — валами і шанцями. Посередині поставили дерев'яні зруби, набиті землею, і на них умістили гармати. Табір був міцний і приступом узяти його було не можна. Доброго війська козацького було ще коло 6 тисяч, а друге стільки різного народу неспосібного,

жінок, дітей тощо. Жолкевський задумав томити козаків облогою, не даючи виганяти худоби і коней на пашу, та мучив гарматною стрільбою, а разом ведучи переговори, силкувався роз'єднати козаків: викликати між ними підозріння і незгоду. Ся лукава робота його дійсно не зісталася без успіху. Стара ворожнеча запорожців і наливайківців ожила наново серед такого важкого настрою. Почалися сварки, далі — криваві розрухи. На одній раді розпочалася бійка і серед неї убито Лободу; але Наливайкові не удалось взяти булаву: вибрано гетьманом Кремпського, а низовці не могли забути Наливайкові убивства Лободи. В козацькій таборі було гірко; худоба здихала без паші, кулі польських гармат забивали людей і коней, трупи гнили серед табору і серед гарячого літа робили повітря неможливим. Трудно було підтримати порядок і завзяття в таких обставинах, і велика то річ, що козаки таки трималися ще.

Жолкевському, однак, також було нелегко. Припасу для війська було дуже важко дістати, і він переконався, що скоріше його військо вигине з голоду, ніж козацьке: вояки його змучилися неустанною сторожею. А тим часом над Дніпром громадилися нові полки козацькі та умисно пустошили Подніпров'я, щоб тим відтягнути Жолкевського від облоги, а з Запорожжя йшли нові полки козацькі човнами, рятувати козацьке військо під Лубнами. Жолкевський силкувався їх відвести, як перед тим Лободу: послав до них, що не має проти них нічого, нехай не встрявають тільки до бунту, — але ті не послушали. Якби вони надтягнули під Лубни — Жолкевському була б біда. Але козаки в солоницькій таборі, відрізані від світу, не знали, що рятунок такий близький.

Жолкевському треба було зробити останню пробу, щоб настрашити козаків і змусити їх до піддання. Він розпочав знову страшену стрілянину, став ладити всякий припас ніби до рішучого приступу, а разом намовляв козаків, щоб піддалися: аби тільки видали головних проводирів, то нічого їм не буде. І не витримали козаки, маючи перед очима півживих жінок і дітей своїх. Не додержали свого завзяття козацького, не діждалися порятунку. По двох днях важкої стрілянини прийняли умови Жолкевського: видати проводирів, гармати і всякий припас гарматний, корогви і клейноти цісарські. Наливайко, бачучи, до чого йде, хотів утікати; наливайківці боронили свого ватажка, але козаки приборкали його й видали полякам.

Але коли вони се зробили, тоді Жолкевський зажадав, щоб кожному панові вільно було ще забрати з-поміж них своїх підданих. На се козаки не могли згодитись, бо се трохи не всіх їх віддавало на ласку їх панів. Тоді польське військо кинулось на них, безборонних, неприготованих, против довершеної уже згоди, і зчинили огидну різню. “Так їх рубали немилосердно, що на мило або й більше труп лежав на трупі”, — оповідає сучасник-поляк.

Тільки частина козаків під проводом Кремпського відбилася й пішла оружною рукою на Запорожжя. Козаки, що йшли на поміч, і запорожці завернулися теж. Жолкевський вже не мав сил дотримати свого наміру —

знищити козаччину до кінця. Легше було помститися на взятих в неволю ватажках. Особливо Наливайка тяжко мучили: тримали у в'язниці сливе рік і раз у раз брали на муки, випитуючи про його зносини з сусідніми державами і ріжними людьми. Нарешті стяли і тіло його четвертували. А між польською суспільністю і між українцями пішли зараз поголоски про дивні муки, якими Наливайка замучено: що його посадили на розпаленого залізного коня, на голову положили залізну корону — за те, що він, мовляв, назвав себе “царем Наливаєм”, хотів бути королем України.

Сумно стало на Україні по Солоницьким погромі. Як стара пісня співає:

Промовить тихий Дунай до Дніпра-Славути:
“Дніпре-батьку, Славуто! Сам собі я думаю-гадаю,
Чом я твоїх козаків у себе не видаю?
Уже чверть года три місяці вибиває,
Як твоїх козаків у мене немає...
Всі мої квіти луговії, низовії пониділи,
Що твоїх козаків у себе не виділи”.

Хоч Жолкевському не удалось знищити козаччину до останку, як він задумував, проте лубенський погром усе ж таки дуже придавив козаччину. Зігнано її з “волості”, загороджено заставами довіз припасів на Запорожжя і законом соймовим скасовано всі права війська козацького і його організацію. А що найгірше — і серед самої козаччини під впливом того упадку починається небезпечне роздвоєння, внутрішня війна: частина більш смілива й безоглядна розпочинає боротьбу з частиною більш розважною, що хотіла піддобритися до правительства, аби вернути собі давні відносини. Се було продовження попереднього роздвоєння між запорожцями та наливайківцями, але тепер воно виливалося в форми різкіші, ніж перед тим, так що доходило до кривавих битв між ними, і одна сторона против другої шукала помочі навіть у польського правительства, просячи, щоб дало їм з своєї руки старшого. Поляки тішилися з того — нехай, мовляв, козаки одні других погризуть, будуть покірніші. Але усобиця довго не тривала. Славний гетьман Самійло Кішка, оспіваний в думі про його утечу з неволі турецької, зручно об'єднав козаччину. Рядом походів — на море і на Молдову — підняв він дух в козаччині, а слідом прийшли такі обставини, що й правительство мусило звернутися до козаків та попросити їх помочі.

Поляки ухвалили на соїмі, щоб війську козацькому більше не бути зо-всім, аби пани не мали на Україні клопоту. Незадовго почалася нова війна в Волощині, і полякам до неї стало пильно треба козаків. Почали їх кликати, але Кішка пускав їх заклики поза ухом і казав, що козаки підуть тоді тільки, як король відновить давні вільності й права козацькі. Раді не раді — поляки мусили їм се обіцяти, і козаки пішли на війну в Волощину, а за сею волосською війною мусили просити їх іти ще в поміч на шведів. Дуже тяжка була се війна, сам Кішка наложив у ній головою — вбито його під одною кріпостою кулею

гарматною, проте доказав свого. За велику послугу козацьку мусив польський сойм ухвалити, що військо козацьке має бути наново.

Незадовго козаки прийшли ще до більшої сили, як перед тим, а на Україні тим часом стались такі річі, що очі всього українського народу звернулись до козаків. Досі тільки українські селяни бачили в козаках свою оборону й надію, а тепер усі, хто хотів боронити прав українського народу, до козаків почали звертатися.

34. Українці боронять своєї віри. Що українцям під Польщею недобре було, то вже ми бачили. Люди різного стану: селяни, міщани, духовні, а навіть і пани українські, котрі свого українського народу держались, терпіли різні нещастя, і всім спільні були кривди, які діялись українській народності, її мові й вірі. В тих часах не розуміли так добре, як тепер, що можуть бути різні віри й народи: можуть бути українці православні, католики, унії, штундисти, різної віри, а всі одного народу, і свій нарід будуть любити й для нього всього доброго старатись. Тоді так міркували: хто руської, православної віри, — той русин, українець, а хто польської — католицької, той поляк. І тому ті кривди, які українському народові діялися в його православної віри, ті найбільше всім докучали, всім станам українського народу були спільні, і на них всі українські люди озивались.

Я вже казав, що пани й королі польські, слухаючися своїх духовних католицьких, мали собі за обов'язок віру католицьку ширити, а православну тіснити, аби православні приставали на католицьку віру. Спочатку думали вони навіть зовсім православну віру знести, та що православні за свою віру дуже держались, то королі побоялись так дуже їх зачіпати. Тоді надумали "унію", тобто злуку, з'єднання православної віри з католицькою: щоб богослужіння, церкви, обряди все зіставались на зверх так, як було, а тільки щоб православні слухались папи, а в чім різниться сама віра, в тім вірили, як католицька церква учить (що Дух Святий ісходить від Отця і Сина, — не Отця тільки, — що всі душі померших пробувають по смерті в чистилищі і там кару за гріхи відбувають, й інше дещо таке).

Справа се була давня: я казав, що ще за короля Данила була на Україні мова про унію, і пізніше не раз про се говорено, тільки владика не хотіли на ту унію приставати: боялись, що народ їх покине.

Потім, як українці против литовських та польських заходів против православної віри почали шукати підмоги у заграничних православних держав — у великого князя московського та господаря молдавського, почали переходити під їх владу, а Москва, користуючи з цього, загорнула собі пограничні землі, то литовський і польський уряд не схотів більше силувати православних, щоб цілком не пішли під Москву. І та справа на якийсь час зовсім затихла. Але при кінці XVI в. Москва дуже ослабла, король польський Стефан Баторій сильно побив її у війнах, і в Польщі, і в Литві перестали її боятись, а з другого

Львова. В них постановляється, що до братства можуть приступати сторонні люди, шляхтичі, а ніхто своєвільно не може з братства виступати. Братства служили таким чином для організації людей української народності. Львівські міщани, найбільш освічені й сильні, призвичаєні до громадської організації, а разом найбільш вражені своєю безправністю, дають початок національній організації, розрушують останки православної шляхти, українське духовенство (селяни були зовсім безправні і майже не могли брати участі в якимсь навіть культурнім русі). Львівські братства, а особливо головне братство Успенське — стає центром такого нового руху. Ним цікавляться й покровителі галицької України — воєводи молдовські: вони присилають різні дарунки до церкви і на братські пири різні припаси братчикам, “своїм приятелям”, як їх називають: гроші на пиво і мед, баранів в натурі. Зі Львова такі братства стали поширюватися по краю, служачи основою національної одності і гуртування. Близьким завданням їх була поміч бідним.

Хто вписувався до братства, складав до братської скриньки невеличку вкладу на церкву, на бідних. В свята братчики сходились на братські розмови, помагали убогим, а умерших братчиків ховали всім братством. Мали часто в своїм нагляді й опіці православні церкви, а також думали над тим, як би поправити порядок в православній церкві.

Найпершим способом до того вважали друкарні, друкували книги, вишукували учених людей, заводили школи. Духовенству і самим владикам напоминали, аби був у церкві порядок, аби на священників і єпископів ставили людей чесних і розумних, не уживали церковних маєтків на свої розкоші, але обертали на церкву, на школи, на бідних. Найбільше й найславніше братство в тім часі було Львівське: воно мало друкарню, заложило гарну школу, де вчило слов'янської й грецької мови. Але львівський православний владика дуже не любив сього братства, бо воно не тільки що не слухалось його, але ще й докоряло йому за непорядки. І він перший надумав перейти на унію, щоб не мати клопоту з братством.

Православні владики тодішні були здебільшого люди, що йшли в ченці й на владичтва не ради Ісуса, а ради хліба куса, як то кажуть: аби з церковних грошей жити розкішно та багато. Заходи братств коло церковного порядку більше їх гнівали, як тішили. Не досить було біди від поляків, а тут іще від своїх; міщани-братчики, шевці та кожем'яки, як їх владики прозивали, хочуть ними командувати, в церковних справах їм розказувати. А патріарх константинопольський, старший над українською церквою, замість щоб за владиками обстати, ще й собі руку братчиків тягне, їх заходи похваляє. Давніше патріарх до справи української церкви не мішавсь, і митрополит з владиками правили зовсім по своїй волі, а тепер патріарх приїхав на Україну й почав робити порядки: митрополита скинув, деяких владик насварив і також загрозив, що скине. А що не знав справ тутешніх, то часом і невпадат зробив, і владик роздражнив.

А тим часом король, пани, урядники польські — всі докучають владикам — чи то навмисно, щоб змусити їх до унії, чи тому, що звикли зневажати православну віру. Католицька церква тоді вже встигла поправитися в Польщі, і католицькі священники та єзуїти-монахи католицькі, що старались усякими способами скріпити силу католицької церкви, багато православних переманювали на католицьку віру. Прихилили й панів, які ще між українцями полишилися, намовляли на унію й православних владик. Король обіцяв, що владики тоді будуть мати таку ж честь і силу, як владики (біскупи) католицькі, а ніхто не буде мати до них права, а братствам король накаже, аби у всім були своїм владикам послушні. І справді, майже всі владики православні на се залагомились і списали постанову, щоб їм папі піддатись та на унію пристати.

35. Освітній рух і боротьба з церковною унією. Коли між українцями пішла вість про сю змову владик, великий гнів пішов на них і на уряд, що він потайки від громадянства хоче їх, неначе яких безсловесних, перевести на унію та на католицьку віру. Князі й пани, духовні й миряни завзялися не дати того католикам, щоб українським людом без його волі й відома розпоряджались, щоб не тільки не приймати і не допускати тої унії, а піднести свою батьківську, народну церкву православну руську і, відкинувши зрадників за поміччю грецьких патріархів, поставити собі добрих пастирів, підняти освіту й християнське життя в церкві й між своїм народом, під доглядом і контролею громадянства.

Уже кілька літ перед тим, коли папа приписав завести новий календар на місце старого, невірного, і король польський розпорядивсь, щоб усі рахували дні по тому новому календарю, і свята по ньому одправляли, українці запро-тестували против того. Доказували, що ніхто їм не може змінити днів свят, бо се справа їх церкви, яку не можна змінити без порозуміння з патріархами. Король мусив уступити їм. Тепер же король і владики хотіли накинути далеко важніші чисто релігійні зміни і зворушили всі сили українські — політичні, літературні, громадські. Почався небувалий ще досі рух в українським культурнім житті. Виступили талановиті сили письменські. Розгорнулось українське відродження.

Уже перед тим, у 1570-х і 1580-х роках, коли католицькі духовні, особливо ченці, єзуїти, привели до ладу свою польську церкву й стали сильно ударяти на православних, колючи очі їх непорядками, вже тоді православні українці й білорусини сильно взялись до освітньої роботи та до церковної справи. Не тільки духовні, але й світські люди взялись до сього. Прикладом інших народів, у котрих тоді йшла дуже жвава робота коло направи церковних порядків (сеї рух зветься реформацією; він жваво йшов у німців і від них розходився по слов'янських та інших сусідніх краях), вони й своє громадянство накликали до ширення освіти, релігійної свідомості і моральності. Нагадували своєму панству, багатим князям та дукам, що на них лежить обов'язок перед громадянством подбати про освіту, поклопотатись про видання книжок.

Деякі відзивались на це справді. Один з панів, Ходкевич на ім'я, прийняв до себе московського друкаря Івана Федоровича, що мусив з одним товаришем тікати від злості духовних московських, і тут, на українським пограниччі з Білоруссю, надрукував він коштом Ходкевича першу книгу, яка вийшла на українській землі: Учительне Євангеліє (збірник поучень на Євангельські слова). Відти Федорович перекочував до Львова і там з поміччю Львівського братства наладив друкарню також, а з Львова перекликав його до себе Константин Острозький до свого Острога, на Волині. Там зібрався чималий гурток учених, українців і чужоземців, вони наладили тут школу на взір сучасних латинських академій. Це була перша вища школа, яка з'явилася в тих часах на Україні, — її також звали часом Острозькою академією. З тими ж ученими Острозький задумав видати повний слов'янський текст Біблії. Це було велике діло, як на ті часи, бо перед тим звичайно не було повної Біблії в рукописах, а тільки певні частини; щоб позбирати, виправити текст по грецькому тексту, все це вимагало великої роботи й великих заходів, і коли, бачимо, Біблія нарешті була видана, в 1580 р., це було найбільше видання, яке досі виходило на слов'янській мові. Пізніше цей учений гурт острозький зайнявся боротьбою против нового календаря і против унії, і цілий ряд важних літературних творів вийшов відси.

Але хоч як цінили сучасники діяльність острозького гуртка й ту поміч, яку давав йому кн. Острозький, вже бачили, що на самих князів і панів у сій справі не можна покластись. Занадто вони були легкі й податні на польські впливи, покидали свою віру й народність та переходили на польську. Сини цього самого Острозького, що величався головою православних, попереходили на католицтво, чого ж було сподіватися від інших. Тому, величаючи своїх вельможних оборонців і протекторів, громадянство заходило у своїм гурті спільним коштом і заходом наладити просвітні засоби для оборони своєї віри й народності. Для цього вжили вони своїх братств, до завдань церковних і милосердних додали тепер завдання освітні.

Львівське братство вело в тім перед на Україні. Воно викупило друкарню Федоровича, зоставлену ним, щоб друкувати потрібні книжки, і задумало заложити вищу школу, щоб українські діти, "п'ючи воду з чужих криниць", тобто учачися в католицьких школах, не відпадали від своєї віри й народу, бо "від того скоро може весь народ згинуть". Так писали вони у відозві, котру розіслали по Україні, просячи земляків, щоб їм помогли своїми пожертвами в сій справі, — бо самі львівські міщани не могли своїми невеликими коштами поставити школу, сплатити довги за друкарню, наладити друкування книжок. Сі заклики не зіставались без успіху, і в кождім разі у Львові, наоколо друкарні й школи, згромадився поважний гурток письменників і учених, а прикладом Львівського братства й інші старались закладати у себе школи й заводити краще життя й кращі церковні порядки.

Таким чином, саме в тім часі, як уряд в змові з владиками задумав розпорядитися православними українцями як безсловесною худобою, не питаючи її, в українськїм громадянстві вже були доволі значні організації й просвітні та наукові гуртки й друкарні.

Сі успіхи по довгїм упадку церковного й просвітнього життя дуже підняли настрої українського громадянства, і воно з усією силою виступило против уніятських замислів проповіддю, писаннями, книгами. Цілий ряд талановитих письменників виступив з їх сторони. А найперше місце серед них займає галицький чернець Іван з Вишні, постриженець Афонської гори. З незвичайною силою й красномовністю виступив він в своїх посланнях против замислів владик, докоряючи їм, що пильнують не інтересів церкви й порядку, а своїх вигод: ударяв на панство, що відривається від своєї віри й народності. Огненними словами, яких іще не чула Україна, виступав в обороні поневоленого й закріпощеного робочого народу. В тім він був попередником нових українських письменників. Можна сказати, що аж до Шевченка не чула Україна більш щирого й гарячого слова в обороні робочого народу.

36. Унія. Невважаючи на те, що українці піднялись так жваво й одностайно проти унії, вона все-таки була переведена, бо на польськїм престолі сидів вірний послушник єзуїтів король Жигимонт, що не спинявся ні перед чим, аби сповнити їх волю. Хоч братства, а за ними й православні пани, духовні і всякого стану люди, загодя підняли свій голос, що вони унії не хочуть, що то владики роблять самовільно, а не мають на те права самі, без собору православних, і що православні їх за владик більше не хочуть уважати, король не хотів того слухати. З панів особливо Константин Острозький додавав відваги православним, заохочуючи їх, аби унії не приймали, — обіцяв і оружною рукою боронити православної віри, але обіцянки сеї не дотримав і не здобувся на ніяку рішучу боротьбу з урядом.

Все ж таки деякі з владик, настрашившись того гніву громадянства, відкинулися від унії, інші ж знову, покладаючись на поміч короля та панів польських, далі стояли при унії.

Православні все сподівалися, що їх пани покличуть на собор рішати сю справу. Але духовенство католицьке і уряд польськїй стали на тім, що тут рішення самих владик досить і ніякого рішення громадян не потрібно. Владики Терлецькїй і Потїй поїхали до Риму, перед папою заявили, що українські й білоруськї владики приймають католицьку віру в унії з Римом, і по сім тільки для простого проголошення сеї унії в 1596 р. скликано собор в Бересті; і тут ті владики, що пристали до католиків, проголосили унію прилюдно. Але інші два владики тут же, в Бересті, разом з православними панями, священниками й депутатами з ріжних країв і від самого патріарха заявили, що унії не приймають. Тих владик, що унію прийняли, патріарші послы засудили, що вони не мають бути більше владиками, а зібрані православні пани й депутати від

шляхти постановили протестувати на соїмі против втручання в справи православної віри уряду й католицьких духовних.

Так розділились владика на уніятів і православних. Уніятів спочатку ніхто не хотів слухати: православні хотіли їх поскидати, і депутати від української шляхти добивались сього на соїмі. Але король обстав за уніятами, скинути їх не дозволив, навпаки, — велів священикам і людям слухати тих владик-уніятів, а непослушних їм священиків казав скидати; братські церкви за непослух казав замикати, а як опорожнялось якесь місце владиче або архимандриче, то ті місця давав самим уніятам. І так незадовго всі старші місця були зайняті уніятами, а як вмерли сі владика, що зістались при православних, то православні лишилися зовсім без владик, і не бачили навіть способу, як собі з тим порадити, бо в польській державі пани здавна взяли велику силу — тільки вони державою правили і тільки пани — шляхта в ній право мали, а прості люди нічого не значили. Тому й братства наші доти силу мали, доки могли противитись владикам-уніятам, всякому начальству й самому королеві, поки з ними разом стояли й боронили їх українські пани, які ще держалися свого народу й своєї віри. Так само й духовенство — священики, ченці — доти противились унії, поки у православних панів мали поміч та оборону. На соїмах православні пани раз у раз виступали против унії й не давали королеві до решти придушити православну віру.

Але в тих часах, як настала унія, зводилося до решти те українське панство. Лакомились на панування польське, на ту честь та вигоду, які їм польщина могла дати, та й польщилися самі. Вчилися в польських, особливо єзуїтських школах, женилися з польками, приймали мову польську й віру католицьку, ставали поляками та разом із ними насідали на український народ. Або ще й гірше — бо нема гіршого ворога, як перевертень, перекінчик, що свого відцурався. Не минуло й п'ятдесяти літ по тім, як Волинь та Київщина прилучені були до Польщі, а в них уже не лишилось анітрохи можливого українського панства, яке б хотіло та могло боронити український народ, — хіба полишилися якісь дрібні панки-шляхта, що між можними панами так само сили не мали. З тим не було вже кому стати за народом українським на соїмі чи в сенаті польським.

Були тоді у великій тривозі всі, кому близьке було добро України, особливо ж їх тривожила справа православної віри, за яку боролися вони, як за перший знак української народності. Повмирили, кажу, останні православні владика, не було кому святити навіть попів. Уніяти все в більшу смілість приходили й усе більше людей до них приставало, навіть з учених духовних. Спішили клепати, поки тепле, користати, поки мали такого прихильного короля. Бо не було ані перед тим, ані потім короля, який би так слухався католицьких ксьондзів та старався так викоринити православну віру, як тодішній польський король Жигимонт III. Всякі насильства над православними позволяв робити,

церкви православні запечатувати й відбирати, духовних арештовувати, бо, мовляв, мусять бути послухні своїм законним владикам-уніятам.

Православні українці шукали помочі у заграничних православних володарів: у волоських воєводів, у московських царів, але ті лише грошима могли їм допомогти в тім часі. Одинок сила, яка ще була на Україні, се була козаччина, тому й православні братства, духовні, міщани, пани-недобитки дедалі починають звертатись до козаків у всяких українських справах, чи щодо віри, чи щодо іншого, і козаки не відрікались їм помагати.

Перед тим козаки боронили тільки своїх козацьких прав та почасти селянства тамошнього, що за ними тягло. Тепер стають вони оборонцями цілого українського, або, як тоді ще казали, — руського народу. А що тоді найважливішою національною, всенародною справою вважалась оборона православної віри, що була, як я сказав, мовби знаком української народності супроти польської, то козаки дуже завзято боронять православну віру від уніятів.

Коли, приміром, до Києва приїхав уніятський протопоп та став відбирати від православних церкви та запечатувати, тодішній отаман козацький прислав козаків сказати йому, аби того не робив, бо заб'ють його, “як пса”. Той не послухавсь, і козаки його справді утопили в Дніпрі й церкви православним вернули. Тому-то унія скрізь брала гору над православними, а до Київщини уніяти навіть заглянути не сміли, боячися козаків.

Через те до Київщини і до самого Києва починають переходити найбільш завзяті борці за права українські, за віру православну, ті діячі, яким трудно і небезпечно було працювати там, де могла до них сягнути рука польського уряду. Дедалі в тім часі, з другого десятиліття XVII в. почавши, коли козаччина піднялась по Солоницькім погромі та прийшла до великої сили, Київ стає головним огнищем українського церковного й культурного життя. Львівські братчики тоді вже ледве могли себе оборонити, зате в Києві саме закладається братство, школа, друкарня, найбільше силами галицьких духовних, письменників та учених, що переходять до Києва.

Гетьман тодішній — Петро Сагайдачний, теж галичанин з роду, вихованець Острозької школи, бере братчиків в свою опіку: з усім військом козацьким він вписався до Київського братства.

Найбільшу ж поміч він зробив православній церкві тим, що, як у 1520 році переїздив через Київ єрусалимський патріарх, Сагайдачний з духовними київськими попросили його, аби поставив їм митрополита й владиків на місця умерших, або тих, що на унію перейшли. Патріарх згодився зробити се під охороною козацького війська, і так відновлена була православна церква. Боячися козаків, король не важився чіпати тих православних владик. Кілька літ сиділи вони у Києві під охороною козацького війська, аж по смерті того короля Жигимонта від нового короля Володислава козацькі послі й інші українські депутати вимогли те, що він признав ту православну церкву за законну й визначив, де ті православні владики мали пробувати.

Перший раз, по багатьох літах, відколи впала Українська держава, новий дух вступив в український народ. Почув він свою силу, — що може чогось добитись і свого оборонити. Почув, що єсть він на світі, почули свою єдність різні землі українські й різні стани української людності. А напереді українського народу, як його щит і меч, як його оборона, стояла козащина.

ДОБА КОЗАЦЬКА

37. Часи Сагайдачного. Ніколи перед тим козаки не мали такої сили й слави, як за Сагайдачного. Добре зложились для них події, а крім того, багато значив і такий добрий провідник, яким був Сагайдачний. Польський письменник, що близько знав його, описує його так:

“Був се чоловік великого духу, що сам шукав безпеки, легковажив життям, у битві був перший, коли приходилося відступати, — останній; був проворний, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і в усяких розмовах маломовний; супроти козацького своєвільства бував дуже суворий і карав смертю за провини”.

І каже, що скільки він провадив війни з запорозьким військом, на суші й на морі, завсіди воєнне щастя служило йому. Правительство польське зайняте було тоді війною в Московщині: в тім часі сталися там великі замішання, і Польща замало не знищила Московської держави. Вела з нею великі війни і в сих війнах були їй потрібні козаки: вони не відмовлялись, ходили в поміч польському війську раз у раз, і за се польське правительство дозволяло козакам на Україні робити, що хочуть. Або не так дозволяло, як не боронило.

Україна київська й задніпрянська була в козацьких руках, були вони тут хазяями, і пани польські, на них оглядаючись, не важились і селян тіснити в сусідстві козаків. Тому й селянство тутешне було далеко свобідніше та достатніше, ніж на Волині та Галичині, не дуже-то дозволяло панам над собою коверзувати й на кожний поклик готове було разом з козаками на панів повстати. Але поки Польща давала козакам у всім свободу, до того не приходило.

Козаки тоді більше ходили на турецькі землі Чорним морем, аж до Константинополя та Синопа (на Малоазійським побережжі). Ось як про сі походи оповідає їх старий ворог Жолкевський.

Султан вислав чималий флот свій, галери і чайки, до очаківського порту, щоб погромили козаків, як будуть вертати, повоювавши кілька кримських городів; та вийшло навпаки, бо замість того, що мали турки їх громити, вони самі придибали нічним ділом необачних турків і погромили. Навесні козаки вибралися знову на море, але сим разом не пощастило: розбила їх буря. Але козаки тим не журилися і на літо вибралися вдруге; було їх коло двох тисяч, значить, з сорок чайок. Перепливли Чорне море навпростець під Трапезунт і почали пустошити тутешнє побережжя, засіяне багатими містами й селами, що жили тут безпечно, не знаючи страху, “бо відколи турки посіли Малу

Азію, не було тут ніколи тривоги”, — пише той же Жолкевський. Утікачі-турки були козакам за провідників і вони тут швендяли скрізь. Напали на Синоп, розкішне місце, прозване “містом коханків”; здобули тутешній замок, знищили залогу, спалили великий турецький арсенал, усякі кораблі, галери, галіони. Перше ніж встигла зібратися на них місцева людність, забрали здобич і пустилися назад.

На другий рік (1615) козаки вибралися ще більшим походом, на 80 чайках, не більше-не менше, як на сам Царгород, — “обкурити мушкетним димом мури царгородські”, як говорилося. Вийшли на берег між двома портами константинопольськими і спалили їх до решти. Султан, будучи на ловах під містом, сам на власні очі з свого покою бачив дим своєї столиці від того козацького огню. Страшенно розгніваний, наказав, щоб зараз турецькі кораблі прогнали козаків. Але козаки не сполошилися; грабили, скільки хотіли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецькі кораблі догнали їх аж коло дунайського гирла. Козаки, помітивши їх, кинулися на турецькі галери і погромили турків. Самого адмірала турецького раненого взяли в неволю; дав за себе окупу 30 тисяч, але так і вмер в неволі. Інші турецькі кораблі утекли. Козаки забрали кілька галер турецьких, привели їх під Очаків і тут на глум спалили на очах турків очаківських. Потім напали на Очаків, зайняли худобу і без перешкод вернулися додому.

Коли вони на другий рік вийшли на море, турки по торішній пробі завчасу вже вислали свої кораблі, щоб не пустили їх на море. Кораблі заступили їм дорогу під лиманом Дніпровим, але козаки не злякалися, вийшли назустріч і, вдаривши на турецькі кораблі, побили й погромили їх. Взяли кільканадцять галер турецьких і ріжних менших човнів до сотні. Прогнавши таким чином турків, звернулися на Кримське побережжя, поруйнували, пограбили, здобули і спалили Кафу — головний ринок невільників українських. Силу забрали там невільників з наших сторін і пустили на свободу. В Царгороді страшенно переполошилися, почувши про сей другий погром турецької фльоти; позбирали козаків, які були в неволі турецькій, питалися, яким би способом можна було загородити козакам дорогу, а козаки тим часом на осінь того року (1616) вийшли новим походом на море. Не було їх сим разом більше як 2000, але похід удався їм напрочуд! Вони вибралися знов на Малоазійське побережжя. Їхали на Самсун, але вітри віднесли їх під Трапезунт. Вийшовши з човнів, пройшли берегом під Трапезунт пішо, здобули місто, пограбили й спалили. Ударила на них ескадра турецька під началом генуезького адмірала Цікалі-баші; було там шість великих галер і багато менших кораблів, але козаки погромили їх, здобули три галери й потопили. По сім погромі довідалися, що султан послав кораблі під Очаків, щоб там їх погромити. Тоді козаки пішли на безборонний Константинополь, пограбили і нарobili бешкету, скільки хотіли, і так, посміявшись з усіх заходів турецьких, пішли туди, де їх не сподівалися, — в Азовське море. Через тутешні ріки пройшли на Дніпро (мабуть, через Мо-

лочну, перетягнувши відти човни в Конку) і так вернулися на Запорожжя. Баша турецький, простоявши даремно під Очаковом, щоб бодай чимсь показатися, вичекав, аж козаки з Січі розійдуться, і на своїх човнах пройшов Дніпром на Запорожжя. На коші січовім було всього кількасот козаків, що зісталися тут зимувати. Побачивши турецьке військо, вони уступилися з Січі, і баша міг помститися принаймні над порожнім гніздом козацьким: взяв кілька малих гарматок, кілька човнів козацьких і повіз то з парадом великою до Царгорода — дурити султана і весь двір турецький, що ось-то він розгромив страшну Січу козацьку!

Турецький султан дуже гнівався за сі козацькі походи: грозивсь королеві Польщу зруйнувати, як не зроблять з козаками порядку; насилав татар на Україну. Нарешті в 1620 р. вислав своє військо на Польщу. Козаки гнівались тоді на Польщу й не помогли їй. Жолкевський пішов з самим польським військом против турецького, але турки його погромили, й самого Жолкевського в битві убито. Потім турецьке військо пішло назад, але на другий рік пішов на Польщу сам султан з іще більшим військом. Великий страх напав на поляків, думали, що вже їм кінець прийшов. Просили Сагайдачного, аби доконче їм поміг з козаками. Не одно тоді мусив обіцяти король Жигимонт козацьким послам, — між іншим і те, що новопоставлених у Києві митрополита та владик не буде чіпати й не боронитиме їм правити православною церквою. Тоді Сагайдачний пішов помагати польському війську.

Військо польське стояло за Дністром, у теперішній Бессарабії, під Хотиним, містом турецьким. Султан прийшов на них з величезним військом, але козаки з поляками не дались йому; особливо козаки при тім просто чуда робили. Сагайдачний сам ходив в розвідку, і був сильно ранений в руку — з тої рани він потім і вмер. Султан побачив, що нічого не втне, помирився з поляками й пішов назад. Всі в Польщі признавали, що тільки завдяки козакам Польща увільнилась від небезпеки, що Сагайдачний спас поляків від останньої біди.

Але пройшла біда і поляки стали забувати свою вдячність до козаків, а нарікати на клопоти, які через козаків мають. Турків вони тепер не боялись, як їх козаки приборкали. Війна московська скінчилась теж. Тим часом пани з України скаржились на козаків, що через них не можуть хазяйнувати, бо селяни їх не слухають. Правительство польське почало знову жадати поданьому, щоб козаків не було більше понад те, що в реєстр вписано, найвище три тисячі, а інші щоб своїм панам були послушні, щоб козаки по панських маєтностях не проживали, турків та татар не зачіпали й таке інше.

Сагайдачному король показував ласку, посилав йому грошей на лікарів тощо, — але се не потішало старого гетьмана. Смутило його, що плани й надії, котрими він жив, не справдилися. Чуючи близький кінець, він розпорядив своїм маєтком, призначивши частину його на Київське братство, а другу — на братство Львівське, щоб з доходів тримало “ученого магістра (учителя) в грецькім язичу досвідченого”, “на науку і цвічення діток православних і

виховання бакалярів (студентів) учених, на вічні часи”. Вмер потім за кілька день, 10 квітня 1622 р., оплаканий гірко всіми, хто дорожив національним українським життям. Братські школярі читали похвальні вірші йому, видані потім осібною книжечкою: прославляли його мужність, любов до свого народу, до його освіти й церкви, та давали в приклад козацтву. Книжечка ся була zarazом похвалою Війську Запорозькому та захоотою, щоб ішло слідами Сагайдачного та боронило далі народних справ. У тім напрямі впливало і київське духовенство, підтримуючи тісні зносини з козащиною.

38. Незгода з правительством і українські плани. Наступники Сагайдачного на гетьманстві бажали справді йти його слідами. Поруч своїх козацьких справ вони раз у раз домагалися від правительства, щоб полагало справи православної віри, признало православних владик, скинуло уніятських; силкувалися підтримати українську шляхту, що з свого боку на соймах нарікала на гоніння православних з причини унії, на кривди й утиски православним міщанам у Львові тощо. Але король і правительство гнівом кипіли і на православних, що вони противляться уніятським владикам, і на козаків, що підтримують православних та не сповняють жадань королівських.

Козаччина в сім часі держала в своїх руках усе Полудневе Подніпров'я, не хотіла чути про зменшення війська і послух панам, навпаки, козаки казали, що буде ще більше війська козацького — буде сто тисяч, і як король не вдовольить їх бажань, буде біда Польщі.

Ходили далі на море, наводячи скажений страх на турків, — бо “поголо-ска про чотири козацькі човни на Чорнім морі лякає турків більше, ніж вість про чуму”, — писав французький посол в Царгороді.

Правительство польське ярилось гнівом. Пани-магнати з України накликали його, аби конче приборкало козаків, бо шляхті не можна господарити, не можна бути певним життя свого на Україні, сподіваючись щохвилі народного повстання. Се був час, коли польські пани, розмежувавши Україну між собою, бачучи велике залюднення своїх “маєтків”, хотіли б уже перейти до справжнього панського господарства — заводити фільварки, панщину, всякі дані й повинності, але козаки, у великім числі сидячи по маєтках панських, не тільки самі були “непослушні”, але й решту міщанства й селянства підтримували в непокірнім настрої. Пани тому хотіли, щоб козаків було яких дві, найбільше три тисячі і мешкали вони тільки в королівщинах (землях державних), а хто мешкає в панських — аби у всім був послушний панові, не вимовляючись ніяким козацьким присудом.

Але щоб козаків до того примусити, треба було знов по всіх тих заслугах козацьких під Москвою і Хотином справити їм у подяку таку різню, як під Лубнами. Поки що бракувало на се сили. Польському війську ще й досі не було заплачено за Хотинську війну, і ніхто в Польщі не хотів служити.

Тим часом, бачучи, що правительство польське й особливо король не хочуть йти на ніякі уступки українському громадянству, українці хапалися за

ріжні плани, щоб витворити таку ширшу політичну, міжнародну комбінацію, яка дала б змогу опертися против польського правительства — або змусити його до уступок, або відірвати Україну від Польщі.

Київське духовенство верталось до старих гадок українських ворохобників XV і XVI віку шукати помочі у Москви, адже справа зійшла на ґрунт релігійний — боротьби за віру, а московське правительство на сім ґрунті не вагалось мішатись в польські та литовські справи, коли тільки чуло з сього користь для себе і мало сили відповідні. Як тільки Москва почала по смутній добі знову ставати на ноги, стали до московського правительства звертатися різні люди з України, шукаючи помочі — найбільше в різних церковних справах.

Літом 1624 р. сам митрополит вислав до Москви одного з владик, описуючи тяжкі біди, які терплять православні, й запитуючи московського царя, чи не прийняв би Україну та військо козацьке під свою руку, якби козаки не устояли в війні з поляками, що повисла вже тоді над Україною. Але Москва саме ще тільки ставала на ноги, боялася знову зачіпатися з Польщею, і московське правительство відповіло митрополитові ухильчиво. Сказало, що, здається, серед самих українців ще ся гадка не зміцнілась, козаки займаються морськими походами більше, ніж думають про боротьбу з Польщею, — а як буде на Україні міцна постанова, тоді дайте знати, а цар і патріарх (царів батько) про се поміркують, як би вас визволити, — так переказали бояри митрополитові.

Часи справді були дуже тяжкі для православних. На білорусів йшли далі гоніння, і ще більше загострилися, коли вітебські міщани, роздраженні до останнього всякими утисками й кривдами від тамошнього уніятського владика Йосафата Кунцевича, збунтувавшись, вбили його. Шибениці, в'язниці, відбирання останніх прав посипались на винних і невинних. Владики крились в Києві “під крилами христоролюбивого воїнства черкаських молодців” (козаків) і з тривогою чекали, чим скінчиться боротьба правительства з козаками, що насувалась все грізніше: якби козаччину приборкано знову, як тридцять літ тому під Лубнами, прийшлося би владикам справді тікати за московську границю.

Але козаки тим не журилися і, навпаки, почували велику силу й енергію в собі. З великим завзяттям і розмахом вели далі морські походи на землі турецькі, і дуже були утішені, що против турка знайшовся у них несподіваний союзник в Криму: тодішній хан Махмет-Гірей і його брат Шагін-Гірей збунтувалися против султана турецького, що хотів їх скинути, і закликали до помочі козаків, а ті з великою охотою взялися їм помагати. Коли турецькі кораблі подались до Криму, везучи нового хана на місце збунтованого, козаки під сам той час рушили на Царгород, захопили турків зовсім неприготованими і цілий день свобідно грабили собі обидва береги Босфору; понищили багаті оселі, розкішні вілли, а ввечері спокійно забрали свою здобич на чайки і вийшли на море, перше ніж турки зібралися боронитись. Коли ж догнали їх турецькі кораблі, споряджені за той час, козаки спокійно чекали їх, бо противний ві-

тер не давав змоги нашим іти на турків. Побачивши таку відвагу, турки так налякалися, що вернулись назад, не зачепивши козаків, і вони пішли свобідно додому. А два тижні пізніше наново, ще з далеко більшою силою йшли на Царгород; на лимані Дніпровім загородили їм дорогу кораблі турецькі: було їх 25 великих галер і 300 менших кораблів; але козаки билися з ними кілька день, пробилися на Чорне море і пішли знову на Царгород. Сим разом цілих три дні грабили й палили береги Босфору і спокійно відпливли собі додому. Стривожений сими нападами, султан вислав посланців до Криму, до капітан-баші, аби лишив хана, а їхав скорше Царгород боронити.

Після такого досвіду Шагін-Гірей намовив брата увійти в нерівний союз з козаками. На сам Святий вечір вони приїхали на Запорожжя і тут уложено союзний трактат, щоб козаки помагали кримцям, а кримці — козакам в усякій пригоді й ніколи не опускали.

Козаки вірили у вірність і тривкість сього союзу з Кримською ордою і сподівалися опертися на нім в тяжкій хвилі — не тільки в війнах з Туреччиною, але і в недалекій, мабуть, війні із Польщею. Се незвичайно підіймало у них дух, а ще до того саме під ту пору сталася пригода, яка розвинула перед очима України перспективи ще ширші.

Восени того ж 1624 року приїхав до Києва і допитався до митрополита чоловічок, що називав себе Яхією, сином і законним наслідником турецького султана. Казав, що його мати, грекиня з роду, викрала його з двору султанського і виховала в православній вірі; що його, як законного претендента на трон султанський, чекає нетерпляче весь християнський світ Туреччини: болгари, албанці і греки присягли вже йому, як свому законному цареві, й чекають його з готовим військом у 180 тис. вояків. Але він хоче приєднати до сеї спілки ще Україну й Московщину, щоб з ними разом розвалити царство Турецьке. Сподівається, одначе, помочі і від ріжних ворогів Туреччини з Західної Європи.

Митрополит, вислухавши сих оповідань, не знати, чи повірив тому всьому, але подумав, що з сього може вийти щось корисне. Він справив Яхію з своїми людьми на Запорожжя, і той зараз-таки став з козаками і Шагін-Гіреєм укладати плани війни з Туреччиною. Митрополит же думав зацікавити сею справою Москву і зробити її тим більше охочою для вмішання в українські справи. Виїхав сам в сторони козацької й разом з козаками й Яхією вирядив нове посольство до Москви: їхали козаки запорозькі й посланець Яхії. Мали вони оповісти цареві про ті плани і союзи Яхіїні та просити для нього царської помочі чи військом, чи грошима. Але се не дуже удалось. Цар, видко, теж зацікавився справою: посланець Яхії був представлений йому потайки поміж запорозькими послами; цар переслав через нього Яхії багаті дарунки, але вмішатися сам у його справи чи в українське повстання все-таки не відважився.

39. Куруківська і Переяславська війна. З широких планів українсько-кримсько-московського і ще не знати якого союзу, що укладали собі

українські політики — київські чи запорозькі, не вийшло нічого. Переговори тодішні зісталися тільки пам'яткою тих широких комбінацій, що нагадують собою пізніші заходи Богдана Хмельницького. А тим часом, покладаючися на різні союзи й загнавшись в широкі плани, козаччина досить болюче наскочила на сувору дійсність війни з Польщею.

Військо козацьке сподівалося на те, що є у нього під боком новий союзник, хан кримський, і, мабуть, Польща не схоче зачіпатися відразу і з ним, і з козаками, тому далі займалося морськими походами, не журячися польськими жаданнями та погрозами. Тричі ходило на море з великими силами, і ся морська війна затяглася на пізню осінь. А тим часом гетьман польський Конецпольський усе збирався приборкати козаків, що і йому самому, як державцеві великих земель на Україні, кісткою в горлі сиділи, і саме тепер вибрався на них.

Похід сей застав козаків зовсім неприготованими. Не стрічаючи ніде козацького війська по дорозі, Конецпольський пройшов цілу Україну аж до Канева; але й тут було тільки три тисячі козаків, що не могли помірятися з польським військом і оборонною рукою пішли під Черкаси, назустріч головному війську, що мало прийти з Запорожжя. Сим несподіваним маршем Конецпольський примусив Україну сидіти тихо, не дав старшині скликати козаків, осілих “на волості”. Тим часом гетьман Жмайло на Запорожжі багато потратив часу, чекаючи козаків з моря та пересилаючися з ханом, щоб поміг козакам, згідно з союзом. Конецпольський за той час дочекався нових полків, так що його військо числом зрівнялося з козацьким або навіть і перейшло його, а при тім було краще уоружене і споряджене, ніж неприготоване до війни військо козацьке. Козаки, одначе, рішилися не піддаватися. Польські комісари жадали, щоб козаки видали проводирів морських походів і всяких своєвільств, також аби видали Яхію і послів, посланих до Москви, зменшили військо козацьке “до давніше означеного числа” і таке інше — всього сього козаки не могли прийняти.

Сталася битва, і хоч козаки держалися добре, але, кінець кінцем, сю позицію признали собі незручною і потайки відступили далі на полудне, над Курукове озеро, під теперішнім Круковим, на границі теперішньої Київської губернії з Херсонською. По дорозі полишили свої застави, які гинули до ноги, аби тільки стримати поляків, проте поляки досить скоро добилися до головного козацького війська, перше ніж воно встигло добре заложитися табором. Одначе табору козацького здобути не здолали і, кінець кінцем, бачучи перед собою затяжну війну, розпочали переговори. По довгих пересилках і торгах удалося Конецпольському, що козаки підписали з комісарами умову, аби козаків надалі було тільки 6 тисяч, і мешкати з правами козацькими вони могли тільки в королівщинах, зараз мав бути списаний реєстр того шеститисячного козацького війська, і хто не попаде до того реєстру, — мав бути в підданстві своїм панам і урядам.

Сповнити сього козаки не могли, хоч би як хотіли. Але вони сподівались, що незадовго зачнеться нова війна у Польщі зі Швецією, й Польща сама буде якнайбільше козаків потребувати, а ті умови підуть в непам'ять. Так воно й справді сталось, і козаки знов робили на Україні, що хотіли. Тодішній гетьман Михайло Дорошенко, чоловік зручний і добрий правитель, умів, одначе, стримувати козаччину, щоб вона не дражнила правительства занадто, не ходила на море. В Криму знову почались усобиці, і Дорошенко звернув козаків туди, бо се польському урядові не було противно. Кілька разів водив він козаків на Крим, поки не поліг в однім з сих походів головою. По його смерті козаки почали більше своєволити, а тим часом Конецьпольський закінчив війну з Швецією й захотів приборкати козаків за те, що не дотримують куруківської умови. Але в сій новій війні (1630 р.) полякам пощастило ще менше, як у попередній; про сю війну оповідали потім, що як козаки з поляками стояли під Переяславом, то Тарас, гетьман козацький, вночі поляків побив (Тарасова ніч зветься):

Лягло сонце за горою, зірки засіяли,
А козаки як та хмара ляхів обступали.
Як став місяць серед неба, ревнула гармата:
Прокинулись ляшки-панки — нікуди втікати.
Прокинулись ляшки-панки — та й не повставали.
Зійшло сонце. Ляшки-панки покотом лежали.

(Шевченко. "Тарасова ніч").

Звістки очевидців потверджують, що поляків сильно погромлено в сій битві: розбито обоз, перервано дорогу до Дніпра, і Конецьпольський мусив помиритися з козаками. Козаки не вважали за добре доводити його до останнього. Згодилися на тім, що все забувається, і козаки, що збунтувалися, і тих трохи реєстрових, що зісталися при поляках (було їх, кажуть, коло двох тисяч), не будуть одні одним докоряти. Реєстр збільшено до 8 тисяч, а що найважніше — його не переведено вже, так що не знати, хто був козак, а хто ні, — кожний, значить, міг користуватися вольностями козацькими.

Скоро потім умер старий король Жигимонт, завзятий ворог православної віри і козацтва, взагалі всього українського. Його син і наступник, Володислав, навпаки, старавсь задоволити православних, щоб прихилити до себе і православне громадянство, і козаччину. Мав у планах великі війни і для того хотів мати козаків за собою.

Але пани польські хотіли спокою для господарства і не хотіли війни і податків для неї. Вони гасили всі війни, які виникали, пильнували короля і козаків, аби не давали приводу до війни. Щоб козаки не ходили на море, поставлено коло Кодацького порогу на Дніпрі кріпость Кодак, і так не пускали людей на Запорозжя і на степові промисли. Козаки сподівались при новім королі поширення вольностей, а опинилися в тісноті, якої ще досі не знали, й були дуже незадоволені. Тоді зав'язалась війна з шведами, козаків по-

кликано на Балтійське море воювати з шведською фльоотою. Покладаючися на сю війну — що польське військо буде там зайняте, козаки під проводом Сулими знищили Кодак (1635). Але польські пани загасили війну з шведами і польське військо могло вдарити на козаків. Сього не хотілося реєстровим козакам, а ще до того польські комісари сипнули грошима між старшину, щоб намовляла реєстровців відступити від Сулими. Сулиму з товаришами видано на слово польських комісарів, що їм не станеться нічого злого.

Але на соймі їх засудили на смерть. Поляки, навіть неприхильні козакам, дуже жалували, що такі славні вояки згинуть від меча катівського — особливо Сулима. Він був довголітнім ватажком козацьким, кілька разів був гетьманом, безліч разів ходив на турків і ніколи навіть рани на війні не дістав. Мав золоту медаль від папи Павла (що був папою в другім десятилітті XVII в.), а дістав її за те, що, здобувши турецьку галеру і на ній узявши в неволю багато турків, триста тих турецьких бранців привів до Риму і подарував папі. Сам король силкувався якось вирятувати його від смерті, але не міг. Намовляли Сулиму перейти на католицтво, подаючи надію, що се його врятує, і він послухався, але се нічого не помогло: стято його, потім тіло розрубано і повішано на чотирьох міських вулицях.

40. Павлюкове повстання і Острянинова війна. Видаючи Сулиму і його товаришів на смерть, реєстровці просили у короля ріжних пільг: аби їх старости не кривдили, та й гроші за службу давно вже не плачені, аби раз уже їм заплатили. Король обіцяв, та не було чим відновити. Тим часом наказувано козакам, аби на море не йшли й своєвільних пильнували. Але се приходилось їм все тяжче, бо не тільки випищики, а й реєстрові козаки все більше почали бунтуватися, жалуючися, що від них служби й послуху хочуть, а грошей не платять і від утисків панських і старостинських не дають оборони.

Панам тоді удалось загасити всі війни, і польське військо поставлено по кватирах по Україні, для порядку ніби. Та від тих польських вояків завсіди тільки непорядки виходили, бо наприкрялись людям, забирали від них всячину, зневажали. Піднялось повстання. Зачав його гетьман Павлюк, скликаючи всіх “благочестивих” (так православних звали), аби повставали на поляків за кривди православної вірі. Сила народу тоді повстала. За сей час дуже намножилось люду на Подніпров’ї, пани стали заводити панщину по маєткам, що собі засвоїли, а люди на се гнівались. Приставали до козаків, побивали панів та панське військо по кватирах. Повстання було велике, але війна того року не пощастила козакам; їх побито під Кумейками, реєстровці настрашились і піддалися на всю волю польську і видали Павлюка та інших ватажків. Потоцький, що командував польським військом та розложив для постраху польське військо по обох боках Дніпра, заходився тепер карати збунтовану країну, пройшов на Київ, Переяслав, Ніжин, караючи людей, замішаних в повстанні: вбивав на палю й інші нелюдські муки завдавав. Потім розложив для постраху військо польське по всій Україні Лівобічній і Правобічній.

Никли трави жалощами, гнулось древо з туги:
Дознавали наші предки тяжкої наруги.
Кого били-потопили в глибокій Росаві,
А кого судом судили в далекій Варшаві.
Осудили недобитків на великі муки:
Розійшлися по Україні каліки безрукі.
Огласили із Варшави: “Дивітеся, люде!
Хто вставатиме на шляхту, то всім тее буде”.
Нехай буде, нехай буде, коли Божа воля,
Щоб росла в боях кривавих українська доля.
Нехай знають на всім світі, як ми погибали,
І гинучи, свою правду кров'ю записали!
Записали — прочитають неписьменні люде,
Що до суду із шляхетством згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море летється,
Поти серце українське з панським не зживеться.
(Куліш).

Запорожжя чекало тільки весни, щоб піднятися наново та нагородити собі програну війну, і завчасу розіслало своїх людей — підіймати нарід. Старшим вибрано сим разом Яцка Острянина, довголітнього полковника козацького. Він кинувся на Лівобічну Україну, де люди наші теж розселилися за останній час великими слободами до самої московської границі й радо підіймалися на кожний заклик козацький. Піднялось велике повстання, якого ще не було. Військо польське силкувалося загородити Острянинові дорогу, але він зручно обминув його й пройшов на устя Голтви, де вона тече до Псла в Полтавщині. Тут заложив під м. Голтвою табір на дуже гарній позиції, серед ярів і байраків, і міцно укріпився. Польське військо, що стояло на Україні, кинулось на Острянина і пробувало здобути табір козацький, але відбито його, а потім козаки, взявши в два огні з засідки, погромили поляків ще гірше, так що цілі роти польські погинули, і мусили вони відступити.

Розохочений тим Острянин зробив помилку: замість того щоб зістатися на добрій позиції та збирати далі військо до себе, він, не чекаючи полків, що наспівали до нього, пішов за поляками навздогін під Лубни. Сподівався він у дорозі перейняти ті полки, що поспівали до нього з Чернігівщини, з Київщини, з інших місць. Але розминувся і, підійшовши під Лубни, мусив сам з своїми силами стати до бою з поляками, програв битву і мусив спішно відступати вгору до московської границі. А тим часом і ті полки, що йшли йому в поміч — донці й запорожці, не можучи знайти Острянина, наскочили на поляків і мусили піддатися, видали своїх полковників, але нічого не виграла тим; повторилася історія солоницька: під час дальших переговорів поляки несподівано напали на козацький табір і порізали, побили сих козаків до ноги.

До Острянина тим часом приступила така сила покозаченого народу з Роменщини, що він задумав знову вдарити на поляків, зайшовши від полудня,

але нова битва знову випала для козаків нещасливо, і після того Острянин став відступати понад Сулою вниз до Дніпра. Поляки йшли за ним; по новій битві під Жовнином Острянин вважав справу програною і, покинувши військо, з частиною козаків пішов за московську границю: оселився там в Слобідщині, теперішній Харківщині. В ті сторони йшли наші люди з того часу, як пани польські стали заводити і за Дніпром польські порядки, а особливо по кожній невдатній війні, велика сила нашого народу йшла туди, осідала слободами і заводила подібний устрій козацький, як на Україні.

Над полишеним Острянином військом взяв провід Дмитро Томашович Гуня, що і в торішній війні вже раз вирятував військо козацьке від погібелі й сим разом не допустив козакам розсипатися. Дав добру віправу полякам, а потім, чуючи, що надтягає сам гетьман Потоцький з новими силами, відступив на саме Дніприще й заложив тут новий табір на старих окопах, над старим річищем Дніпровим, де ще за давніх часів билися козаки з старостою черкаським. Позиція була незвичайно добра, а Гуня ще так добре її укріпив, що потім польські інженери признавали, що позицію сю ніяк не можна було добути; хіба тільки голодом можна було виморити той табір, а не здобути. Се відступлення з-під Жовнина і оборона на Старці-Дніпрі записали Гуню на вічні часи між найславнішими проводирями козацькими.

Потоцький обложив козацький табір, але побачив, що здобути його не можна, і розпочав переговори; Гуня відповів, що не від того, аби миритися, але не так, як під Кумейками, а з честю — щоб козакам вернено всі давні вольності. Умисно затягав переговори, сподіваючися, що прийде поміч, а поляки, постоявши, стратять охоту до війни. Пробував їх Потоцький обстрілювати — терпіли. Задумав виманити з табору і почав нищити, палити сусідні околиці — козаки жалувалися, але таки терпіли. Зносили недостачу в поживі й припасі, сподіваючися полковника Філоненка, що віз до них всякий запас із-за Дніпра. Та спіткало їх нещастя: наскочив Філоненко на поляків і хоч сам пробився, але з голими руками: весь обоз його попав в руки полякам. Дуже се підрізало козаків, і тепер вони вже на правду почали просити згоди у Потоцького. Але той не мав тепер охоти багато говорити: козаки мусили прийняти тяжкі постанови, що уложив на них сойм по торішнім повстанню. Одно що козаки вибороли собі своєю завзятою обороною на Старці: поляки сим разом не жадали видачі проводирів — всім було пробачено, якщо тільки не згинув у битві або в котрійсь різні, що без милосердя задавали козакам польські вояки, де мали до того силу.

Аж тепер придушено козаччину. Зіставлено війська козацького всього кілька тисяч. Шість тисяч мало бути по закону, але й сього числа не додержувано, бо не вписувано на порожні місця, а крім того повписувано в реєстр багато не козаків, а поляків. Виборну старшину скасовано, всіх старшин настановляли власті польські, і то полковників не з козаків, а з шляхтичів польських, і вся вища старшина була польська. Польські пани мали правити

козаччиною. Мешкати козакам дозволено тільки в старостах Черкаським, Корсунським і Чигиринським. Всі не вписані в реєстр мали бути послухні панам і старостам. Знов розложили польське військо по Україні — аби козаків пильнувало. Відбудували наново Кодак на Дніпрі і залогу з реєстрових на Запорозжжі поставили, — аби в степах не піднялась ніяка своєволя козацька. І здавалося, справді придушили козаччину, а з нею й цілу Україну.

41. Хмельниччина. В такій неволі прожила Україна без малого десять літ. Пани пильнували, щоб король ніякої війни не починав. Польща ні з ким війни не мала, козаків не потребувала, і польське військо могло стерегти панського спокою на Україні. Король Володислав хотів війну з турками почати і козаків до того взяти, — навіть з їх старшими накладав і листи їм дав, аби човни собі будували та на море йшли, аби з того війна з турком зачалась. Але старшина знала, що того пани не хочуть, затаїла листи і не рушила козаків, аби з того їй біди не вийшло.

Аж тепер настав добрий час для панів. Козакам по панських маєтностях не вільно було пробувати, могли тепер пани господарити, як хотіли. Множились села й хутори в їх “підданих”, заводили вони двори й фільварки, накладали на селян різні оплати та ладилися завести й панщину в самій глибокій, козацькій Україні.

Але тільки до часу те все держалось. Україна угиналась під тяжким ярмом, але тільки часу чекала, аби його скинути. Селяни були невдоволені на панів, на їх вимисли, козаки-“випищики”, себто виключені з реєстру, тільки чекали хвилі, щоб скинути з себе підданство. Реєстрові були сердиті на польську старшину, що їх за слуг своїх мала, зневажала, а грошей заслужених ще не платила. Духовні й міщани відказували на кривди, що діялись від уніятів і католиків православній вірі і вкраїнським людям. І все чекало тільки іскри, аби відразу спалахнути ясним огнем.

І тоді, каже старий літописець український, серед різних кривд, які українським людям робилися, “натрапили на чоловіка одного, у которого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу”. А був тим чоловіком сотник козацький Зиновій-Богдан Хмельницький.

Був він чоловік заможний, досить учений, у війську козацьким заслужений; в пізнішій показав він себе як надзвичайний войовник і правитель та великого хисту і вдачі чоловік. Після повстання Павлюка настановлено його військовим писарем; по повстанні 1638 р., як козаки не могли вищих урядів займати, настановлено його сотником чигиринським. Та не злюбив його підстароста чигиринський. Намовив старосту, щоб відібрав від Хмельницького його батьківщину — хутір Суботів, бо він батькові Хмельницького попереднім старостою був даний не на віки, а тільки “до ласки”. І відібрано йому той хутір, та ще як! Наслали людей, як самого Хмельницького не було дома, — поїхав десь у козацькій справі, — знищили майно Хмельницького, а хлопця, сина його, так канчуками вибили, що він з того вмер. Хмельницький став своїх

кривд доходити, та його оскаржено як бунтівника, всаджено до в'язниці і навіть свого життя він був не певний. Тоді, як пущено його з арешту, удавсь він на Низ. Як старий козак, знав він там усі входи і виходи, і став збирати всіх, хто був з польського панування невдоволений, аби кривд своїх доходити. Було се зимою з 1647 року на 1648.

Зібравши людей, Хмельницький опанував Січ — залага з реєстровців, що стояла тут, пристала до нього. Взявши в руки Запорожжя, повів він переговори з ханом кримським, щоб прихилити його до помочі козакам на поляків. Хан тоді був недобрий на поляків, бо довгий час грошей йому не давали; до того в Криму була розруха, був голод, і татарам хотілось війною поживитись. Тому хан обіцяв Хмельницькому, що пішле йому в поміч перекопського мурзу Тугай-бея з великим військом. Велика се річ була для козаків; не раз уже й перед Хмельницьким ріжні гетьмани козацькі старалися дістати поміч від татар на поляків, та се їм не вдавалось, а Хмельницькому вдалося.

Коли висланці Хмельницького понесли про се вісті по Україні між людей, що реєстровці пристали до Хмельницького, і хан йому помагає, почався великий рух між людьми. Старший над військом польським (гетьман коронний називався) Потоцький, прочувши про се, почав ладитись і собі до походу.

Наперед вислав на Хмельницького свого сина Стефана з польським військом і козаками, решту реєстрових козаків з драгунами виправив Дніпром човнами, а сам зі своїм помічником (гетьманом польним) збирав головне військо і з ним посував на полудне, чекаючи вістей від сина. Тим часом син його попавсь у велику біду. Надіючись на свої сили, йшов він не питаючись. А тим часом Хмельницький обступив його несподівано з своїм військом і татарами на Жовтих Водах. Козаки реєстрові, що в тім війську були, прилучились до Хмельницького, а й ті, що Дніпром пливли — реєстрові та драгуни, також з українців набрані, теж до Хмельницького пристали, послушавши його висланців. Побачивши се, став Стефан Потоцький відступати. Але Хмельницький з усім військом обпав його і погромив так, що сливе ніхто цілий не вийшов.

Потім Хмельницький пішов на головне польське військо. Воно, не маючи вістей від переднього полку, теж почало відступати, але під Корсунем ударив на нього Хмельницький, загнав у засідку, в яру, де були рови покопані й вода пущена, також вози й гармати польські в болоті загрузли. Погромили козаки тут поляків до решти. Обоз, гармати — все забрали. З цілого війська ледве кількасот утекло, та й то головно джури та слуги панські. Потоцький і Каліновський — обидва в руки козацькі попали, — Хмельницький віддав їх татарам. Як у думі співається:

Тоді козаки ляхів доганяли,
Пана Потоцького піймали, як барана, і зв'язали
Та перед Хмельницького-гетьмана примчали;
“Гей, пане Потоцький, чому в тебе й досі розум жіноцький!
Не вмів ти еси в Кам'янці-Подільській пробувати,

Печеного поросяти, куриці з перцем та з шафраном уживати,
А тепер зумієш ти з нами козаками воювати,
Житньої соломахи з туслуком* уплітати,
Хіба велю тебе до рук кримському хану дати.
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилени жувати”.

Ще такого не було на Україні. Не тільки все українське панство, й ціла Польща зісталась без війська й оборони. Якби козаки схотіли, могли б за кілька днів безпечно бути в Кракові чи Варшаві. Але Хмельницький тоді не мав у гадці нищити Польщу. По побіді корсунській пройшов до Білої Церкви й став тут табором. На околиці України, як море, хвилювалась. Підіймалось селянство, зброїлось, побивало або проганяло панів та жидів-орендаторів, нищило панські двори та католицькі костели, що за той час пани побудували на Україні. Тікали пани, куди видно, аж на саму Віслу, — як у пісні співається:

Зависли ляшки, зависли,
Як чорна хмара, на Віслі, —

збігшися туди з усіх країв. Інші знову, в кім дух український жив, до війська козацького приставали. За короткий час не стало духу панського та польського на Україні тій, що ближче Дніпра, а люди українські співали:

Та немає краще, та немає краще,
Як у нас на Україні!
Та немає ляха, та немає пана —
Не буде зміни!

42. Україна відривається від Польщі. Хмельницький і його товариші, розпочинаючи повстання, не мали іншої думки, як тільки те, щоб вернути вольності козацькі й порядки з-перед повстань Павлюкового та Остряниного, прикоротити панування польського панства на Україні. При тім вони були певні, що й король сам хотів би допомогти козакам, та не може через панів, — отже, треба панам трохи нагнати холоду. Тому по своїх побідах Хмельницький розписав листи до різної польської старшини, де виправдувався з свого повстання, а до короля вислав послів, щоб козакам вернули їх давні вольності, виплатили незаплачену плату та побільшили реєстр до 12 тисяч (стільки сам король хотів побільшити для війни з турками).

Просили, отже, небагато, та сподівались, що по тих побідах козаки на Україні будуть панами, як за Сагайдачного, і ніхто їм того реєстру чи інших постанов не буде пильнувати.

Але саме під той час умер король Володислав, а пани, зібравшися вибирати короля, одним разом казали козакам чекати з своїми справами до нового короля, а другим разом ухвляли збирати військо на козаків. До того ще впав тоді між повстанців кн. Ярема Вишневецький, великий ворог козаків, що знищили йому його задніпрянські маєтки (Прилуччину та Лубенщину).

* Сіль, у воді розпущена, щоб рибу солити.

Почав на Брацлавщині битися з повстанцями, зачіпатися з славним ватажком Кривоносом (Перебийносом), що про нього пісня споминає:

Гей не дивуйте, добрії люде,
 Що на Вкраїні повстало —
 Що за Дашевим, під Сорокою
 Множество ляхів пропало.
 Перебийніс водить не много,
 Сімсот козаків з собою.
 Рубає мечем голови з плечей,
 А решту топить водою.

Козачину се дуже роздражнило. Хмельницький з-під Білої Церкви відійшов був до Чигирина, покладаючись на польські запевнення, що тепер козацька справа буде полагоджена. Тепер він знову рушив на козацьке пограниччя, а далі — на Волинь, де польські пани збирали проти нього сили.

Польське військо напало на нього під Пилявцями. Воно було велике, але невдале. В першій же серйозній битві поляки стільки потратили свого війська, що постановили відступити. Але поки ладились до того відступлення, вночі напав на польське військо великий страх: пішла поголоска, що старші з війська потайки тікають, і всі пустились навтьоки, куди видко. Бігли без пам'яті, лишивши козакам пребагатий табір. Військо було зложене з панів-шляхти, а вибирались пани на той похід, як на весілля, а не на війну: везли з собою дорогоцінні убори, дорогу посуду і всяку всячину, і все те дісталось козакам.

Польща знову зісталась без війська й оборони, але Хмельницький все ще хотів з нею не битись, а миритись, — по доброму справу кінчити. Він пройшов з військом в Галичину, де люди також піднялись на панів, потім у Холмщину, під Замостя, і тут чекав вибору нового короля. Подавав і свій голос за брата покійного короля Володислава, Яна-Казимира, й справді його поляки вибрали, сподіваючись, що тим скорше прийдуть до згоди з Хмельницьким. По своїм виборі Ян-Казимир написав до Хмельницького, щоб він на Україну вертався, а він, король, до нього висилає послів, що всі потреби козацькі задовольнять. Одержавши сей лист, Хмельницький казав стріляти з гармат на знак радості й військо своє завернув на Україну. Було се під зиму 1648 р., в місяці падолисті.

Скінчивши таким чином війну, Хмельницький поїхав до Києва, де його всі з великою радістю й честю вітали, як свободителя України, називаючи новим Мойсеєм: як Мойсей свій народ увільнив з неволі єгипетської, так Хмельницький увільнив Україну з неволі лядської, — казали на Україні.

Окружили його тут люди найбільш учені, досвідні та найбільше українству вірні й прихильні. Серед них, як ми бачили вже здавна, була така думка, що українцям з Польщею нічого робить, треба зв'язатися з Туреччиною або з Москвою, та відбитися від поляків і зробити Україну вільним краєм, окремою державою. Розмовляючи з тими людьми та з патріархом ерусалимським,

що там тоді пробував, і Хмельницький став інакшими очима дивитися на справу. Досі він мав перед очима козацькі потреби, тепер зрозумів, що се справа дрібна, треба брати ширше. Треба думати про увільнення від Польщі всього українського народу, щоб міг він жити свobodно і сам собою правити, під охороною козацького війська. “Доказав я, чого не думав, тепер покажу, що надумав, — казав Хмельницький, — виб’ю з лядської неволі увесь народ руський (себто український). Попереду воював я за свою шкоду і кривду, тепер буду воювати за нашу православну віру (знаємо, що в тім часі православна віра вважалася за знак української народності). Поможє мені в тім вся чернь (простий народ) аж по Люблін, по Краків, та, що не відступає нашої віри, і я її не відступлю, бо то права рука наша!”

В лютім (февралі) 1649 р. приїхали королівські послы, привезли Хмельницькому клейноти від короля й хотіли з ним умовлятися, які порядки між козаками мають бути. Але для Хмельницького тепер се вже була дрібна річ, коли він хотів зовсім увільнити Україну від польських панів і зробити з неї самостійну, окрему державу. Він не хотів і умовлятися з тими послами, відіслав їх ні з чим; сказав, що буде війна. Натомість вислав послів до інших держав: до Туреччини, Московщини, Угорщини, Молдови, намовляючи воювати Польщу разом з українцями.

Війна почалася під літо, війна велика, найважніша, яка коли-небудь досі підіймалася на Україні. І з української, і з польської сторони розуміли, що се буде боротьба на життя і на смерть, буде рішатись доля України і Польщі. На Україні Наддніпрянській все, що здужало, йшло в козаки. В поміч Хмельницькому вибрався сам хан з усією ордою, сподіваючись великої здобичі по торішніх побідах Хмельницького. В Польщі король зібрав полки, які міг, і теж сам пустивсь їх вести на козаків.

Але король був до війни нездалий, а Хмельницький — великий войовник. Іще король полків не зібрав, а Хмельницький уже обступив польське передове військо під Збаражем, на границі Волині й Галичини, й притис його так, що воно гвалтом до короля почало кричати, аби йшов виручати. Король мусив іти на поміч, хоч не мав іще з собою усього шляхетського війська. Але Хмельницький, довідавшись про се, лишив частину під Збаражем, а сам з татарами непомітно, серед мраки й дощу, зайшов королеві дорогу коло Зборова. Обступив його військо й почав битву. Королеві з рештою війська не було виходу.

Та зрадив Хмельницького хан. Король послав до нього своїх людей та почав умовляти, аби відступився від Хмельницького. Обіцяв великі гроші, позволив ханові забрати скільки схоче в неволю людей з України, і хан пристав на се. Добив з ним король торгу: заплатив йому за згоду золотом і кров’ю українською.

Став хан Хмельницькому тоді вже від себе казати, аби помирився з королем, а інакше татари злучаться з королем на козаків. Гірко було Хмель-

ницькому і козакам, а нічого робити. Мусили миритися з королем. Списали йому свої пункти, щоб було за військом козацьким те, чим воно зараз володіє, і вірі православній щоб не було утиску, а унія щоб була скасована, — так поляки, маючи за собою хана, і на се не приставали. Мусило військо спускати і з тих невеликих жадань.

43. Україна єднається з Москвою проти Польщі. Умова з королем під Зборовом стала на тім: козаків має бути 40 тисяч, можуть вони мешкати, де хочуть, у воєводствах Київським, Брацлавським і Чернігівським (землях побузьких і наддніпрянських), а військо польське в ті землі входити не має: начальство в тих землях має бути з православних (українців); кривди православної віри мають бути заспокоєні, хто в козацький реєстр не вписаний, має бути своїм панам послушний, і в усім іншим лишалися старі польські порядки.

Умова ся звалась “декларацією” (заявою) королівської ласки козацькому Запорозькому Війську, а козакам такої ласки й дурно не треба було. Хмельницький зі старшиною не важились навіть оповістити людям, на чім вони погодилися з королем. Особливо був між людьми великий гнів за того невільника, що позволено татарам на Україні. Не знали, що то королеве діло, і Хмельницький тільки з біди на те дозволив. Думали, що то він дав дозвіл татарам на Україні брати невільників, і за се його кляли. Таку пісню зложили:

Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула,
 Що велів Орді брати дівки й молодиці.
 Парубки йдуть гукаючи, а дівчата співаючи.
 А молоді молодиці старого Хмеля проклинають...
 Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула,
 А друга устрелила у серденько уцілила.

Не знали люди правди. Як то в думі співається:

Бог святий знає, Бог святий і відає,
 Що Хмельницький думає, гадає.
 Тоді ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,
 Ні джури козацькії, ні мужі громадськії.
 Що наш пан-гетьман Хмельницький,
 Батьо Зинов Богдан чигиринський
 У городі у Чигирині задумав вже й загадав.

Побачив він, що люди українські таки ніяк уже не пристануть на те, щоб Польща над ними панувала, а йому, Хмельницькому, за се кінець зробили б. Тому й не оповіщав людей, на чім згода стала, а всякими способами протягав її здійснення: козацьких військ не виводив звідти, звідки їм “трактат” казав, польських панів до їх маєтків на Україну не пускав, і польського війська також. Знав і те, що польські пани не хочуть Зборівської умови приймати, — мовляв, у ній забагато козакам і Україні попущено. Тому далі шукав помочі на Польщу по інших державах, сподіваючись скорої війни, і доконче хотів відірватися від Польщі.

Вже на другий рік (1650) заносилось на нову війну з поляками. Але що хан тримався Польщі й не хотів козакам помагати, то вийшла натомість війна з Волощиною (Молдовою), котру Хмельницький немилосердно погромив за хистку й невірну політику її воеводи. Тільки за рік пізніше Хмельницький перетягнув до себе хана і почав війну з Польщею. Та хан і вдруге зрадив Хмельницького, під Берестечком, і знову Хмельницький мусив з королем миритись. Се звався Білоцерківський трактат, він був подібний до попереднього, тільки для України ще гірший. Сповняти його Хмельницький не хотів і в 1652 р. зачав нову війну. І сим разом татарська Орда почала з королем накладати. Але Хмельницький уже не схотів укладати з королем трактатів ніяких. Досі він не мав іншої помочі, як тільки від татар, — та й то більше біди від них було, як помочі. Тепер же прийшла до нього звістка, що московський цар намірився з Хмельницьким Польщу воювати, а скоро по тім сподівався Хмельницький помочі від Швеції та з Угорщини.

Хмельницький сливе від самого початку повстання почав намовляти московського царя на Польщу. Цареві і хотілось того, і боявся він з Польщею зачинати. Хотілось, бо сподівався від Польщі щось здобути. Давні московські царі були з київського княжого роду й вони все думали про те, як би забрати ті українські та білоруські землі, що за давніх часів належали до київських князів. Бачили ми, що й удалось їм на початку XIV в. чимало пограничних земель загорнути. Але недовгими часами Польща, за короля Жигимонта, назад забрала від Москви ті краї, ще й нових причинила, і се Москві хотілося теж назад вернути. Але й боялася вона тої війни.

При тім же Хмельницький хотів тільки помочі на Польщу, а Москва, як уже воювати з Польщею, хотіла, щоб Україна прилучилась до московської держави. Довго про се були переговори. Хмельницькому хотілось якнайскорше напустити Москву на Польщу, й для того годився він піддатись з Україною під зверхність московського царя й об'єднати Україну з московською державою. І з кінцем 1653 р. повідомив його цар, що він з земським собором, скликаними з усього царства людьми, порішив Україну прийняти під свою зверхність і разом з українцями воювати Польщу. З тим разом вислав він своїх бояр до Хмельницького, аби від нього, від старшини козацької й від усіх людей прийняти присягу московському цареві.

Сі бояри приїхали до Хмельницького до Переяслава і 8 січня скликав Хмельницький раду козацьку військову. На ній ухвалили пристати до Москви з тим, щоб цар зіставив Україну при її вольності й ворогам її не віддавав. Годі бояри закликали всіх до церкви, щоб присягли цареві. Але Хмельницький з старшиною зажадав, аби наперед бояри присягли за царя, що він вольності й порядків України порушати не буде й ворогам її не віддасть. Такий порядок у Польщі був — та й скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король насамперед складає присягу на закони й права, що буде їх сповняти, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати.

На те бояри сказали, що вони такої присяги не можуть зложити, бо московський цар — “самодержець” і присяги своїм підданам не складає. Старшину се дуже збентежило, і вона не могла зрозуміти такого порядку, що цар не хоче присягти на заховання свободи України. Але що бояри таки ніяк не хотіли присягти, то гетьман з старшиною, аби справи не розбити, — бо дуже хотіли мати московську поміч проти Польщі, — згодилися присягти на слово боярів-послів. Взяли з них слово, що цар не тільки зоставить в цілості права й устави, привілеї і всякі свободи України, тобто її нинішній самостійний державний устрій, а ще примножить і розширить.

Так сталась “Переяславська умова”, з котрою Україна пристала до Москви “під високу царську руку”. Як з української, так і з московської сторони на неї дивились, як на непорушну умову, котру можна тільки за обопільною згодою змінити. Але вона була усна. Щоб цар її закріпив своєю грамотою, постановили, що військо пошле своїх послів до Москви і ті вияснять цареві та боярам українські порядки, права і вольності, і цар їх потвердить своїм привілеєм. На тім гетьман і старшина присягли цареві, й потім люди по всіх городах і селах присягли московському цареві.

44. Україна шукає нових союзників. Місяць по Переяславській умові вислав Хмельницький з старшиною своїх послів до Москви — умовитися щодо дальших порядків на Україні, які мають бути. Та тут уже зараз виявилася різниця між бажаннями й планами українськими й московськими.

Сі роки — від самого повстання — Україна жила як самостійна держава: вибраний гетьман з радою старшини й військовою радою правив усім краєм. Хмельницький з старшиною хотіли й надалі задержати такий устрій — щоб Україна самостійно правила собі сама вибраними своїми людьми — тільки була під зверхністю московського царя. Але в Москві на те не пристали, бо московська держава не мала в собі такого свобідного устрою. Правительство московське лишило на Україні поки що все далі в управі гетьмана й старшини козацької. Але щоб так на завсіди мало бути, на се не дало згоди в своїх відповідях на козацькі домагання (т. зв. “статтях Б.Хмельницького”). Згодилося, щоб військо козацьке свобідно вибирало гетьмана, а царя тільки сповіщало при виборі; щоб Україна з гетьманом сама мала зносини з іншими державами як самостійна держава; щоб було військо козацьке (60 000), гетьманові підвласне, і щоб до суду українського ніякі московські власті не мішались.

Але зараз прислано з Москви до Києва московських воевод з військом — нібито України боронити, а більше, щоб України й самого гетьмана пильнувати. Ті воеводи побудували собі осібно кріпость у Києві й гетьмана ні в чім не слухали. Таких воевод з військом хотіло правительство московське поставити й по інших більших українських городах.

Хмельницький з старшиною з того побачили, що їм з Москвою не по дорозі: чого іншого він хотів, а що інше вона задумує. Він хотів, щоб Україна, як відірвалась від Польщі, так і зісталась свобідною, самостійною державою,

а від Москви хотів підмоги, щоб усі українські землі від поляків відібрати й докупити злучити. А московські бояри хотіли Україну помаленьку до рук своїх взяти й правити нею, як правили іншими землями.

Об'єднанням України вони мало журилися, а хотіли забрати білоруські землі від Польщі (чи, властиво, від Литви, що від 1569 року була тісно злучена з Польщею). Се їм ішло добре, тим більше, що на Польщу напала тоді й Швеція. Тоді поляки почали з царем переговори, обіцяли йому, що виберуть його польським королем — так, щоб він польських земель уже не нищив. Цар на се пристав, повірив і перемир'я з Польщею зробив. Учинив се без порозуміння з українцями, і на Україні се вважали за зламання умови. Українці знали, що поляки царя королем не виберуть, але боялися, що, заприязнившись з Польщею, Москва, чого доброго, ще й Україну їй назад віддасть. Через те гнівались на Москву за се перемир'я, і Хмельницький став шукати нових помічників на Польщу, а злуку з Москвою хотів розірвати.

Під Польщу вертатись він ніяк не хотів. Як його король польський намовляв до нього вернутись, він польському послові таку байку сказав: «У одного чоловіка жив в хаті уж. Він був домашній, нікого не кусав; йому ставили страву і не боронили лазити по хаті. Раз хлопець їв молоко, уж приліз і став собі хлебтати: хлопець ударив ложкою ужа, а той зі злості вкусив хлопця. Хлопець крикнув, прибіг господар і схотів зарубати ужа, але відрубав йому тільки хвоста, а уж утік. Хлопець же з того укушення вмер. З того часу перестало вестися господареві, — пішло нещастя за нещастям. Сказали йому, що се через те, що він образив ужа. Тоді господар став миритися з ужем, поставив йому молока. Але уж наївсь і знову сховавсь до нори. “Вже, — каже, — не буде між нами давньої приязні: тобі твого сина не забути, а мені — мого хвоста, живім кождий собі сам, у добрій згоді, і один другому помагаймо, а більшого вже нічого не видумаємо”. Так і поляки, — казав Хмельницький, — нехай нас лишать і зречуться всієї України, то ми будемо їм по силі помічні, будемо їх від ворогів боронити. Але що ж! Коли з Польщі хоч сто панів лишиться, то вони того не попустять. А козаки знов не пристануть на те, що ті пани хочуть».

Так опинилась Україна в великій замотанині. Хотіла вона жити свобідно, по своїй волі, але з одного боку протягала руки Польща, не хочачи пустити від себе: то війною пробувала вернути, то намовляла козацьку старшину, аби під короля вернулась. З другого боку й Москва, раз Україну під царську руку прийнявши, не хотіла упускати. Але вернутися під Польщу, — значило, що й пани б на Україну вернулись, почали б підданство та панщину заводити: від того б вони нізащо не відреклись. Під Москвою бути — московські бояри Україну своїми воєводами та залогами обсаджать, московські порядки заведуть. А скоро тільки вони себе дали взнаки на Україні, скоро тільки ті воєводи з'явилися, зараз почались скарги, що воєводи українські права ламають, людей зневажають, і від вояків московських, від кривд і здириств Москви нема людям просвіту. Не можна було на се пристати.

Тому Хмельницький і старшини шукали інших союзників, помічників на поляків. Він переслався з Туреччиною, Швецією, Угорщиною, намовляючи їх на Польщу. Хмельницький розумів, що поки Польща буде мати силу, вона України не пустить. З Швецією ж скорше можна домовитись, так, щоб вона української самостійності не нарушила. З Швецією й угорським (семигородським) воєводою Ракоцієм уложив він умову, щоб спільно воювати Польщу, зовсім знищити й між собою її землі поділити. Москва ж тим часом, як я вже сказав, встигла помиритися з Польщею і разом із нею зачала воювати з шведами. Вона накликала й Хмельницького, аби з Польщею не зачіпавсь, а воював шведів. Але Хмельницький не послухав. Він ніяк не хотів розривати з Швецією, навпаки, став укладати з нею тісний союз, обіцяючи їй помагати проти кожного неприятеля (хоч би й проти Москви), а шведи за те обіцяли боронити незалежності України й цілості її земель. Весною 1657 р. він і зачав війну з Польщею на спілку з Швецією й Ракоцієм, а проти волі Москви. Так мала злука України з Москвою розірватись.

Але в війні козакам не пощастило, в війську прокинувся непослух. Хмельницький і без того був хорий, а ся прикрість іще більш його розстроїла, і він умер 27 липня 1657 р., лишивши справи непорішеними.

Дуже не в часі вмер, і з великим жалем проводила його в могилу Україна. Поховали його в Суботові, в церкві, що він побудував. Але кілька років пізніше, коли польське військо йшло через Україну, польський воєвода Чарнецький казав на злість викопати Богдана з могили, спалити його кості й попіл по вітру розвіяти — за те, що він Україну від Польщі відірвав. Польщі то нічого не помогло, а Хмельницькому не пошкодило.

За заслуги Хмельницького ще за життя його вибрало військо козацьке гетьманом сина його Юрка, — “нехай тая слава буде, що Хмельницький гетьманом”. Але до булави треба голови, а Юрко був молодий та нездалий. Тому старшина потім се перемінила й настановила гетьманом Івана Виговського, що був військовим писарем. Був він чоловік освічений і розумний, але козацтво з сеї зміни було недовольне, бо вважало, що він панським духом дихає.

45. Відновлена українська державність і тодішній устрій. Велике повстання, підняте українським народом під проводом Хмельницького, увільнило Україну, Східну принаймні, від польської власті та відновило в ній державне життя, що перервалось з пануванням литовсько-польським.

Правда, Україна не називала себе державою. Назва “Великого князівства Руського”, що на взір Великого князівства Литовського деякі українські політики хотіли надати сій відновленій державі, не прийнялася в житті. Так само тільки зрідка прикладали українці до своєї держави назву “республіки”, на взірець поляків, що свою державу звали республікою, або “Річчю Посполитою” (се переклад латинського слова: республіка). Звичайно, вони, говорячи про свою державу, називали її “Військом Запорозьким”, тому що на чолі її

стояло се військо і нею правило. Але фактично вважали свою Україну окремою державою, і політика їх виходила з того, що вони мають свою окрему державу.

Головними прикметами держави вважається те, що на певній території людність, яка на ній живе (з виїмком чужоземних підданців), підлягає місцевій владі, правительству, що вважається на сій території найвищою владою, поза котрою ніхто не може на сій території розпоряджатись. Отак воно й стало в Східній Україні, яка визволилася від Польщі — аж по річку Случ на сході, що тут порядкувала всім вибрана козацьким військом власть — гетьман з старшиною. І хоч він називав себе “гетьманом його королівського величества” або “його царського величества”, відповідно до того, яку зверхність признавав, чи польського короля, чи московського царя, але й він, і старшина, і військо стояли на тім, що військо і його виборні власті мають тут усім порядкувати, а ні король, ні цар не має мішатись ні до яких справ і навіть безпосередніх зносин не повинен мати з українською людністю поза гетьманом.

Не вдалось їм сього обстояти з огляду на трудні політичні обставини. Не вдалось через сі обставини та вмішування сторонні розробити гаразд свій державний устрій та привести до ладу й системи. Але все-таки, те, що було, було, без сумніву, державою, і тодішні політики українські старались сей державний устрій упорядкувати, поглибити й закріпити.

Устрій мав характер військовий, тому що основою державного устрою було військо, і першим завданням його — військова оборона. Його тільки старались приладити до управи громадської, цивільної та фінансової.

Вся Україна, яка стояла під гетьманською управою, поділялась на полки. За Хмельницького, як списувано реєстр по Зборівській умові (1649 р.), списано було дев'ять полків на правім боці Дніпра і сім на лівім. Пізніше, як Правобічна Україна відійшла під Польщу й спустіла, було на лівім боці в Гетьманщині десять полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Київський (він був переважно на лівім боці, хоч сам Київ на правім), Прилуцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький, Полтавський. Кожний полк поділявся на сотні, так, як тепер повіт поділяється на волості, тільки до сотні належали села і містечка, і менші міста (городи). В кожній сотні козаки, що в тій сотні жили, вибирали сотника. Сотники з іншою полковою старшиною і з козаками того полку вибирали полковника. Старшина й козаки з усіх полків на раді військовій вибирали гетьмана. Таке було правило, хоч воно і не завсігди додержувалось: гетьмана часом вибирала сама старшина, полковників настановляв сам гетьман.

Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали власть не над самими тільки козаками, а над всіма людьми, що жили в тій сотні чи полку. Але міста мали свою власну управу і суд (звавсь магістрат або ратуш), і хіба відти якісь справи переносились до полковника або до гетьмана.

Полковник всякі важніші справи мав рішати по нараді з полковою старшиною, а гетьман — з генеральною. Генеральна старшина була також, як полкова:

обозний, суддя, осаул і писар, тільки звались генеральними, то значить — що вони для цілої України. Їх можна прирівняти до ради міністрів, а гетьмана — до президента республіки, але власть його була велика, а генеральні старшини були більше членами ради, як самостійними міністрами.

У важніших справах гетьман скликав на пораду полковників та іншу старшину, а в найважливіших — військову раду, тобто й простих козаків з полків. Військова рада й сама могла збиратись, як бачила що недобре; могла й скинути самого гетьмана. Так бувало в раніших часах.

Щодо свого зверхника — чи то польського короля, чи московського царя — Україна мала, властиво, один обов'язок — помагати військом на війні. Ніякої данини до царської казни гетьман не хотів давати. Подарків до царського скарбу, так як збирались вони колись до королівського скарбу, гетьман з старшиною не хотіли дозволити збирати, і царське правительство проти їх волі не важилось завести такого збору. Спробувало потім раз за згодою гетьмана Брюховецького, але що ся спроба викликала повстання, то мусило її залишити. Доходи України йшли до військового скарбу, тратились на утримання козацького війська. Військом сим розпоряджав тільки гетьман, ніхто більше.

Він же мав право вести зносини з заграничними державами — се право признало за ними й московське правительство, хоч і з деякими обмеженнями. На ділі він вів самостійну заграничну політику, не оглядаючися на Москву.

Судились українські громадяни тільки своїм судом: козаки — козацьким, міщани — магістратським, духовні люди — своїм духовним. Се було застережено і в умові з Москвою.

Церква українська правилаь своєю виборною старшиною. По-давньому рахувалась під зверхністю царгородського патріарха. Московське правительство хотіло підвести її під власть московського патріарха, але українське духовенство і громадянство не хотіло сього й не давало згоди на се.

46. Гадяцька унія. Отсе була біда, що до всього іншого не стало на Україні згоди між самими ж українцями. Дедалі й позначалося все ясніше, але вже зараз після вибору Виговського стало видно сей розбрат, як против нього піднялось Запорожжя і сусідні полки задніпрянські — Полтавський і сусідні, називаючи Виговського гетьманом старшинським, зрадником народним. Коли ж Виговський з старшиною замирився з Польщею й наново хотів Україну з Польщею зв'язати, то вже кращого не можна було й знайти, щоб нарід против старшини та Виговського підняти.

Старшина козацька відразу, ще за Хмельницького, поміркувала, що під Москвою не буде Україні свободи. Тому вона не від того була, щоб прийти знову до ладу з Польщею. Але люди українські й чути про Польщу не хотіли, і на старшину невірро дивилися за її переговори з королем.

Старий Хмельницький се розумів, що під Польщу вже нема вороття, тому накладав з Швецією, Угорщиною, Туреччиною, тільки не з нею. Але його

наступникам на гетьманстві не було так з чого вибирати, бо Швеція кинула війну з Польщею, зайнята іншими справами, а Туреччина й Семигород підупали. Щоб вирватися з московських рук, Богданові наступники не бачили іншого виходу, як союз з Польщею. Не рахуючися з настроєм народу, вони думали, що можна й під польського короля вернутись, тільки забезпечити, щоб Україна мала свою автономію: мала свою виборну осібну управу, в яку б поляки не мішались, а правила б Україною гетьмани й інші власті, вибрані військом і людом українським, що се буде краще, як московська зверхність.

Таку умову й зробив незабаром по смерті Хмельницького новий гетьман Виговський в Гадячі, в 1658 р. (називається Гадяцька умова, або Гадяцька унія). Україна під назвою В. кн. Руського мала ввійти, як рівноправний з Польщею й Литвою член, до “Польської республіки” (Річі Посполитої), мала б своїх міністрів, свій скарб і навіть свою монету. Головою В. кн. Руського мав бути гетьман, вибраний всіма станами (сословіями): стани В. кн. Руського будуть вибирати кандидатів, а з них король буде одного іменувати гетьманом. Козацького війська буде 30 тисяч, і, крім того, наємного війська в розпорядженні гетьмана — 10 тисяч. Православна віра має бути в усім зрівняна з католицькою, митрополит і владики матимуть місце в сенаті. Київська академія буде зрівняна правами з Краківською, і ще в котрімсь місті України має бути заснована одна академія. З політичного і національного боку все се виглядало незле. Але люди на Україні — тії, що з-під Польщі вибилась*, про Польщу, як я казав уже, ані чути не хотіли. Вони думали, що старшині заманулось панувати на Україні над народом з польськими панами разом, і через те не хотіли слухати старшини.

Умова укладалася спішно і багато дечого в ній ще не було продумано й вияснено. Навздогін потім, на сойм, що мав сей трактат затвердити, послано бажання, щоб у Велике князівство Руське ввійшла не тільки Східна, а й Західна, ціла Україна. Виговський спішився з трактатом, щоб дістати поміч від Польщі проти Москви. Війна з Москвою тим часом уже почалася. Виговський попробував вигнати московського воєводу з Києва, але се йому не вдалося. Московське правительство після сього проголосило Виговського зрадником і наказало вибрати нового гетьмана. Але, довідавшись про трактат Виговського з Польщею, так змішалася, що готове було відступити від своєї політики: московському воєводі наказано завести переговори з Виговським, обіцяти йому пробачення всього, що сталося, і всякі уступки — навіть вивести воєводу з Києва, якби Виговський того домагався. Але Виговський не вірив уже в московську щирість і не хотів вертатися.

З початком 1659 р. він пішов за Дніпро, аби приборкати своїх противників, що знов підняли голову, як Москва була виступила против Виговського. Коли проти нього рушило московське військо, він уступився за Дніпро, а

* Волинь, Галичина й більша частина Поділля зіставались під Польщею. Козацька управа тільки по Случ сягала, тому й говорилось: знай, ляше, що по Случ — то наше.

московське військо почало підбивати собі сіверську Україну і обложило військо Виговського в Конотопі. Виговський же діждався татар і з ордою рушив під Конотоп. Московське військо не мало докладних відомостей про його сили, рушило назустріч та й попало в два огні, між козаків і татар. Стався погром небувалий: знищено ціле військо московське, двох московських воєвод попало в неволю. Трубецької покинув Конотоп і подався скорше з України. Все було тепер в руках Виговського.

Але він не вмів скористати з такої корисної хвилі, не вигнав московських залог з українських міст, а відійшов за Дніпро, бо кошовий Сірко з запорожцями — вороги Виговського — вдарили на Крим, змусили татар покинути Виговського, а далі напали на Чигирин, столицю гетьманську. Московська партія за Дніпром підняла голову знову; поголоска, що Виговський піддався полякам, підіймала проти нього людей; ніхто не розбирав, на яких умовах се сталося: боялися польського панування і не хотіли про Польщу нічого чути. Польське помічне військо, розложене Виговським у Сіверщині, по старій пам'яті викликало таку ненависть, що в полках, прихильних Виговському, піднялося повстання. Поляків убивали, і з ними загинув і визначний одоумець Виговського Юрій Немирич, дуже освічений український шляхтич, котрого вважали дійсним автором Гадяцької унії. З лівого берега сей рух перекинувся й на правий: козаки й тут заявляли, що не хочуть вертатися під Польщу. Тоді уманський полковник Михайло Ханенко з'єднався з січовиками Сірка й підняв повстання проти Виговського. Не хотіли його, хотіли Юрія Хмельниченка, як законного гетьмана.

Зійшлися і в перших днях вересня 1659 р. під м. Германівкою стали проти себе оба війська. Юрій Хмельницький з своїми, Виговський з своїми. Всі козаки, одначе, покинули його тепер і перейшли до Хмельниченка: поголоски, що Виговський віддає Україну назад полякам, знищили його діло. З Виговським було тільки його наємне військо й поляки.

Військо вчинило раду й на ній окричало, що не хочуть піддаватися Польщі, не хочуть воювати з Москвою. Поголоски, що Виговський піднявся проти Москви на те тільки, аби піддати назад Україну польським панам, знищили ціле повстання. Проти Виговського піднялося на раді таке роздраження, що мусив іти геть, аби не вбили. Окричали гетьманом Юрася і послали до Виговського, щоб віддав йому гетьманські клейноти. Виговський, бачучи таке завзяття, віддав клейноти й уступив.

47. Розбрат між українським народом. Се була правда, що старшина дивилась на порядки польські чи московські (де також пани поміщики-бояри людей у тяжкім кріпацтві держали), та й собі хотіла на Україні поміщувати. Хутори закладала, людей осаджувала на них та казала собі чинші грошеві чи осипи збіжжям давати, в господарстві помагати. Не минуло яких п'ятдесят літ від того часу, як народ український, з Хмельницьким повставши, панів з України повиганяв і землю всю, що панською була, для всіх вільною зробив,

а вже з тої козацької старшини нове панство викублилось. Землі позасідало, людей своїми підданими поробило і вже до панщини почало нагинати. Сей панський дух в старшині почули українські люди дуже скоро — тому й не хотіли слухати старшини. Є така гарна дума старосвітська про Феська Ганжу Андибера, гетьмана запорозького. Вона зложена недовго по смерті старого Хмельницького і з неї видко, як тоді вже люди на Україні невірно дивились на старшину, прозиваючи їх ляхами за панський дух. В думі оповідається, як зайшов бідний обдертий козак до корчми козацької:

Там пили три ляхи, дуки-срібляники.
Первий пив Гаврило Довгополенко переяславський,
Другий Війтенко ніжинський,
Третій пив Золотаренко чернігівський.
От вони пили-підпивали, з козака-нетяги насміхались,
На шинкарку покликали:
“Гей, шинкарко Горовая, Насте молодая!
Добре ти дбай,
Нам солодкі меди, оковиту горілку ще підсипай!
Сього козака, пресучого сина, у потилицю з хати випихай!”

Але козак-нетяга, випивши доброго меду, став сам на тих дуків гримати:

“Гей ви, ляхове, вразькі синове, ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте;
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти!”
Тоді ляхи, дуки-срібляники добре дбали,
Дальше ік порогу посували.
Козаку-нетязі більше місця на покуті поступали.
Тоді козак-нетяга на покуті сідає,
Із-під поли позлотистий недолимок* виймає,
Шинкарці молодій за цебер меду заставляє.

Вийняв з череса червінці та заложив ними весь стіл. Закликав до квартирки: аж тут один козак іде, шати дорогії несе, другий — чоботи-сап'янці, третій — шапку козацьку. Убрали нетягу, і пізнали тоді дуки, що се гетьман запорозький Фесько Ганжа Андибер. Стали його до себе до компанії запрошати та медом-горілкою частувати.

То він теє од дуків-срібляників приймав, сам не випивав.
А все на свої шати проливав:
“Ей, шати, мої шати, пийте, гуляйте!
Не мене шанують, бо вас поважають:
Як я вас на собі не мав,
То й честі від дуків-срібляників не знав”.

Тоді-то Фесько Ганжа Андибер, гетьман запорозький, стиха словами промовляє:

* Булаву.

“Ей, козаки, каже, діти, друзі-молодці!
 Прошу я вас, добре дбайте,
 Сих дуків-срібляників, наче волів, із-за стола вивождайте,
 Перед вікнами покладайте, у три березини потягайте,
 Щоб вони мене споминали, мене довіку пам’ятали!”
 Тоді ж то козаки, діти, друзі-молодці, добре дбали,
 Сих дуків-срібляників за лоб брали,
 Із-за стола, наче волів, вивождали,
 Перед вікнами покладали, у три березини потягали,
 Словами промовляли:
 “Ей, дуки, кажуть, ви дуки!
 За вами всі луги і луки!
 Ніде нашому брату, козаку-нетязі стати
 І коня попасти”.

Під тими дуками представлені тут три полковники козацькі: переяславський, чернігівський і ніжинський, а під тим нетягою — гетьман Брюховецький, отаман кошовий запорозький, що по Юрку Хмельниченку хотів на гетьманство дістатись. Він на старшину відказував, а себе за великого приятеля простому людові удавав. Як же гетьманом став, так людей обдирав гірше, ніж ті дуки, Москві їх запродав.

Так і не раз бувало: хто під старшиною яму копав та на панський дух старшинський нарікав, потім, як сам на верх діставсь, сам таким же зробився. Хто тільки з простого народу виходив на верх, зараз тягнуло його до панства; хотів маєтності мати, підданих держати, роботою їх обкладати. Щоб тому запобігти, треба було інших способів: треба було підданство заборонити, щоб один чоловік до другого, до його особи не міг мати ніяких прав, як пан до підданого; треба було б міру земельну установити, щоб понад неї ніхто землі більше не мав; треба було свободних земель пильнувати: давати землю для господарства, а як хто переставав на ній робити, відбирати і до громади чи до війська повертати. Але все се такі річі, до яких тільки за теперішніх часів люди стали додумуватись, а тоді того не розуміла ні старшина, ні простий народ.

Простий народ на Москву надії покладав, вірив, коли воєводи його на старшину підмовляли.

Ще воєвод і стрільців московських тоді добре й не зазнав він. Як люди їх зазнали, то кілька років пізніше уже на них самі бунтувались і скрізь їх по Україні побивали. Та все-таки від тих воєвод не сподівались такого лиха, як від польських панів. А московські воєводи навмисно ще більше відводили людей від старшини: казали людям, що старшина їх хоче своїми підданими поробити, під Польщу запроторити, а цар їх хоче від старшини боронити, щоб вони від неї кривди не мали. І те роздвоєння, що люди й старшина одні одним не вірили та наперекір робили, найгірше Україну підтинала та ворогам на поталу давало.

У самій Московщині був кріпацький дух, і Москва на Україні своїм повірникам, що їй прислужувались, роздавала землі, селян, і сама ж найбільше помагала їм на Україні кріпацтво заводити, людей приборкувати. Трудовий народ український не добачав, що, підтримуючи московську зверхність, він на себе ярмо робить. А тим часом, противлячися старшині, наперекір їй роблячи, простий народ не добачав і не вмів розрізнити доброго від злого в її роботі. Старшина не тільки панування бажала, але хотіла забезпечити їй свободу та самостійність України. Не вміли люди від неї того перейняти, не вміли в тім допомогти, а панським забаганкам зась сказати.

Без народу ж не могла старшина й за право українське стояти і нарешті піддалася Москві, побачивши, що не може без народу їй противитись. Зріклася прав і свободи української, а за те від московського правительства дістала на простих людей всякі права панські, грамоти царські та надання: віддала Москва український народ їй в кріпацтво.

Так і впала українська свобода через те ворогування — що старшина панувати хотіла: з чужого ярма народ визволяючи, своє накладала, а люди не попускали, та в тій боротьбі з старшиною й свою власну свободу прогавили. І не стало ані свободи на Україні, ані людям не покращало. Попали вони таки в підданство та кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам держати своїх людей в леццатах. Свобода людська так само була противна московському ладові, як і політична свобода автономної України.

48. Роздвоєна Україна. Українці зневірюються в Москві. Старшина хотіла вернутись до Польщі, аби лиш свободу Україні забезпечити, та люди хотіли Москви держатись — так Москва не хотіла попустити, щоб Україна сама своїми виборними людьми, гетьманом та полковниками, правилась без московських воевод, навпаки, вона все того пильнувала, щоб там своїх воевод завести, а гетьманську власть укоротити. Й кидались і старшина, і люди українські то в той бік, то в сей бік, і не було їм просвітку, а в тих роздорах та війнах тільки гинула українська сила, земля пустіла, люди розбігались. І назвався той час “Руїною”, знищенням України.

Виговський хотів тримати з Польщею, забезпечивши самостійність українську, щоб Україна при Польщі була осібним “Великим князівством Руським”. Але люди не хотіли вертатись під Польщу, скинули Виговського й обрали гетьманом Хмельниченка. Хмельниченко з своєю старшиною рад був Москви триматись, тільки хотів, аби Москва де в чім попустила: щоб воевод ніде, окрім Києва, не було; щоб військо московське, яке на Україні буде, гетьманові було послушне; щоб московські бояри в українські справи поза гетьманом не мішались.

Він стояв тоді з військом на правім боці Дніпра; воевода московський закликав, щоб він до нього приїхав про се умовитись. Коли ж Хмельниченко послухав і приїхав, військо московське його обступило, скликали раду з тих місць, де люди за Москвою потягали, і тоді на раді бояри московські зовсім

інші постанови прочитали: гетьманові власті й права ще поменшили, а воєводам щоб іще бути в Переяславі, Чернігові, Ніжині й інших містах. Хмельниченко з старшиною раді не раді згодились, бо були в московських руках, але мали за се великий гнів на Москву.

Проїшло потім півроку. Московське правительство, поріжнившись наново з Польщею, літом 1660 р. задумало похід на Галичину, щоб відтягнути польські сили з Білої Русі. Московський воєвода Шереметьєв пішов з лівобічними полками на Волинь, Хмельниченко з правобічними полками йшов до нього полудневою границею, охороняючи її від татар. Та польські гетьмани, діставши велику поміч із Криму, вийшли між Шереметьєва і Хмельниченка, вдарили на московське військо під Любаром і обложили його зі всіх боків, так що воно не могло порозумітися з Хмельниченком. По кількох днях збен-тежений Шереметьєв став відступати назад, сподіваючися через те скорше здобатись з Хмельниченком, і став під Чудновим.

Але з Хмельниченком тим часом вели переговори поляки, намовляючи його відступити від Москви й відновити унію з Польщею. До сього ж намовляв його й Виговський, що таки хотів утримати Гадяцьку унію. Не можучи ніяк зійтись з Шереметьєвим і маючи проти себе сильніше польсько-татарське військо, Хмельниченко завагався. Старшина, ображена на Москву, що так їх підійшла попереднього року, не противилася згоді з Польщею. Але поляки також не були розумніші від московських політиків і, покладаючи на трудне тодішнє становище українців, уже не згодилися відновити Гадяцьку унію, так, як була уложена, а викинули з неї все, що говорилося про Велике кн. Руське. На таку унію старшина не мала охоти приставати, але не час був противитися і кінець кінцем згодилися.

Шереметьєв по сім мусив піддатися полякам — віддав їм зброю, запаси і пообіцяв вивести всяке московське військо з України. Зірвав серце на козаць-кім війську, що було з ним: видав його полякам і татарам, аби ті не грабували й не брали в неволю московського війська. Такий мерзкий вчинок викликав по всій Україні великі жалі і гнів на Москву.

Проте все-таки Лівобічна Україна не зважилась відірватись від Москви. Тутешні полковники відреклись Хмельниченка, що наново зв'язався з Польщею, і запобігали московської ласки, бо мали те переконання, що Москва однаково не пустить з рук Лівобічної України, маючи під рукою своє військо. Та й люди тутешні все-таки не хотіли вертатись під Польщу, як не хотіли за Виговського.

Тоді Україна розділилась. Правобічна сторона зіставалась при Польщі, а лівобічна — при Москві. Пішли з того війни великі, Польща хотіла й Лівобічну Україну забрати, а Москва — Правобічну. І пішло з того велике спустошення, й людям біда.

На лівім боці гетьманом вибрано кінець кінцем Брюховецького, що так до людей придобрювався. Запобігав він ласки у Москви, й Москва помогла

йому на гетьманство дістатись, а тих полковників, що йому противились, Сомка та інших, смертю скарала; та діставши булаву, Брюховецький досить скоро побачив, що хитрими інтригами не так легко держатися на гетьманстві. Приподоблювався Москві, як тільки міг, щоб мати її за собою: 1665 р. поїхав до Москви на поклін (сього московське правительство добивалось ж від попередніх гетьманів, тільки ті не хотіли). Попросив, щоб його там оженили “на московской девке”, і там його справді оженили з донькою одного боярина і справили гучне весілля. Випросив собі двір у Москві й обіцяв там тримати свого племінника — для безпеки. А нарешті, сповняючи волю московських політиків, подав цареві прошення від себе й старшини, щоб цар перейняв на себе управу на Україні, збирав на себе всякі доходи, а для того вислав своїх воевод на Україну і військо, а також, щоб митрополита українцям прислано з Москви. Всього сього московське правительство хотіло ще за Хмельницького добитись, тільки ні Хмельницький, ні ті гетьмани, що по нім були, на се не приставали, аж сей “нижайший підніжок царського величества” Брюховецький на се згодився.

За се дістав боярський чин і гойні дарунки і маєтності. Але вернувшись на Україну, скоро побачив, яку небезпеку зібрав на голову свою.

Духовенство, старшина і прості люди, навіть саме Запорожжя, — все піднялося на нього. Духовні підняли бучу на піддання їх під московське начальство. Старшина страшенно була роздражнена тими нечуваними нарушеннями українських порядків, а ще більше — що Брюховецький узяв собі моду всякого, хто йому противився, засилати до Москви, аби там його запроторили на заслання. Простих людей Брюховецький підняв на себе тим, що, відступивши збирання доходів Москві, тепер, вернувшись на Україну, заходився якомога найбільше здерти з людей до військового скарбу, поки приїдуть московські зборщики.

Пішов по Україні крик про здирство гетьманське і всяку принуку, яку при тім чинено. Запорожжя, побачивши таке, почало само виступати проти свого недавнього кошового, а Брюховецький своїм звичаєм став зараз обмовляти запорожців перед московським правительством, що вони зрадники. Коли приїхали московські переписчики, переписали людей, їх ґрунти і весь маєток і стали накладати московські податки і настановляти московських зборщиків, гнів на Брюховецького й на Москву піднявся ще більший: таких високих податків перед тим не чували. Крім того, були великі нарікання на московське правительство, що воно згодилося відступити Польщі Правобічну Україну, укладаючи перемир'я 1667 року; поділилося Україною з Польщею, не додержало того, що обіцяло, приймаючи Україну під царську руку.

Почало підійматись повстання. Брюховецький просив з Москви війська, щоб карати всіх непослушних якнайтяжче: всі побунтовані міста і села вирізати, випалити і зруйнувати. Та тут уже Москва не схотіла слухати його, і Брюховецький побачив, що як так далі піде рух на Україні, то й Москва

не хоче його підтримувати, незважаючи на всі його залицяння. Тоді ото й надумав він за поміччю Дорошенка, що настав гетьманом на правім боці Дніпра, підняти повстання проти Москви, щоб тим способом скинути з себе ненависть народну. Старшина підтримала його. По всій Україні люди, наскучивши кривдами і своєвільствами московських урядників і людей воєнних, побивали їх або виганяли. Брюховецький розсилав листи, аби скрізь москалів виганяли, і до воєводів писав, аби йшли з України, інакше буде їх воювати. Залоги московські, настрашені тим повстанням, справді піддавалися й виходили.

На весну до помочі Брюховецькому прийшли татари, і Дорошенко йшов з-за Дніпра. Але з дороги Дорошенко прислав до Брюховецького своїх людей, жадаючи, аби зрікся гетьманства, віддав клейноти, а за те дістане Гадяч в державу до життя свого. Тут виявилася народна неохота до Брюховецького за його лукавство. Не врятувало його повстання проти Москви. Перші покинули Брюховецького татари, потім козаки крикнули, що не будуть битися з Дорошенком, і кинулися грабувати обоз Брюховецького. Вхопили його самого, привели до Дорошенка — той звелів його прикувати до гармати. При тім Дорошенко махнув рукою, а козацька юрба подумала, що то він махнув, аби з Брюховецьким кінчили, — кинулися на нього з незвичайним роз'ярнням, били рушницями, списами, “як скаженого пса”, обдерли й кинули голого. Дорошенко велів його відвезти до Гадяча й поховати в церкві, що збудував Брюховецький.

49. Руїна. На правім боці Дніпра Дорошенко настав гетьманом у 1665 р., по тім, як перемінилось кілька гетьманів незначних і невдатних. Дорошенко був не такий. Був се чоловік високого духу, великого завзяття, перейнятий гадкою про визволення України. В війську його знали й поважали. Був він внуком славного гетьмана Михайла Дорошенка, полковником був уже за старого Хмельницького. Булаву прийняв з рук ханських. Думка його була, видко, така, щоб, користуючи з помочі хана і султана турецького, прикладом Хмельницького, відбитися від Польщі й змусити Москву, щоб вона не мішалась до українських справ, щоб Україна була незалежна і нейтральна між Московією, Польщею і Туреччиною. За поміччю татар Дорошенко повиганяв польське військо з Київщини й Бессарабщини. З султаном уложив згоду: султан прийняв Україну під свою зверхність і обіцяв допомогти визволитись їй цілій до Сяну й Перемишля на заході, до Німана на півночі, до Путивля на сході. Тоді ото Брюховецький закликав Дорошенка, аби йшов Москву воювати, всі люди з Лівобічної України пристали до нього, а Брюховецького вбили за його невірність. Московське військо вийшло з України — тільки в Києві та Чернігові зістались московські залоги. Дорошенко став гетьманом обох сторін Дніпра і сподівався, що тепер Москва згодиться на те, чого він хотів, — Україні забезпечити свободу.

Але під той час сталася Дорошкові в його сім'ї пригода, і він, покинувши військо, спішно поїхав до Чигириня. Московські воєводи скористалися

з цього й почали свою роботу між українцями. Ріжні люди стали говорити, що краще таки Москви триматись, аби тільки свободу попустила Україні. Полковника Многогрішного, котрого Дорошенко замість себе лишив, вони проголосили гетьманом. Але й Многогрішний того ж від Москви допевнявся, що й Дорошенко, — аби вона в українські справи не втручалась. Московські бояри стали водити та пробувати, котрий поступить з свого, Дорошенко чи Многогрішний. Многогрішний був слабший і пристав на московські бажання. Тільки недовго гетьманував, бо його старшина не любила і скинула, а собі нового гетьмана вибрала — Самойловича, Поповича за призвищем.

Дорошенко тим часом накликав турків, аби йшли та помогли йому Україну визволити — усю, де лиш живе український народ, від Перемишля аж до Путивля — так йому турки обіцяли. Дорошенка тоді держалася Київщина, Полуднева Полтавщина й Запорожжя. На Запорожжі тоді верховодив Сірко, славний лицар — він Москві дуже протививсь, особливо відколи на Сибіру побував, боярами засланий без вини й права. Але як люди довідалися, що Дорошенко піддався туркові, багато людей від нього відкинулись. Бо люди турків боялись і ненавиділи як бусурменів, татарських братів, і з Київщини багато людей стало тікати за Дніпро. В 1672 р. прийшли турки Дорошенкові в поміч, вигнали поляків з Київщини, Брацлавщини й Поділля, й видали сі землі Дорошенкові. Але сей похід турецький ще більше настрашив тутешніх людей. Особливо то їх гнівало і страшило, що турки малих хлопців забирали, турчили їх і в турецьке військо потім записували. Тому люди тікали від Дорошенка.

Дорошенко переговорював з Москвою, що піддався б їй, якби вона його хоч на самім правім березі гетьманом лишала і в тутешні справи не мішалась. Але Самойлович відмовляв московських бояр від того, тому що боявся Дорошенка. Та й Польща не приставала на те, щоб Правобічна Україна була під Дорошенком, і протестувалась перед Москвою, а Москва недовго перед тим, в 1667 р., таку угоду з Польщею зробила, що, крім Києва самого, вся Україна на правім боці Дніпра зістається Польщі, тільки Лівобічна під Москвою має бути. Дуже українці за се на Москву тоді жалувалися, що вона Україною з Польщею поділилась — проти умови з Богданом Хмельницьким. І се правда, що якби Москва схотіла була Україну при її свободі держати, то Україна ціла б Москви трималась, і не прийшлося б їй з Польщею ділитись.

Так розбилися Дорошенкові плани. Ще кілька років держався він на правім боці, в Чигирині. Завзятий козак був, не хотів піддатися Москві. Все думав якось викрутитись та тої свободи дійти. Але вже мало що не всі його покинули, зневірившись в його планах.

Нарід утомився від тих вічних війн і руїн; цілих двадцять літ уже, і більше навіть, ішла сливе безпостійна війна: то польське військо наступало, то московське, то орда крутилася й брала в неволю, то свої гетьмани й ватажки воювались, людей під свій реймент (владу) приводили, а котрі другого тримались, тих для постраху рубали та палили. Чиста руїна настала — так сей

час і прозававсь Руїною, а ще як почали навідуватися турки, зовсім усяка надія у людей пропала, що буде якийсь лад. Мандрували за Дніпро цілими селами — почалось се ще від Хмельниччини, — як не вдалося велике повстання, та закінчилося “королівською ласкою” під Зборовом; з 1660—1661 років пішло ще більше, а тепер дійшло до краю.

Даремно Дорошенко спиняв, ставив на перевозах своїх козаків, щоб не пускали сих пересельців за Дніпро, посилав своїх сердюків, щоб вони розбивали їх валки, аби відстрашити інших, — нічого не помагало.

Коли Самойлович пішов з московським військом на Дорошенка за Дніпро, тутешні полки відступили від Дорошенка й піддались Самойловичу: але побачивши, що взяти в свою оборону тутешню країну він не може, люди ще більше пустились переселятися за Дніпро. Дорошенко зівставсь в Чигирині сам один з своїми сердюками, і як Самойлович прийшов знову в 1676 р. з московським військом під самий Чигирин, — піддавсь йому Дорошенко. Хотів в спокою свою старість дожити, коли не вдалось те, що він думав, — Україну визволити, цілу докупити злучити й над нею гетьманувати. Але Москва казала йому в московські краї їхати, а там він і умер:

Мов орел той приборканий
 Без крил та без волі,
 Знеміг славний Дорошенко
 Сидячи в неволі;
 Та й умер з нудьги. Остило
 Волочить кайдани.
 І забули на Вкраїні
 Славного гетьмана.

Забули тоді, а тепер спом'янули за його завзяття!

50. Українське культурне життя і упадок в часах Руїни. Отсі війни та військові чвари і вся та руїна часів Хмельниччини та Дорошенка відбилися сумно і на українським культурнім житті, що почало було підійматися від часів свого відродження з кінцем XVI віку.

Ми бачили, як за часів Сагайдачного воно стало збиратися в Києві, навколо Печерської лаври та новозаснованого братства й “під крилами христоролюбного воїнства козацького”. Острозький гурток за той час розлетівся, бо рід князів Острозьких покатоличився й зівся, а Львівське братство, зівставшись без можних панських добродіїв, змаліло, присіло й стратило своє колишне значіння. Цілий ряд учених людей з Галичини перейшов до Києва — до Печерської лаври, до братства, заснованого під протекцією Сагайдачного в 1615 р., і заложеної при нім школи, і до друкарні, що Печерська лавра закупила від наслідників львівського владики. Десь в тім же році 1615 пущено її в рух. (Перша книжка київського друку вийшла в 1616 р., — був то Псалтир, книжка потрібна для шкільної науки, бо по ній вчили читати). Завдяки тому, що Печерська лавра мала великі доходи, печерська друкарня могла бути

поставлена широко, — при ній заведено паперову фабрику, відливарню для ілюстрації книг, способлено різьбярів і граверів. Друкарня випускала багато книг в порівнянні з іншими українськими друкарнями, і то видання великі, капітальні, коло котрих працювало чимало перекладчиків, справщиків, учених-філософів і богословів. Разом з братською школою ся печерська друкарня творила таке культурне огнище, якого ще досі не мала Україна.

Душею його був спочатку Єлисей Плетенецький, ігумен печерський, галичанин, учасник берестейського собору, потім його наступник Захарія Копистинський, дуже учений богослов і проповідник. Визначною фігурою в сім київським гурті був ще Йов Борецький, перший ректор братської школи, потім митрополит, поставлений патріархом Теофаном, і Мелетій Смотрицький, славний філолог і письменник, автор слов'янської граматики, по котрій учились цілі століття у нас і на Московщині. З 1530 р. велико заважив в сім київським гурті і в усім українським культурним житті Петро Могила, син господаря молдавського, людина з зв'язками в польських панських кругах. Він спочатку дістався на архимандрію (ігуменство) печерську, потім на митрополію Київську. Був се чоловік з великою енергією, і, поклавши своїм завданням поставити українську православну церкву нарівні з католицькою, він працював над її організацією незвичайно запопадливо і багато зробив для її упорядкування. Під його проводом вийшов великий "Требник", де були зібрані молитви й обряди на всякі випадки, православний катехизис, прийнятий всією східною церквою, й багато інших писань. Він сформував братську школу на взірць католицьких академій і поставив її нарівні з польськими вищими школами, — в пам'ять сього вона потім звалась "Могилянською академією". Запопадливо громадив учених людей, вислав їх на науку до чужих країв і заохочував ріжними високими духовними посадами.

Його діяльність закінчила діло, почате Плетенецьким і Копистинським. Київ став важним культурним осередком найбільших центрів східного, православного християнства, — бо грецькі краї були в упадку, а московські тільки що підіймались. Вони звертались за культурними і науковими силами власне до Києва — відти брали собі учителів, друкарів, проповідників, учених.

Ученість і культура київська, особливо в тій формі, яку надав їй Могила, мали, правда, закраску латинську та польську, бо він і інші провідники школи вважали, що з католиками православні мусять боротись їх же зброєю, латинською та польською ученістю. Але вони служили і національній культурі, підтримували пам'ять про свійську старовину (традицію), піднімали поважання до свого народу. В 1674 р. надрукована була в київській друкарні перша історія України, називалася "Синопсіс" (грецьке слово, значить огляд); правда, українська історія в ній була помішана з московською, а багато чого бракувало й зовсім, — наприклад, про козаччину, проте її багато разів потім передруковувано. Патерик Печерський видано з багатьма малюнками, і він в сім друкованім виді став поширюватись ще більше між нашими людьми,

його було дуже багато видань, і він після Святого Письма став у нас найбільш читаною культурною книгою.

Ся культурна робота, одначе, була сильно підрізана в тім часі. Не кажучи вже про війну і спустошення, від котрих пустіла Україна, і в самім Києві робився такий заколот, що навіть в академії наука перервалася, і московський уряд хотів її зовсім скасувати, тільки українського громадянства побоявся. Велику шкоду зробив їм поділ України між Москвою і Польщею. Коли Москва віддала Польщі всю Західну Україну, аж по Дніпро, то се відтяло від Києва половину України, і польське правительство навіть заборонило своїм підданам мати зносини з Києвом. Московське ж правительство, зрікшися Західної України, тим більше заходилося узяти до рук Україну Східну з Києвом, і між іншим dokonче старалось провести під власть свого патріарха Київську митрополію і всю українську церкву з нею.

Заходи такі вона почала ще за Хмельницького, се ми вже знаємо, та тільки гетьмани, і старшина, і духовенство ніяк того не хотіли, бо дуже цінили самостійність своєї церкви. Аж Самойлович на се згодився й поміг своєму родичеві дістатись на митрополиче місце з тим, щоб він прийняв зверхність московського патріарха. Царгородський патріарх не давав на се своєї згоди, так московський уряд заплатив візирові турецькому і той силою примусив царгородського патріарха, щоб згодився. Так в 1685 р. Українсько-Київська митрополія опинилась під московською зверхністю.

Тоді московські патріархи взялись і до київських видань. Вони вже перед тим скося дивились на них, тому що в них уживано мову українську, а не московську, і були всякі ріжниці від московських книг, тому навіть забороняли привозити до московських країв київські книги, відбирали й палили. Тепер же, як київське духовенство перейшло під їх власть, вони надумали й зовсім заборонити їм випускати які-небудь книги на Україні без дозволу московського, а потім заведено цензуру на них, і тим дуже загальмовано культурну роботу на Україні.

51. Самойлович і Мазепа. І після того, як Дорошенко піддався, не заспокоїлось на правім березі. Турки, не підтримавши його, коли він їх чекав, тепер вислали на Україну Юрася Хмельницького, ще раз гетьманувати, і двічі ходили походом на Чигирин виганяти московську залогу. Скінчилось тим, що московське правительство розпорядилось, щоб військо з Чигирина вийшло, Чигирин зірвано порохом, а Самойлович силоміць перегнав за Дніпро останки народу, щоб не було за що воюватись. В 1681 р. й сталась така умова між Москвою та Кримом, щоб землі між Дніпром та Богом лежали пустою. Але ні Туреччина, ні Польща не приставали на те, щоб тут була пустка. Туреччина тут своїх гетьманів пробувала настановляти, Польща підтримувала з свого боку полковників, що заводили тут козацтво наново й обіцяли королеві йти на татар.

Найславніший з тих полковників був Семен Палій, що осівся в Фастові. Він був славний войовник, мав велику славу між козацтвом, і до нього з усіх боків тягло козацтво. Так ся країна знову віджила при кінці століття, і навіть з Лівобіччя стали туди люди тікати, бо і в Лівобічній Гетьманщині дедалі несолодко ставало людям.

Тимчасом як Правобічна Україна переходила такі сильні зміни, такі страшні катастрофи, переходила з рук польських до московських, з московських до турецьких, пустила і наповнялася, умирала й оживала, стогнала під вічними карами й опустошеннями і знову поправлялася на свободі, невмируща, як саме життя, — життя Лівобічної Гетьманщини тихо й поволі котилося під гору своєї політичної і суспільної вольності. Від повстання Брюховецького протягом кількадесяти літ вона не переживала ніяких різких заворушень, сильних схвилювань. Потихеньку спрятала старшина немилого їй “мужичого сина” Многогрішного й посадила на його місце гречного й огрядного Поповича, — так само п’ятнадцять літ пізніше потім спрятала Поповича і перемінила його на Мазепу. Тихенько обкарнала при тім, чи дозволила московському правительству обкарнати ще деякі останки українських політичних прав, і вірно сповняла всякі бажання московських політиків.

Маючи перед очима приклад Многогрішного, що бідував в Сибіру, “скитався між дворів і помирав голодною смертю”, — як сам писав у своїх прошеннях, — обережний Самойлович пильно обминав все, що могло б збудити на нього невдоволення московських правителів. Синів своїх повисилав до Москви — се було добре для них, бо заробляли собі тут ласку московських правителів, а разом се свідчило про вірність їх батька. Сих синів потім він вивів на полковників; доньку видав за московського боярина і випросив, щоб його прислали воєводою в Київ. І Москва цінила службу вірного гетьмана і його розумні ради, не давала ходи доносам, які йшли на нього, і здавалося, що Самойлович уже може бути безпечним своєї булави. Підбив ворогів своїх, обсадився свояками, мав ласку царську.

Правда, за сю ласку приходилося Самойловичу сповняти дуже прикрі річі — як-от приводити українську церкву під московську владу, а його прошення, які зачіпали московську політику, зіставалися даремними. Просив він піддати під його реймент Слобідські полки, що зібралися з українських пересельців за московською границею, в теперішній Харківщині, Курщині та Воронежчині. Вони несли службу на спосіб козацький і мали такий же лад, як в Гетьманщині, тільки підлягали московським боярам. Самойлович хотів, щоб їх віддано під його реймент, але Москва не згодилась. А як не вдалися кримські походи, що робив улюбленець московської царівни боярин Голіцин разом з Самойловичем, то щоб вигородити Голіцина, всю вину зложено на Самойловича. Старшині сказано його скинути і вибрати на його місце нового гетьмана. А Самойловича заслано на Сибір, як перед тим Многогрішного, за все його вислужування перед Москвою.

На його місце Голіцин порадив старшині вибрати гетьманом Мазепу, що обіцяв йому заплатити велику суму грошей, і справді заплатив потім з великого майна, що забрано у Самойловича. І Мазепу вибрано. Було се в році 1687.

Новий гетьман був з української шляхти, з Білоцерківщини. Був чоловік освічений, гладкий в обходженні. Замолоду служив на королівському дворі, потім пішов звідти, мабуть, через любовну пригоду, про котру зложено потім стільки оповідань славними світовими поетами. Оповідали, що розгніваний чоловік велів своїм людям прив'язати його до дикого коня, і той кінь заніс його на Запорожжя до козаків. Багато чужоземних малярів малювали сей образ — як Мазепу дикий кінь по степу несе.

Видумано се, очевидно, а щось мусило статись таке, і через те Мазепа пішов з королівського двору. Був близьким чоловіком до Дорошенка, але якось їдучи в посольстві до Криму, попався козакам Самойловича, і до нього в службу перейшов. Був генеральним осаулом, коли Самойловича скинено, і дістався на гетьманство, підплативши Голіцина. Політики такої тримався, як Самойлович. У всім творив волю московську й накладав з старшиною. Люди сим були дуже невдоволені — як Самойловича скинено, то по різних місцях пішло повстання проти старшини, але Мазепа з старшиною приборкали його. І проти Мазепи пробував Україну підняти один канцелярист військовий — Петрик Іваненко, утікши на Січ.

Січ, як за Самойловича, так і за Мазепи, була ворожо настроєна до гетьманського і старшинського правління і до московського правительства, на котрім опирався новий лад. Кошовий запорозький Гусак в листах до Мазепи дорікав, що тепер в Гетьманщині бідним людям стало гірше, як за ляхів, бо кому й не треба, і той завів собі підданих, щоб йому сіно й дрова возили, в печях палили, стайні чистили (зовсім так, як нарікали на поляків перед повстанням Хмельницького). Петрик, знаючи такий настрої Запорожжя, сподівався підняти запорожців і, крім того, дістати поміч від кримської орди. Московське правительство, а з ним і Гетьманщина далі стояли на воєннім становищі супроти Криму й Туреччини, і хан признав Петрика гетьманом українським і обіцяв поміч для визволення України, щоб князівство Київське і Чернігівське з усім Військом Запорозьким і народом малоросійським, з Слобідщиною і Правобережжям стало осібною державою, а Крим буде її боронити від ворогів, за те ж козаки не боронитимуть кримцям воювати московські землі. Запорожцям Петрик казав: “Я стою за посполитий нарід, за самих бідних і простих — Богдан Хмельницький визволив нарід малоросійський з неволі лядської, а я хочу визволити його від нової неволі — від москалів і своїх панів”. І обіцяв, що весь народ український повстане з ним:

“Я, пане кошовий, горло своє ставлю — велить мене на сугави порубати, коли вся Україна, від самої Полтави почавши, не поклониться тобі — аби тільки хоч шість тисяч орди взяв та й ходім! Думаєш, не допоможуть нам браття наші голоколінки з бідними людьми, котрих сердюки, орендарі та тії дуки, що їм

царі маєтності понадавали, мало вже живими не їдять? Та вони, як почують тільки, що ти з військом із Січі рушаєш, то самі тих чортів панів подавлять, і ми вже на готовий лад прийдемо. А гетьман зараз на Москву втіче, бо там вся його душа, а тут тільки тінь одна у Війську Запорозьким”...

Від тих вістей про Петрика справді пішов гомін по Україні й затривожив гетьмана й старшину. Люди похвалялися: як прийде Петрик з Військом Запорозьким, пристанемо, поб'ємо старшину, орендарів та зробимо по-давньому, щоб усі були козаки, а панів не було. Мазепа тривожився, просив московського війська, бо боявся, що як рушить сам з України, то піде повстання. Але страхи сі не справдилися. Запорожці, хоч самі таким же духом дихали на Мазепу й усю старшину, не дуже охотилися йти з Петриком на Україну, та й ставати союзниками кримців не дуже їм хотілося. Петрик кілька разів ходив з татарами та з охочими січовиками на Україну, але люди, бачучи слабкі сили його, не важились піднятися і за останнім разом вбив його один козак, щоб дістати нагороду, обіцяну Мазепою за голову Петрика, — тисяча карбованців.

Але настрої через се не покращав. На Січ далі тікала сила всякого бідного, неіміщого, незадоволеного люду, — даремно гетьман наказував своїм “компаніям” стерегти і не пускати туди людей. Далі йшли з Січі погрози, що підуть на Україну бити панів і орендарів, а Мазепа скаржився цареві, що “не такі страшні запорожці, як цілий український посполитий нарід, весь перейнятий своєвільним духом, — не хоче бути під своєю властю” і готов кожної хвилі перекинутися до запорожців.

В другий бік так само тікали люди за Дніпро до козаків Палієвих, що почали тоді повставати проти сусідніх панів, грозилися “прогнати ляхів за Віслу — щоб і нога їх тут не постала”, і справді, швидко поширювали свою козацьку територію на всі боки, виганяючи шляхту.

Палій став народним героєм, і Мазепа зачинав уже боятися його гірше, як перед тим Петрика, — що з нього піде повстання по Гетьманщині. “У всіх одно — йти за Дніпро, і з того може вийти велика біда, — писав гетьман у Москву. — І козаки, і посполиті — всі на мене недобрі, всі кричать в один голос: пропадемо до кінця, заїдять нас москалі”.

Тому Мазепа завзявся Палія знищити. Неправдою обвинуватив Палія перед царем. Під час одного походу захоплено його й заслано на Сибір. Палієву пригоду оспівано в пісні, дуже розповсюдженій між народом, що довго пам'ятав Палія й багато зложив про нього ріжних оповідань і казок:

Пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Палія листи:
“Ой, прибудь, прибудь, Палію Семене,
Та на бенкет до мене”...
Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
На подвір'я виїжджає,
А там його вельможний Мазепа

Вином-медом напуває.
 Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
 Меду-вина та й напився
 Та своєму вороному коню
 Та й на гриву похилився.
 Ой, як крикнув вельможний Мазепа
 Геї на свої сердюки:
 “Ой, візьміть, візьміть Палія Семена
 Та закуйте йому руки”.

52. Поневолення народу в Гетьманщині. Недурно люди таким недобрим духом дихали на Самойловича та Мазепу. Те, чого вони боялись іще за Виговського та Хмельниченка, — що старшина хоче в панів переробитись, а людей собі в кріпацтво підгорнуть, те самим ділом тепер стало. Часи Самойловича та Мазепи — разом сорок літ, се був той час, коли, маючи спокій від ворогів і поміч московську за собою, старшина козацька на Лівобічній Україні загорнула собі землю й зв'язала людей ріжними обов'язками та панщиною, так, як колись польські пани.

Бо то треба знати: як за Богдана Хмельницького вигнано панів з України, то були всі люди вільні; тільки дещо трохи підданства лишилося на землях монастирських та владик православних. Заможніші люди писалися в козаки й мали служити військову службу, а інші — в селяни — мали давати податок до скарбу військового. Землі було багато вільної, так що хто хотів, займав її собі по силам під господарство, а багато землі зіставалося за громадами спільної і нерозділеної. Та вже й тоді заможніші люди, особливо старшина, позаймала собі значніші частки землі.

Потім люди далі приходили з-за Дніпра, але вже для них землі вільної не було. Багато присідалось до заможніших козаків, що мали більше землі, а інші просились до старшини, сідали на її займанщинах, брали від неї допомогу на загосподарення, а за те мали давати данину, чи в роботі помагати своєму панові. Тої старшини, панів домородних множилося все більше, і охоти до землі та підданих у неї прибувало, як вона бачила, що з того дохід іде. Розхапувала ґрунти громадські або такі, що належалися до урядів. Сі землі звалися рангові, приписані до рангу і уряду, себто, приміром, з такого села доходи мали йти на полковника чернігівського, хто на тім уряді (рангу) був, а котрийсь полковник забирав те село на вічність собі й своїм дітям і випрошував собі потвердження гетьманське або царське.

Інші, особливо котрі високих урядів не мали, купували землю у козаків та селян. Та тільки говорилося, що купували, а, властиво, відбирали або змушували віддавати за дурничку під скрутну хвилю. Козацьких ґрунтів, властиво, не вільно було купувати, тому полковники та сотники переписували козаків в селяни і купували чи забирали їх ґрунти, а ті безземельні селяни чи козаки вважалися, що сидять на панських землях, як панські піддані.

Спочатку ті піддані тільки щось небагато помагали в господарстві своему панові. А далі, вже з Мазепиних часів, бачимо й панщину, і осип вівсом чималий давали, а далі — більше, так хоч би в Польщі або Московщині.

Так ото не минуло сто літ від Хмельниччини, а вже на Україні тільки козаки та міщани ще були свобідні, а селяни — то всі в підданстві. І земля, крім козацьких та церковних ґрунтів, вся за панами була — за тими новими панами з своєї таки козацької старшини, “дуками-срібляниками”, як їх дума називала. Тільки все те ще не було міцне. Ще пам’ятали люди недавні часи — звідки ті маетки пішли і звідки ті пани взялись. І селяни ще своїх прав доходили. Вільно також було їм переходити від одного пана до другого і тому не можна було їх обтяжати так дуже.

Кріпки та певні стали ті маетки аж тоді, як ті пани-старшини подіставали грамоти царські на ті землі і на селян, котрих усякою неправдою загарбали, — або й на ті землі та селян, котрих ще не встигли загарбати. Діставали вони ті грамоти, мовляв, за свої “заслуги”, а заслуги їх були в тім, що ті пани-старшини прав українських не обороняли, ні в чім Москві не перешкождали. Так за ті “заслуги” загарбали вони землі й людей.

Розуміється, ся нова панщина страшенно бентежила селянство, що ще в свіжій пам’яті мало часи безпанські, як собі на вільній землі господарило.

Ой горе нам, не Гетьманщина —
Надокучила вража панщина,
Що ходячи поїси, сидячи виспишся!
Як на панщину йду — торбу хліба несу,
А з панщини йду — ані кришечки,
Обливають мене дрібні слізочки... —

як співається в пісні.

Гірка злоба підіймалася в нім на сю старшину, що так хитро й швидко вміла взяти його в свої лабеті. Особливим гнівом дихали люди на гетьмана Мазепу, підозріваючи, що то він, як шляхтич і “поляк”, як його прозвали, напосівся завести на Україні польські панські порядки. З великою підозрілістю ставилися до всіх вчинків його і старшини; навпаки, не підозрівали в тім руки московського правительства і навіть готові були вірити, що все се діється против його волі. З особливою теж симпатією зверталися до вождів правобічної козащини, особливо до Палія, величаючи його, як вірного представника свободолюбної і вільної козащини в протиставленні до Мазепи.

Мазепа і старшина чи не розуміли ваги сього, чи не вміли сьому запобігти.

Зайнявши місце польської шляхти, козацька старшина вважала себе за панську верству, що має стати на місце шляхти. Старшинські роди приймають герби шляхетські, винаходять або й видумують собі родоводи від різних шляхетських родів. За недостатчею власних збірників законів, які б порядкували новий лад, вони по судах і урядах міських і козацьких уживають старі збірники законів — Литовський статут і Магдебурзьке німецьке право міське,

і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу та заводять його поволі на старі панські дороги. На підставі тих старих законів серед старшини росли й скріплялися права на землю, права на селянський, не козацький люд — і вона думала, що поступає по праву. Знаючи народні жалі і недовір'я, вони не звірялися навіть на козаків і побіч козацьких полків заводили собі полки наємні з усякої наволочі — так званих сердюків, компанейців, просили також московського війська на Україні. Але не робили нічого, щоб знищити причини народного невдоволення і їх відчуження від народу і простого козацтва все збільшалося. А се з часом відбилося дуже тяжко на них, — коли їм прийшлося стрінутися з московським правительством, за кермою котрого так довго і спокійно плули.

53. Розцвіт українського мистецтва і культури. Не любили в народі “вельможного Мазепу”, і не без причини, як ми бачили. А проте не був він ворогом українському народові. Навпаки, судячи по всьому, він був українським патріотом, хотів високо піднести Україну, її освіту й культуру, як в тих кругах її розуміли, де він обертався. Було, певно, в тім і власного його рахунку: хотів він з тим піднести свою славу й блиск, прихилити до себе духовенство і людям доказати, що він не “лях”, коли так заходиться коло православної церкви, показує їй таку охоту й прихильність. Але українській культурі він тим справді велико послужив, і від його часу починається сильний розвій і розцвіт українського мистецтва, котрим зазначився XVIII в.

Діставши після Самойловича великі багатства, що той збирав так за-попадливо за свого гетьманства, Мазепа вжив їх між іншим на церковне будівництво, на всякі прикраси церков, на підмогу школам і освіті.

На кождім місці перед очима і уявою народу записував він свою побожність, прихильність українській народності і культурі, і заразом — свою славу, могутність, багатство. Навіть після того як ся українська церква, так багато ним обдарована, мусила за наказами царськими його проклясти і відректися від нього, і всякі пам'ятки Мазепі нищено, затирано всяку пам'ять по нім, — ще й тепер уся Україна повна тих ріжних пам'яток небувалої гетьманської щедроти для церкви і всього того, що в тім часі підходило під розуміння української культури.

Печерську лавру Мазепа відновив, обвів монументальною камінною огорожею, що й тепер дивує око глядача, поставив гарні брами з церквами на них — так звану Святу браму і другу, так звану Економську; недурно його портрет на стіні олтаря лаврської церкви ховався до самих останніх часів. В Пустинно-Миколаївській монастирі вибудував нову величаву церкву св. Миколая, відібрану потім від монастиря на воєнний собор. Вибудував наново братську церкву Богоявлення і поставив новий будинок для академії. Поставив величаву церкву Вознесення в Переяславі, згадувану Шевченком в його славній панорамі України:

Вечірнє сонце гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило;
Собор Мазепи сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє...
Київським шляхом верби похилі
Требрatні давні могили вкрили;
З Трубайлом Альта між осокою
Зійшлись, з'єднались, мов брат з сестрою, —
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче...

Довго було б вичисляти всі пам'ятки Мазепині по Україні і поза нею. В церкві Гробу Господнього в Єрусалимі на великі свята й досі уживають замість антимінсу срібну плиту, артистично гравіровану (мабуть, італійської роботи), “подаянієм ясновельможного его милости пана Іоанна Мазепи, російського гетьмана”*, — як значиться на ній.

Багато займала Мазепу також українська освіта і книжність. Головним огнищем сеї освіти і взагалі культурного руху українського була Київська академія. Після свого упадку в 1660-х рр., як її московське правительство трохи не закрило, в часах Мазепи вона наново упорядкувалася, поширила свою програму на взір католицьких, головно єзуїтських академій, і одержала від московського правительства підтвердження титулу і прав академії. Оті часи гетьманства Мазепи, щирого покровителя українського культурного життя, були добою найвищого розвитку Київської академії. З неї вийшло багато людей, які зайняли перші місця в літературнім, церковнім і політичнім житті тодішньої України і Московщини. Потім майже до самої половини XVIII в. вона зіставалася головною школою для освіченого українського громадянства — не тільки духовного, а й світського. Гетьман Апостол, потверджуючи маєтності академії, зве її школою “всьому суспільству нашому благопотребною, де сини малоросійські в науках свобідних мають наставленіє”. Справді, переглядаючи реєстр учеників академії того часу, бачимо між ними хлопців майже з усіх значніших старшинських родин; звичайно бувало в академії більше світських, ніж духовних, і виходили вони потім на ріжну світську діяльність. Через те Київську академію дуже цінено і на взірець її засновувано вищі школи по інших місцях і в Московщині (почавши від московської слов'яно-греко-латинської академії і веденої київськими вихованцями), і на Україні, де на київський взір заснувалися колеї й семінарії в Чернігові, Переяславі, Харкові, Полтаві.

Багато в сім часі виходить книг і листів, оздоблених гравюрама, різаними на дереві і на міді українськими майстрами. Українська гравюра з сих часів доходить великого розвитку, йдучи за західними, головно німецькими майстрами.

В мистецтві українським починає вироблятися свій особний стиль, котрий робить нам дуже дорогими сі часи. За півстоліття сорозмірного спокою за-

* “Російського” в значінні “руського”, того, що ми тепер звемо українським.

багатіли й загосподарилися церкви, духовенство, козаки, заможне міщанство, старшина. Вони шукають, чим прикрасити не тільки церковну обстанову, але й свою хатню. Шукають і вивозять гарні річі з-за границі, особливо з Шлезька і Гданська, куди посилали на ярмарки свої товари — волів, спирт, шкіри, прядиво і на взірць їх виробляють свої. При великім почутті українського народу до краси і вмінні з чужих взірців творити щось відмінне, своє, бачимо ми, як з старих взірців візантійсько-українських, персько-турецьких і західних виробляється свій стиль і в мистецтві монументальнім — у будівництві кам'янім і дерев'янім, і в мистецтві практичнім — в орнаменті, в виробі для домашнього вжитку: килимах, в вишивках, в посуді, в золотництві, в малярстві, в друкарській штудії. Потім, як пішли російські моди, се мистецтво перестали цінити, не стали дорожити й тими старими пам'ятками українського стилю, аж останніми часами почали придивлятися тому, цінити український стиль і в кам'янім будівництві XVIII віку, розуміти красу українських дерев'яних церков, що російське духовне начальство веліло потім заступити негарними синодальними взірцями і оздобленнями в усяких річах.

В літературі й словесній творчості ся доба також зазначилася поважно. Покоління, які на своїх плечах винесли велику боротьбу за визволення України з польської кормиги, сходили з сцени, пам'ять сеї боротьби забувалася. Тому українська інтелігенція тільки заходиться збирати всякі матеріали до історії її, перекладати з чужих мов, записувати, що хто пам'ятав. З'являються літописні оповідання про війни з козаками, декотрі дуже інтересні, як літопись так званого Самовидця або оповідання Величка, що підходять скорше під наше поняття історичного роману, як історії. Складаються чудові думи козацькі про війни Хмельницького і боротьбу з татарами та турками. Залюбки збираються пісні і вірші на народній мові. До друку се не попало через московські заборони, і більшість того, певно, загинуло. Але й те, що додержалося до наших часів, дає зрозуміти, яке жваве духовне життя тоді підіймалося, і як би воно могло розвинути, коли б не впали на нього всякі біди.

54. Замисли Мазепи. В московських паперах про зраду Мазепи зісталась пісня, прислана Кочубеем на доказ його зрадливих замислів. Як близькому до гетьмана чоловікові можна Кочубееві повірити, що зложив її справді Мазепа:

Всі покою щире прагнуть;
А не в єден гуж тягнуть;
Той направо, той наліво,
А всі браття: то-то диво!
Не маш любви, не маш згоди;
От Жовтої взявши Води
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоєвали!
Ей, братища, пора знати,

Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І зрічами керувати!
На корабель поглядимо!
Много людей полічимо,
Однак старик сам керуєт,
Весь корабель управуєт.
Пчулка бідна матку маєт
І оноє послухаєт.

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі маєт сини!
Єдин живет із погани,
Кличет: “Сюди, отамани!
Ідим матки ратувати,
Не даймо єй погибати”.
Другий ляхом за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
“Мати моя, старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?
Розно тебе розшарпали,
Гди аж по Дніпр туркам дали,
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в конець сил не міла”.
Третій Москві юж голдуєт
І єй вірне услугуєт.
Той на матку нарікаєт
І недолю проклинаєт:
“Ліпше було не родити,
Нежли в таких бідах жити!

От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руїнують.
От всіх немаш зичливости,
Ані слушної учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають”,
Ей, панове енерали,
Чому ж есте так оспалі?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики
Возьмітєся всі за руки,
Не допустить гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права.

Ся пісня може служити до певної міри поясненням політики Мазепи. Він хотів створити сильну власть гетьманську, оперту на відданій їй старшині, піднести особу гетьмана високо в очах громадянства і народу і заступити ріжномисленність виборного устрою однодушністю монархії, об'єднаної в особі гетьмана. На се ї пішли двадцять літ панування Мазепи.

Але він будував свої плани на власті й підмозі Москви. А тим часом, що далі виявилось, що трудно буде дійти з нею до кінця. Дуже вона багато вимагала від України й козаччини, так що та ї витримати вже далі не могла, і гнів український за сі незносні тягарі готов був обернутись і на самого Мазепу та ї знищити його передусім.

Новий московський цар Петро відновив війну з Туреччиною і Кримом у 1695 році і чотири роки раз у раз козацьке військо мусило ходити походами, куди посилав цар, — то на турецькі городи, то на татар, а крім того, сильно терпіла Україна ще й від татарських нападів через сю війну. Та се ще було нічого, як виявилося потім. Гірше йшло далі. Скінчивши війну з турками, цар Петро пристав до війни Польщі з шведами, щоб при сій оказії відкрити Московщині дорогу до Балтійського моря. І знов, почавши від 1700 р., козацьке військо мусило ходити рік за роком, своїм коштом, не маючи ніякої заплати, в далекі походи на північ, де багато козаків пропадало зовсім від непривичного повітря, від тяжкої служби, а котрі й верталися — то піші й голі, а до того приймали всяку зневагу від московського начальства, що ними там розпоряджалось — било, лаяло, калічило, робило, що хотіло. Крім війни, раз у раз уживано їх на ріжні тяжкі роботи, на будовання кріпостей; сила народу

мусила працювати коло будови нової кріпості в Києві, на Печерську, бо цар Петро боявся шведського походу на Україну. Козаки мусили робити зимою і літом, під доглядом московських приставників, що поводитися з ними грубо і немилосердно. До того ще раз у раз швендяли через Україну московські полки й команди і чинили всякі кривди, забирали всякий припас, поводитися грубо не тільки з простим народом, але і з старшиною. З усіх боків підіймалися “плач, стогін і лемент” козацтва, народу, і навіть найбільш покірливі перед московським пануванням люди починали нарікати, що так далі бути не можна.

Ось як описує се Филип Орлик, писар військовий і довірений чоловік гетьмана в пізнішій листі:

«Зачалася робота коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські городи до головної армії то рекрутів, то всяких начальників, і полковники з старшиною часто, приходячи до гетьмана з жалями, оповідали, що пристави коло тої фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, уха шпагами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши дома свої, косовицю й жнива, зносять тяготу й спеку на службі царського величства, а там великоросійські люди дома їх грабують, розбирають, палять, жінкам і донькам їх чинять насильства, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертельним боєм. Два полковники, миргородський (Апостол) і прилуцький (Горленко), як головніші і від інших до Мазепи сміливіші, так сказали Мазепі: “Очі всіх на тя уповають, і не дай Боже на тебе смерті, а як зістанемося в такій неволі, то й кури нас загребуть”. А прилуцький то потвердив такими словами: “Як ми за душу Хмельницького завсіди Бога молимо, так, навпаки, ми і діти наші во вічні роди будемо душу і кості твої проклинати, коли нас за гетьманства свого в такій неволі зіставиш”».

Мусила боліти від того душа й Мазепі самому, а крім того, й різні три-можні гадки виникали у нього. Опирався він на московській підмозі: але з кінцем 1705 року московська справа в шведській війні починає обертатися на гірше. Шведський король, сміливий Карло XII, за сей час упорався з іншими учасниками війни: королем данським і польським. Треба було сподіватися шведів на Україну, а на Москву була мала надія. Коли Мазепа завів мову з царем про безпеку від шведів, то цар сказав йому рішуче, щоб не сподівався помічі: не може йому дати московського війська, бо самому потрібне. Ну а з своїми силами Мазепі не було що й думати боротися з Карлом. Очевидна річ, що якби шведи тільки вступили в покинену Москвою Україну, то там зараз би піднялося повстання: люди, роздражені московськими кривдами, певно, пристали б до шведів, а й старшина, хтозна, чи схотіла б стати проти них.

З другого боку, мав Мазепа не раз добру нагоду переконатися, що московська ласка швидким конем їздить. В неспокійній голові царя Петра виникали все нові й нові проекти, і між ними дуже часто впливали й різні комбінації щодо України. То він задумував скасувати військо козацьке й завести на Україні рекрутчину. То думав зробити з України князівство для

якогось потрібного чоловіка (напр., для англійського герцога Мальборо, через котрого цар думав втягнути в свої плани Англію), і навіть на потіху Мазепи Петро випросив уже у німецького цисаря титул князя німецького цисарства; виготовлено уже для нього і грамоту від цисаря, і герб. Знаючи ближче Петра, Мазепа бачив, що, як справді трапитися якась корисна комбінація з Україною, то не пожалує він ані гетьманських заслуг, ані його вірності. Не можна було на нього полягати, а треба було самому думати про себе.

До різних інших болючих справ приєдналася ще одна, а то про Правобічну Україну. Правобічні полковники, задумуючи боротьбу з поляками, хотіли з'єднатися з Гетьманщиною, щоб мати від неї поміч. Палій і інші полковники раз у раз просили Мазепу, щоб прийняв їх під свій "реймент". Мазепа дуже рад був взяти під свою владу Правобічне Подніпров'я, але цар тому протививсь, бо був в союзі з королем польським і не хотів приймати земель, котрі Польща вважала своїми.

Тоді Мазепа самовільно заволодів правобічними полками, виславши відти Палія. А коли цар звелів йому віддати сі землі полякам, Мазепа не послухав і під ріжними вимівками далі держав правобічні землі, бо дуже дорожив ними.

55. Шведчина. Тривожно приглядаючися до успіхів Карлових, Мазепа вже досить давно забезпечився на обидві сторони, — поводячись як вірний слуга московський, мав зносини з шведською партією через своїх знайомих, і через них завів переговори з новим польським королем з Карлової руки. Подробиць тих переговорів досі не маємо: Мазепа вів їх дуже секретно, не відкриваючи навіть перед найближчими своїми повірниками, дарма, що між ними декотрі дуже налягали на нього, аби заводив зносини з Карлом, — не знали, що гетьман уже мостить в той бік стежку.

Та, власне, ся обережність найбільше підрізала Мазепу. Він все боявся чимось показати себе аж до останньої хвилі, ждав, що може без нього самі справи виясняться, і через сю обережність власними руками нищив те, що могло б потім йому дуже стати в пригоді. Не важився нічим показати народові свою неохоту до Москви. Посилав війська далі, куди йому цар казав. А як на Дону, при самій границі українській, піднялося дуже небезпечне для Москви повстання донських козаків, Мазепа не тільки нічим не підтримав донців, а ще й своїми козаками поміг Москві задавити се повстання — саме перед тим, як сам він піднявся проти Москви.

Карло тоді воював в землях литовських, на пограниччі України й Московщини. Саме мав рішитися дальший план шведської війни — чи буде вона перенесена в землі московські, чи на Україну. Якби Карло пішов на Московщину, Мазепа міг би зістатися далі глядачем, і по тім, котра сторона взяла гору, міг би безпечно виміркувати собі, кого триматися. Але в місяці вересні (серпня) 1708 р. Карло повернув на Україну, на Стародуб.

Ся вістка захопила Мазепу зовсім неприготованим. Саме перед тим за наказом царським повисилав він козацькі полки з України — в землі литов-

ські, на поляків, а на Україну, в саму середину її Петро прислав московське військо, вважаючи на нарікання Мазепи на непевний настрій українського народу. Тепер, одержавши вість про рух шведського війська, цар вперейми послав своє військо, що й перехопило Стародуб у шведів, а Мазепі наказав послати туди ще й своїх козаків, в поміч московському війську. Слідом і сам цар рушив на Україну, і Мазепі звелів прибути до нього самому. Настала страшна хвиля, де треба було рушитися в той або другий бік.

Властиво, під ту хвилю Мазепа був уже так обсочений, що не міг і рушитися проти Москви. Але він і старшина горіли бажанням не упустити сеї нагоди, коли можна було ще визволити Україну; ся думка, очевидно, так глибоко впилася в їх голови, що вони вже не міркували, як обставини обертаються проти них, вирішили своїм переходом на шведську сторону переважити справу в шведський бік.

Треба тямити, що зі шведами була зв'язана пам'ять про давніші трактати за часів Хмельницького та Виговського, коли-то під шведською протекцією і охороною мала бути забезпечена свобода і незалежність України. З сим були зв'язані різні надії, і вони так зісталися не розбиті і не опоганені, тільки не здійснені, бо шведи тоді відійшли на Україну, і старшина чула, як на неї неначе спадає обов'язок довести до кінця діло, не доведене її предками, — спробувати за поміччю шведською визволити Україну від московської власті, що останніми роками так тяжко, безжалісно і немилосердно зтяжила над українським життям.

День у день старшина наставала на Мазепу, щоб послав до Карла, порозумівся з ним щодо дальшої боротьби з Московією спільними силами, і нарешті Мазепа за спільною радою розпочав зносини з Карлом, далі, обсадивши козацьким військом свою резиденцію Батуринську, з тим військом козацьким, яке йому зісталось, і з старшиною поїхав до шведського табору, що стояв саме над Десною. На чім тут стало порозуміння між ними, не маємо ближчих відомостей, і тільки з пізніших документів можемо міркувати, чого хотіли Мазепа й старшини, пристаючи до шведського короля:

“Україна обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідна від всякого чужого володіння”. Швеція чи інші союзні держави “ані для визволення, ані для опіки, ані для інших цілей не мають претендувати на владу над Україною і Військом Запорозьким, чи на зверхність або яку-небудь підвласність, ані не мають брати яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі або займати своїми залогами кріпості українські, які були б зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Мають Україну содержувати в цілості і іншим не дозволяти її неволити яким-небудь чином. Мають свято заховувати цілість границь, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв, аби Україна вічними часами свобідно жила своїх прав і вольностей без усякого ущербу”.

Се може служити за пояснення бажань Мазепи і його односторонніх у сім моменті. Та скоро вони мусили переконатися, що помилилися в своїй рахубі.

Свою політику Мазепа вів у такому секреті, що навіть козацьке військо, яке він вів з собою до короля, не знало про його замисли і довідалося тільки на дорозі. Про союз Мазепи з Карлом довідався цар Петро скоріше, ніж українське громадянство; перше ніж Мазепа встиг оповістити українську людину про свій союз з шведами, цар уже наложив свою тяжку руку на Україну, не дав і рушитися.

Зараз же московське військо обложило Батурин, здобуло його через зраду одного чоловіка, захопило Мазепині запаси і скарби, гармату і всякий припас і страшно розправилося з людиною: людей порізало, місто зруйнувало до решти, начальників віддало на страшні муки. По інших місцях також всіх підозрених у спілці з Мазепою і шведами страшно карано, але з старшиною велено поводитися ласкаво, аби затримати при московській стороні. Розіслано царські листи між народ, де представлявано, що Мазепа передався до шведів на те, аби Україну віддати під Польщу, завести на Україні унію, а благочестиву віру викоринити; що був він боговідступник, тайний католик, українському народові ворог, обтяжав його беззаконними поборами. А від московського правління обіцяно українцям всяку полегкість і ласку. Заразом усю старшину оповіщено, аби з'їхалися до Глухова вибрати нового гетьмана на місце Мазепи.

Натомість Мазепа і король шведський в своїх листах, котрі теж розсилали до українських людей, закликали всіх до себе, запевняючи, що король шведський не мислить ніякого лиха, а хоче Україну “од того московського тиранського іга оборонити”, вернути давні права і вольності, а Москва хоче Україну поневолити і, коли тепер тому не запобіжать, не мине її погибель.

Не знати, за ким би пішов український народ і старшина — чи за листами царськими, чи за Мазепиними, якби мав волю вибирати між ними. Знаємо, що на Москву і людей великоросійських мали люди жалі великі; але не любили й Мазепи, не вірили йому й уважали досі за найвірнішого прислужника московського. Але тепер не могли вони вибирати. Військо московське вступило в саму середину України, страшно і немилосердно карало всіх прихильників Мазепиних і грозило всім тим же за всяку приклонність до шведа. Військо козацьке було між військами московськими, а з Мазепою було всього яких чотири тисячі козаків! Україна не важилася ворухнутися проти Москви.

Старшина покійно прибула до Глухова, тут перед нею з ріжними церемоніями скинено Мазепу з гетьманства, повішено заочно фігуру його на шибениці й проклято всенародно, потім вчинено вибір нового гетьмана і по волі царській вибрано покійного і плохого полковника стародубського Івана Скоропадського. Духовенство послушно проголосило анатему на гетьмана, найбільше заслуженого для української церкви з усіх попередників. Громадянство українське, щоб скинути з себе підозріння, свідчило свою вірність цареві і при тій оказії пильнувало урвати що-небудь і собі з тих багатих милостей, нових і відібраних від мазепинців. Навіть з тої старшини, що пішла була за Мазепою до шведів, чимало поверталось назад. Сам Мазепа завагався і завів

листування з царем, але кінець кінцем побоявся звіритися на слово Петрові, та й шведи стерегли його пильно.

56. Погром мазепинців. Що замисел не удався, було очевидно. Але Мазепа ще дурих себе надіями, що справа обернеться на його користь, тому намовив Карла зимувати на Україні і тим підірвав ще гірше свого союзника: ся зимівля на Україні знищила шведські сили.

Одиноким успіхом було, що Запорозька Січ пристала до шведів. Давніше була вона дуже неприхильна Мазепі, як московському і старшинському прислужнику, — се ми знаємо. Кошовий Кость Гордієнко, Головка прізвищем, що старшував у Січі, був великий ворог московської і старшинської неволі й дуже гостро виступав проти Мазепи. Але тепер, як Мазепа перейшов до шведів, Гордієнко потягнув в його бік. Одначе пройшло кілька місяців, поки йому вдалося повести за собою січове товариство. Тільки в березні кошовий з Військом Запорозьким прибув сам в шведський табір і вітав короля латинською промовою.

Шведи були дуже втішені сим Запорозьким Військом, його воєнним вишколенням і досвідом, але їм сей прибуток не пішов на здоров'я, а запорожцям тим менше. Шведський король, щоб забезпечити собі зносини з Запорожжям, посунувся ще далі на Україну й застряг під Полтавою, що не піддалася йому, а загороджувала дорогу на Запорожжя. А на Січ послано московські війська й здобуто її завдяки бувшому січовику Галагану, що тепер, відставши від Мазепи, з усіх сил вислужувався перед царем, а знав усі запорозькі стежки і доріжки. Запорожці піддалися на обіцянку Галагана і московських офіцерів, але слова їм не додержано і немилосердно покарано за повстання: голови лулено, шию до плахи рубано, вішано й інші тиранські смерті задавано, мертвих з гробів багато — не тільки товариства (козаків), але й ченців — відкопувано, голови їм відтинано, шкуру лулено, вішано. Запорожці по сім, які заціліли, перенесли свій кіш на татарську територію, до Олешок, недалеко устя Дніпра. І там Січа була 19 літ.

За сим погромом Січі наступив, місяць пізніше, погром і шведської армії під Полтавою. Розгромлено шведське військо і останки його рушили за Дніпро на турецьку територію. Але московське військо йшло за ними слідом. Карло і Мазепа з невеликими відділами солдатів і козаків ледве встигли утекти за Дніпро, решта війська мусила піддатися московському війську, що догонило їх над Дніпром.

Мазепа з королем добились до Тягині (Бендер) і тут отаборилися з ним на кілька літ. Карло заходився втягнути доконче Туреччину в війну з Москвою, і се вдалося йому. Але Мазепа не дожив до сього, був зломлений і перемучений всякими тривогами, свого життя непевний, бо цар Петро неустанно силкувався добути його в свої руки і візиту турецькому обіцяв 300 тис. талярів, якби його видав. Він розхорувався і вмер, — похоронено його в монастирі в Галаці, на Дунаї.

Старшина, що була при Мазепі, козаки та січовики з своїм Гордієнком все-таки ще не покидали своєї думки про те, щоб за поміччю Швеції й Туреччини вирвати Україну з московських рук: в тім була тепер вся їх надія. По довгих переговорах на місце Мазепи вибрано гетьманом Орлика. При тім списано інтересні постанови, яке має бути правління гетьманське. Хоч сі постанови не були здійснені, бо взяти Україну в свої руки сим людям не удалося ніколи, — але вони цікаві, бо виявляють погляди й бажання сих людей, що зв'язали свою долю з визволенням України. В постановах сих багато нового, що могло б бути важним кроком наперед. Єсть тут і замітні початки чисто парламентського устрою. Зазначено тут, що останніми часами гетьмани стали присвоювати собі “самодержавную владу, узаконили самовластієм таке право: так хочу, так повеліваю”. Тому ся конституція постановляє на будуче такі порядки:

Три рази щороку: на Різдво, Великдень і Покрову мають бути “генеральні ради” в гетьманській резиденції для порішення всяких важніших справ; на ті ради мають приїздити: генеральна старшина, полковники з усією полковою старшиною і сотниками, виборні від полків “генеральні совітники” і депутати Запорозької Січі. Якби в управі гетьмана або в його ділах помітне було щось шкідливе для народного добра, тоді старшини і сотники мають право то “виговорити” гетьманові, а він за те не має на них гніватися або їх карати. Без рішення отсеї генеральної ради гетьман може відправляти тільки пильні справи, яких не можна відкласти, і то тільки за радою генеральної старшини. Ніяких секретних зносин і кореспонденцій гетьман не має права вести. Не може також розпоряджати скарбом військовим: до того має бути вибраний генеральний підскарбій, а гетьман має свої доходи, призначені “на булаву і особу його гетьманську”.

Далі постановлялося, аби гетьман пильнував, щоб людям військовим і посполитим не чинено надмірної тяжкості, утиску і здириства, від котрого вони кидають свої оселі та йдуть “у прочку”, шукати легшого прожитку в заграничних сторонах. Заборонялося старшині і всяким “військовим і посполитим урядникам” обертати козаків і посполитих, до них не належних, на свої господарські роботи, відбирати ґрунти або силою змушувати до продажу, забирати за яку-небудь вину майно людське або обертати людей собі на роботу і т. д.

Добре то все було — але не вдалося його здійснити, не вдалося укладчикам сеї конституції вернутися на Україну — заводити ті нові порядки.

Надія, правда, якийсь час манила, а була хвиля, що й здійснення її здавалось дуже близьким. Король шведський прирік, що не замириться з Москвою, поки не доб'ється, що Україні повернена буде її свобода. Те саме пообіцяв запорожцям хан кримський. Туреччина, боячися московської переваги, теж пристала до Швеції, розірвала зносини з Москвою і на весну визначила похід. 1711 р. Орлик з своїми козаками і татарами та помічними полками польських панів зі шведської партії рушив на Правобічну Україну, в ті полки правобіч-

ні, що були під Мазепиною зверхністю. Тутешні городки піддавалися йому. Вислане з-за Дніпра військо Орлик розбив. Але коли приступив під Білу Церкву, тут діло не пішло, багато з Орликового війська погинуло, а татари тим часом почали грабувати край, серце людей тутешніх почало від Орлика відпадати, і він скорше завернувся назад.

Літом рушив на турків цар Петро. Понадіявшись на обіцянки молдовські, необережно загнався він на Прут, як шведи на Україну. А тут його обступило турецьке військо, і попав він в останню біду. Орлик сподівався, що тепер можна буде продиктувати цареві свої бажання щодо українців: цар мусить зріктися всяких прав на Україну. Та все поправили побрязкачі царські: візира турецького підкуплено, він випустив Петра з його армією на дуже легких умовах, а українську справу в умові згадано такими неясними словами, що кождий їх собі по-своєму толкував. Орлик казав, що на основі сеї умови Москва обов'язалася уступитися з України по обох боках Дніпра, а царські представники доводили, що в тих словах нема для Москви такого обов'язку. Турецьке правительство прийняло толкування Орлика і заповіло нову війну з Москвою за те, що вона не хоче уступитися з України. Але знов московські гроші все змінили: таки potwierджено торішню умову, а справу українську при тім пояснено так, що Москва зрікається Правобічної України (окрім Києва) і Запорозької Січі, а Лівобічна Україна зістається під Москвою. Коштувало се цареві ще 100 тисяч червоних, але зате, як не силкувався Орлик подвинути турків, щоб допоминалися й Лівобічної України — як козакам обіцяли, все було даремне. Та й з Правобічної України не було потіхи, бо на підставі давніших трактатів претензії на неї заявили поляки.

УПАДОК КОЗАЧЧИНИ І УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ

57. Скасування Гетьманщини. Хоч Україна зовсім не пішла за Мазепу, цар Петро задумав скористатися з прилучення Мазепи до шведів, щоб зробити кінець Гетьманщині. Москва, як ми бачили, віддавна того пильнувала, щоб українські права поволі вкорочувати, а тепер та Мазепина історія добру нагоду давала, щоб “Малую Россію к рукам прибрать”, як Петрові міністри та генерали казали. Бачили ми, який лад утворився на Україні від Хмельниччини. Як Хмельницький до Москви приставав, то Москва обіцяла, що в той лад мішатись не буде й його перемінати не стане. Але насправжки поволі, при кожній нагоді, особливо при кожній зміні, як новий гетьман наставляв, московські бояри все вкорочували українські права і все більше мішались до українського устрою. Приміром, завели вони так, що без царського позволення не можна було скинути гетьмана й нового вибрати, і гетьман тільки тоді мав власть, як його цар затвердив. На ділі се потім на те зійшло, що московські бояри з старшиною умовлялись, кому гетьманом бути, і настановляли його без правдивої військової ради, без козаків. По Самойловичу Мазепа пообі-

цяв хабаря московському найстаршому воєводі, той сказав старшині вибрати гетьманом Мазепу, і та так і зробила. Потім Мазепа, ставши гетьманом, заплатив ті гроші воєводі з маєтку Самойловича, що відібрано від нього не-мовби за зраду.

Військову повну раду зовсім не скликали. До полковників московські бояри писали поза гетьманом і приймали від них листи й скарги. Тому полковники більше дбали про ласку московську, а гетьмана часом не дуже й слухали. Цар Петро став полковників призначати таки сам, без гетьмана і без козацької ради; визначав людей навіть не тутешніх, а московських офіцерів, і ті ні гетьмана, ні кого іншого на Україні не слухали, а робили, що хотіли. Але й тим цар Петро не вдоволився, а намірявся зовсім знищити гетьманство.

Потім, як Мазепа пристав до шведів, цар Петро велів вибрати гетьмана, аби в тій небезпечній хвилі не дражнити українців. Але ні в чім йому власті не давав, а сам скидав і визначав полковників та іншу старшину. До гетьмана приставив двох комісарів, які мали наглядати за гетьманом. Держав при нім своє московське військо й казав мешкати не в Батурині, як перше, а в Глухові, ближче до московської границі.

Потім (1722 р.) визначив шість офіцерів і одного бригадира з московських полків і приставив їх до гетьмана, аби вони приймали скарги на українську старшину й суди, переглядали всі писання, які виходять з гетьманської канцелярії, збирали самі всі податки й гроші. Звалось се “Малоросійская колегія”. Вона відібрала всяку власть від гетьмана і козацької управи, а щоб люди не нарікали, цар розписав, що се він заводить на те, аби від старшини не було людям кривди. Але від тієї колегії робились кривди ще гірші, і разом по Україні ще більше ширились московські кріпацькі порядки за приводом самої Москви.

Та хоч за тою Малоросійською колегією гетьман вже не багато що значив, то Петро все-таки навіть і того імені не хотів. Як умер гетьман Скоропадський, що був гетьманом по Мазепі, то цар Петро видав такий маніфест, що гетьмана вибирати не будуть, бо цар мусить добре надуматись, аби знайти на гетьманство вірного чоловіка, тому що попередні гетьмани були зрадники. Тим часом буде Україною правити генеральна старшина разом з Малоросійською колегією. Насправді ж рішив Петро так, що гетьмана більше на Україні не має бути, а правити буде власне Малоросійська колегія, і навіть заборонив нагадувати йому про вибори гетьмана.

Се було нарушенням умови Москви з Україною, уложеної за Б.Хмельницького. Так се розумів і цар Петро. Він сам признавав сю умову “трактатомъ учиненнымъ съ Хмельницкимъ”. Але він і його наступники надіялись на свою силу й ламали той “трактат”.

Ближчі наступники царя Петра, одначе, не були такі сміливі, боялись українців дуже дражнити. З огляду, що приходилось воювати то з Туреччиною, то з Польщею, боялись, щоб українці до ворогів не приставали. Тому ще два рази дозволяли вибирати гетьманів: в р. 1727 був вибраний гетьманом

Данило Апостол і був на гетьманстві 7 літ (умер в 1734 р.), а потім в р. 1750 був вибраний Кирило Розумовський і гетьманував до р. 1764. Та то тільки слава була, що гетьмани ті були вибрані, бо старшина вибирала того, кого їм від царя чи цариці казано вибрати, а козаки до того вибору вже нічого не мали. І в управі своїй ті гетьмани не мали великої сили, у всім мусили слухати, що їм царські міністри з Петербурга казали.

Та українці хотіли затримати бодай хоч таку обчухрану самоуправу — автономію, по теперішньому кажучи, коли кращої не можна було дістати. Але цариця Катерина не хотіла дальше держати й тої, обчухраної. І хоч Розумовський був її вірний приятель, що поміг їй і на царство дістатись, скинувши чоловіка, все-таки веліла вона йому проситись з гетьманського уряду на спокій.

Не хотів того Розумовський, а мусив послухати, і цариця його в 1764 р. з гетьманського уряду звільнила, а за послушність дала йому на вічність превеликі маєтності на Україні, що перед тим належали на гетьманську булаву, на розходи гетьманські (Гадяччина і Биківська волость). На Україні ж призначила свого генерал-губернатора Румянцева, що мав правити з Малоросійською колегією.

Вища старшина не противилась, сподівалась, що й їй будуть надані на вічність рангові землі їх урядів, як Румянцеву. Але громадянство українське дуже жалувало за гетьманством, бо не хотіло російських порядків, а бажало зіставатись навік при своїх правах і вольностях.

В 1767 р., як цариця скликала комісію для видання нових законів та казала висилати всякого стану людям своїх депутатів і давати їм наказ, чого мають старатись, то на Україні пани, й козаки, й міщани (від селян не було депутатів) — всі нагадували про “статті Богдана Хмельницького”, тобто такі порядки, як за давніших часів були, — щоб була на Україні автономія. Але правительство російське на те не зважало. Катерина постановила, що гетьманам більше не бути, аби й пам’ять про них забулася. Тим часом правила та Малоросійська колегія, а в ній — трьох українців і трьох великоросіян, четвертий прокурор, теж великоросіянин, і п’ятий голова — генерал-губернатор, який, властиво, всім і правив. Але незадовго мало бути покасовано все чисто, що ще зіставалося з українських порядків, в тім і сама колегія, а мали завестись порядки зовсім російські.

58. Російські новини. Правительство то так представляло, що гетьманське правління касує воно тому, що в українській устрої, в судах і канцеляріях були великі непорядки. Для того воно заводить порядки російські, аби людям не було кривди: щоб пани-старшини їх не утісняли, в підданство та кріпацтво собі не переводили, і було на них кому скаржитись. Але було то чисте лукавство, бо як самі українці хотіли зробити собі кращий порядок, то в тім їм правительство не тільки не помагало, а перешкоджало. Воно хотіло скасувати всі українські порядки, аби не було ніякої різниці між Україною й Московщиною, й скрізь аби правила московські чиновники, а всі гарні слова

про оборону простого народу від дрібних тиранів, себто старшин, тільки про око говорились. По смерті Скоропадського полковник Чернігівський Полуботок, що був наказним гетьманом, себто заступав місце гетьмана, чуючи, як цар Петро закидає українцям непорядки, й сам такі непорядки бачучи, почав робити кращий лад в судах і полковничій управі. Так що ж? Цар Петро зараз казав його забрати до Петербурга й тут його, наче бунтівника, до в'язниці всадити. Там він сидів, доки не вмер.

І інші, хто хотів боронити українські права, автономію українську, ті теж попадали у в'язниці, уряд і маєтки їх відбирали, а що вже найменше — трапили вони ласку правительству і не було їм ніякого добра. Тим же, що були правительству покірні, українські права не обороняли, або й самі помагали їх ламати, — тим всяка ласка була. Йшли їм царські грамоти на великі землі, що вони загарбали, давалися царські потвердження й надання. Так побачили люди, що правдою нічого дійти не можна, окрім прикростей, а податливим йдуть маєтки та уряди.

Тож хоч і бурилася в них совість, але затихали та під лад правительству йшли тому, щоб, коли не можна вже свободи мати, то хоч кишені собі й дітям своїм наповнити. І так в міру того, як автономія українська пропадала, зростало українське панство. Туди правительство Україну вело.

Казало, що то воно для того в українські справи мішається, аби селян від панів, від старшини боронити, а на ділі полегші з того людям не було ніякої. Замість справедливих і чесних людей, котрі могли б заохотити людей до московських порядків, українська людність бачила перед собою московських хапунів і своєвільників, призвичаєних до надзвичайно суворого і жорстокого поводження з людьми. Бачила різних пройдисвітів, що лякали людей доносими, доводили людей до тюрм, в'язниць і заслань страшним “словом і ділом” (такими словами: що вони знають “слово і дїло государево” доношувано в страшну “тайну канцелярію” російську в усяких політичних справах).

Звісний анекдот про те, як переїжджий російський офіцер, заїхавши зі своєю командою до одного українського пана і не вдоволившись трактуванням, яке було йому зроблене, причепився до свого хазяїна, що у нього на кафлях печі між іншим намальовані російські двуглаві орли. Арештував його і відіслав в тайну канцелярію, обвинувативши, що він пече на своїх печач царський герб “невідомо з яким замислом”. Тайна канцелярія, побачивши в тім “слово и дїло”, взяла того бідного панка на допити, нащо він поставив на печач царський герб і його пече? А хоч той свідками доказав, що се звичайні кафлі, куплені на ярмарку, то все-таки, щоб визволитися з рук страшної канцелярії, мусив пожертвувати добрий табун коней, рогату худобу і чималу суму грошей.

Правительство і правительствені сфери, розуміючи, що українцям не могло бути по серцю все те, що виробляли вони з Україною, незвичайно підозріливо були настроєні для українців: все прислухалися до якихось змов, зрад, і за кожду дрібницю готові були брати людину на слідство — тодішне

слідство, нечувано суворе, з немилосердними муками, що їй оправданому не раз відбирало здоров'я назавсігди. Страшні перекази про сі допити і слідства довго ходили по Україні. «Не переставали допитувати, розпитувати, мучити ріжними машинами і нарешті — пекти шиною нещасливих людей, що попались їм в руки, — оповідає сі перекази пізніший українець, автор “Історії Русовъ или Малой Россіи”, — діла сі і подвиги на теперішній час здавалися б гарячковими привидами або божевільством, але тоді се були справи важні, секретні — і давали великі доходи. Людей катували і мучили на підставі самих тільки доносів та всіляких причіпок перехожих і розквартированих солдатів, а ще більше — дезертирів і всяких заволок; для доносу досить було сих слів — “о словѣ і дѣлѣ государевѣ”, і се “слово и дѣло” було для злих і нікчемних людей немов талісманом злоби і помсти; містило в собі три пункти: життя, честі і добра государевої особи і його фамілії. Кожного обивателя, хоч би їй найчеснішого і зовсім певного, брали на муки за доносом очевидного злодія їй нікчемника. Не учасував хто солдата або якого-небудь заволоки, не обдарував або необережно чимось розгнівав — вже біда! Заволока йде до міського або сільського начальника і кричить перед ним, що має на того і того донести “слово и дело государево” — “куй (в кайдани) його і мене!” Начальство, не маючи що розбирати, остовпівши від одного слова донощиковаго, кує в кайдани однаково обвинуваченого і донощика і відсилає під найпильнішою сторожею в міністерську канцелярію*. А там не входять у відносини донощика і обвинуваченого і в причини доносу — чи може він бути правдивий, не розбирають навіть, чи обвинувачений по свому віддаленню і способу життя може вчинити якусь шкоду цареві і його фамілії, котрих він не бачив і бачити не може. Сліпо тримаються інструкції, ставлять донощика на тортури, і коли він три способи їх витримає і тим донос свій потвердить, то вже обвинувачений не має що казати: його мучать і замучують напевно».

Налякане такими карами українське громадянство старалося триматись “тихше від води, нижче від трави”, як то кажуть. Рідко хто зважався перечити в чім-небудь, обстоювати старі права українські від порушень. Більшість відгребалася від усякої політики, вислужувалася як могла — навіть і доносила на свою ж таки братію та скубла своїх підданих і збагачувалась її працею. Сього своїм послушним слугам царське правительство не боронило.

59. Зруйнування Січі. Трохи свобідного духу зіставалось до якогось часу ще на Запорозжжі, і того не могло знести російське правительство, викорінюючи вільний дух і всякі вольності українські.

Дарма, що ся остання Січ, перенесена в тридцятих роках назад на російську територію, була вже тільки слабою тінню старої Січі. Впросившись назад під російську зверхність, з туги за старими, привичними місцями, запорожці мусили покійрно сповняти жадання російського правительства, що

* Тут автор мішає з тайною канцелярією.

хотіло розпоряджатися січовиками по своїй волі, як і городовими козаками, і січова старшина, бачучи, що з ним не споритися, старалася чинити його волю. Запорожці зносили тяжкі походи, складали свої голови в війнах з Туреччиною і Кримом, сповняли різні служби, які на нього покладало російське правительство. Як у першій турецькій війні в 1730-х роках, так і в другій, що почалася 1768 року, Запорозьке Військо брало неустанну участь, вислало по кілька тисяч січовиків в походи з російською армією, вело партизанську, під'їздову війну, воювало на своїх чайках з турецькою фльотою, несло сторожову і всяку іншу службу й діставало похвальні грамоти від цариці. Але все се не рятувало Запорожжя від нарікань і жалів правительства. Одна причина була — зачіпки запорозького юнацтва з Туреччиною, Кримом і Польщею в часах, коли Росія була з сими державами в згоді; з сього все виходили жалі й скарги, а запорозька старшина при всій охоті не могла запобігти таким зачіпкам запорозьких ватаг. Друга ще більша — се суперечки за землі, котрі правительство відбирало від запорожців то під укріплення, то під новоутворені губернії — однаково, мовляв, вони у запорожців облогом лежали. А запорожці не хотіли тих земель віддавати, бо там були споконвічні їх промисли та доходи. Вони не давали вести через свої землі і границі, осаджували слободи, зганяли або переманювали до себе людей. Всім отсим російське правительство дуже гнівалося і, нарешті, постановило Січ знищити зовсім.

Дарма, що Запорожжя в останніх десятиліттях перед своїм скасуванням значно змінило свій вигляд. Останній кошовий запорозький, Петро Калнишевський, що кілька літ без перерви до кінця Січі був її кошовим, був чоловік дуже розважний і обережний. Вважаючи на обставини, всякими способами стримував запорожців від яких-небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель осілою хліборобською людністю, завів всяке хазяйство, осадив багато селян-хліборобів. У запорозьких степах з'явилися великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Січі, а й по різних оселях. Таким чином нарікання, що в руках січовиків чорноморські простори зістаються диким яловим степом, нікому не корисним, ставали неправдиві. Господарство Калнишевського саме показувало, що в руках січовиків ці простори можуть заселитися і загосподаритися. Коли ж бо правительству хотілося взяти ці краї в свої руки! А при тім, касуючи старий козацький устрій на Україні, не хотіло воно терпіти таке гніздо свобідного духу, як автономна січова громада, — хоч як вона поскромніла і похилилася в порівнянні з Січчю часів Гордієнка!

Російське правительство рішило знищити Січ. Але боялося якогось воєнного розруху, і через те повело діло помалу, потайки, щоб захопити запорожців зовсім неприготованими. По скінченню турецької війни в 1775 році секретно розіслані були воєнні команди російські в запорозькі степи — відбирати зброю від запорожців, що були на промислах, а літом генерал Текелі з великим військом російським ввійшов у запорозькі землі, як добрий приятель, зайняв запорозькі паланки (округи) своїми військами і разом з тим неспо-

дівано обложив саму Січ. Виставивши перед нею свою артилерію, 5 червня послав оповістити січовиків, що Січі більше не має бути. Запорожці мусять піддатися, покинути Січу й розійтися, коли не хочуть, щоб російське військо їх воювало. Страшенно се збентежило запорожців: не знали, що робити. Багато було таких, що не хотіли даватися, а битися з московським військом. Але Калнишевський з іншою старшиною й архимандрит січовий стали їх намовляти, щоб покорилися, бо однаково не подолають московської сили. Запорожці послушали і піддалися, Січ зруйновано, і після сього царським указом оповіщено про її скасування, “з знищенням самого імені запорозьких козаків”. Широко оповідалися причини такого несподіваного вчинку, та тільки не держались вони купи. З одного боку робився той закид, що запорожці, ухиляючися від господарського і сімейного життя, затримують в дикім стані свої краї, не даючи розширяться в них господарству і торгівлі, з другого ж боку — що запорожці останніми часами стали відступати від давнішого життя, почали заводити своє хазяйство і оселили в своїх сторонах до п’ятдесяти тисяч хліборобської людності. Се теж їм поставлено в вину, що вони заводили своє власне хліборобство і тим розривали свою залежність від Російської держави, бо могли прогудуватися власним хазяйством і бути зовсім незалежними “під власним своїм несамовитим (неистовим) правлінням”.

Та найбільше було дивне, що тих старшин, які намовляли запорожців не противитися, а покоритися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання. Довго навіть не було нічого звісно про них, думали, що вони пропали. Аж потім виявилось, що Калнишевського заслано в Соловецький монастир, на Білім морі, і він там, замкнений в самотній келії, не бачучи людського лиця, прожив ще цілих двадцять п’ять літ. Очевидці-прочани, що бачили його в перших роках ХІХ в., оповідали, що його випускали три рази на рік у монастирську трапезу з одиночної келії-в’язниці: на Різдво, Великдень і Спаса. Він питався людей, хто тепер царем, і чи все добре в Росії. Але сторожі не дозволяли багато розмовляти. Схуд і зсохся від старості, був увесь сивий, а вбраний по-козацьки, в синій жупан китайчатий, з двома рядами гудзиків. Вмер 1803 року, маючи 112 літ. Перед тим, 1790 року, вмер військовий писар Глоба, засланий також в один північний монастир, і суддя Павло Головатий — у Сибірі, в монастирі Тобольськім.

З запорозьких земель справді великі маєтності роздано ріжним московським панам. Січовики ж мали бути повертані в пікінери або в міщани та селяни. Цариці доносили, що з запорожцями вже приведено все до порядку: одні розселилися по містах і селах, інші вписалися в пікінери, і з них набрано два полки; з забраного старшинського майна зроблено капітал для підмоги мешканцям, і т. д. Але в дійсності було що інше. Переважна більшість запорожців не хотіла ставати гречкосіями і порішила піти тою ж стежкою, як по першій зруйнуванню Січі — під турком жити. Старі запорожці так оповідали, як тоді січовики умудрилися “москаля в шори убрать”. Тому що Запорожжя, всі дороги і границі були заставлені московським військом, запорожці стали

відпрошуватись у Текелія на заробітки та рибні лови на Тилигул. Діставали паспорти на 50 душ, а набирали з собою по кількасот та й виходили за границю. От так незадовго більша половина їх вийшла в Туреччину, так що літом 1776 р. тих запорожців-мандрівців на Тилигулі та під Хаджибеєм зібралось до 7000 і тут під Очаковим почали собі селитися.

Коли про се довідалися в Петербурзі, дуже з того занепокоїлися, стали підсилати до запорожців різних людей та намовляти їх вертатися, а разом від турецького правительства допевнялися, щоб видало запорожців. Але ні запорожці не хотіли вертатися, ані турки не хотіли їх видавати.

Ей, обступили прокляті драгуни усі степи й усі плавні.

А вже ж уступили та дві дивізії та в покровські базари —

А вже ж славні запорожці п'яти показали:

“Ой ходімо, браття, турчина просити,

Чи не дасть нам землі віка дожити”.

Пішли наші славні запорожці не з добра, а з печалі —

Ой, як утікали, то все забирали — із церков ікони,

Тільки покидали золотую зброю та вороні коні.

Ой, пустилися наші запорожці через море дубами,

Ой, як оглянуться до славної Січі — умиваються сльозами.

Прийшли до турка та й вклонилися низько:

“Ой, дай же нам землю та й коло границі близько”.

“Ой, рад же ж я, запорожці, вашу волю вчинити.

Коли ж все будете, славні запорожці, мені зміну (зраду) робити!”

“Ми не будемо, турецький царю, тобі зміни робити,

Бо нас присягає усіх сорок тисяч тобі вірно служити!”

«Дарую вам землю, ще й обидва лимани (Дніпровий і Дністровий).

Ловіть, хлопці, рибу та справляйте жупани!”*

А про московські заклики пісня співає:

Ой, пише москаль та й до кошового — а йдіте до мене жити,

Ой, я дам землю та по-прежньому — а по Дністер границю,

Ой, брешеш, брешеш ти, вражий москалю, — а ти хочеш обманити:

Ой, як підемо ми у твою землю, ти будеш лоби голити (в солдати).

В дійсності, одначе, знайшлося чимало таких, що послушали російського заклику й вернулися. З них зроблено “Чорноморське військо” і для оселенців призначено землі над р. Кубанню та Азовським морем. Інші держались під турком і були оселені над гирлом Дунайським. Декотрі вдалися до німецького цісаря Йосифа, і той призначив їм землі під р. Тисою; але тут вони не прижились і розійшлися — котрі до Туреччини, котрі на Україну.

Дуже се все вразило українську нашу людність — і несподіваний кінець Січі, і сі блукання січовиків. Силу пісень зложено про се, як рідко про котру подію на Україні. Видко з того, якою близькою була й дорогою до самого свого кінця Запорозька Січ.

* Збираю з різних пісень — дуже їх багато про сі події. А про скасування Гетьманщини майже нічого нема!

60. Кінець українських порядків. Знищивши Запорозьку Січ, цариця Катерина взялась до решти виводити все, що ще зісталось від української державності, від українських вольностей, і просто-таки від тих порядків, котрими Україна відріжнялась від Росії. Такий намір у неї від самого початку був, як тільки вона царицею стала, і скасування гетьманського уряду було тільки початком того. Призначаючи по відставленні Розумовського свого генерал-губернатора Румянцева, цариця дала йому інструкцію, чого він має пильнувати, і в ній виразно поставила свою програму: що треба зробити з Україною.

Вона наказувала йому зробити докладний перепис всієї людності України, з усіма землями й всім маєтком. Румянцев справді се зробив, — ся перепись зісталась дуже важним джерелом для пізнання тодішнього українського життя. Але цариці й Румянцеву вона була потрібна для того, щоб виміркувати, які податки можна завести з України. Досі простого податку з української людності до царського скарбу завести не вдавалось, цариця хотіла сього добитись і добилась справді: від сього часу Україна починає давати царському скарбові великі доходи.

Далі цариці не подобалися українські вольності — особливо те, що селянство не було ще вповні закріпощене — що люди могли свобідно переходити від пана до пана, чого вже давно не було в Московщині. Зараз же видано указ против свобідного переходу селян, вважаючи його шкідливим для їх добробуту, — мовляв, від тих переходів вони не можуть жити заможнo й господарно, тому на будуче заборонено переходити від одного пана до другого без письменного дозволу свого пана. Сим указом пани покористувалися на те, аби скріпити й збільшити свою владу над селянами, а селяни, занепокоєні сими заходами коло останнього закріпощення, самі ще більше почали переходити й тікати від своїх панів. Тоді указом 1783 р., заводячи нові податки на Україні, вже зовсім заборонено селянам виходити з того місця, де кого застала ревизія — аби в казённых податках не було замішання. Сим закінчилося закріпощення українського селянства й підведено його під “загальні державні постанови” — під ті закони, на які спиралося гірке тодішнє кріпацтво в землях московських. Але цариці взагалі не подобалось усе, чим ріжнилась Україна від Московщини. Їй хотілось, щоб громадянство українське й весь нарід вповні злився в одно з московським і нічим від нього не відріжнявся, тим часом бачила відчуження, як вона казала, “внутрішню ненависть” українців до великоросів і московського правительства, або, як вона іншим разом казала, “развратное мнѣніе, по коєму малоросіяне постановляють себя народом от здѣшняго совѣм отличним”. Для того вважала потрібним викорінювати старі українські порядки й установи, невдоволення старшини гасити, розвиваючи в ній охоту до чинів та до жалування, себто до вислужування, а разом з тим народові вияснити кривди, які він має від поміщиків і старшини, щоб невдоволена старшина не могла на народі опертися.

Стара се була програма, ще з Петрових часів, але Катерина поставила її особливо ясно, провадила уперто і в значній мірі здійснила.

Ще в 1763—1764 рр. вона скасувала старий козацький устрій на Слобідщині. З Гетьманщиною пождала довше і тільки знищивши Січ, головню в 1780-х рр., покасувала українські порядки й тут.

В 1783 р. скасовано козацьку службу і козацькі полки: перемінено їх на полки карабінерські, як перед тим Слобідські перемінено на гусарські. Полковників увільнено від служби, надавши їм чин бригадирський, іншій старшині лишено її на волю — служити в нових регулярних полках або увільнитися від служби; козаки зісталися як особливий стан свобідного селянства, з котрого комплектувалися отсі нові полки. Все інше селянство прирівняно до селянства московського.

Того ж самого року зрівняно міста українські з містами московськими, а старшину українську — з дворянством московським. Вказано, які чини і служби козацькі дають права дворянські, і так відділено різко старшину від козацтва службового як осібну верству.

Нарешті давнє скасування церковної самостійності закінчено відібранням маєтностей монастирських і владичих. Монастирям визначені були штати: скільки має бути монахів і на них призначено було платню зі скарбу державного (казни), а маєтності відібрано в казну.

Українське громадянство мовчки прийняло се скасування до решти старого устрою, жалувало за ним, але мало хто відважався виступати з тими жалями. Декотрі сторони нової реформи — як придбання прав дворянських, остаточне закріпощення селян — могли навіть подобатися старшині. Інші жадібно чекали при сім скасуванні нових нагород для всіх послушних і вірних та силкувалися пролізти на перші місця в новім устрої, до великих чинів і багатого “жалованія”. І панство здебільшого забувало свою стару Гетьманщину, потішаючися достатками, багатством, котре приносила забезпечена новими порядками кріпацька праця. А й зітхаючи за старовиною, пильно заходилося коло служби у нового правительства, у нового начальства. І так справді, як сподівалася колись цариця Катерина, пропадали у нього давні змагання до вольності, до політичних прав серед заходів коло “чинів та жалованія”.

Тільки нарід український не мав себе чим потішити в кріпацькій неволі своїй. Правительство з новими порядками обіцяло йому свободу від кривд старшинських, від “малих тиранів” — поміщиків, а на ділі сі нові порядки зміцнили власть панів над мужиком, небувало і безмежно, і тепер уже не було селянству ні виходу, ні просвіту. І своє розчарування й зневіру в нові порядки народ вилив у славній пісні про світову неправду:

Нема в світі правди, правди не зіскати,
Бо тепер неправда стала правдувати.
Уже тепер правда в панів у темниці,
А щира неправда з панями в світлиці!

Уже тепер правда в панів у порога,
 А щира неправда сидить кінець стола!
 Уже тепер правду ногами топтають,
 А щирю неправду медом напувають.
 Десь, ти, правдо, вмерла чи ти заключена,
 Що тепер неправда увесь світ зажерла!
 Тільки в світі правди, що рідная мати.
 Де би ми її могли в світі одіскати?
 Ой, орлице-мати! Де ж тебе нам взяти?
 Тебе ні купити, ані заслужити!
 Коли б тебе, правдо, в світі увидіти!
 Орловими крильми раді б ми летіти!
 Ох, як же тим діткам без матері бути?
 Та щодня заплачуть, не можуть забути!
 Вже ж бо кінець віку отсе приблизився.
 Хоч рідного брата тепер стережися.
 І з ним на суд стати — правди не зіскати,
 Тільки сріблом-златом панів насищати.
 Хто по правді судить, то того карають,
 А хто не по правді, того поважають.

61. Україна Правобережна. Гайдамаччина. Разом з тим, як руйнувалися в другій половині XVIII в. українські порядки на лівім боці Дніпра та на Запорожжі, великі зміни робилися також і на Правобережжі та в Західній Україні, творячи нові обставини й нові підстави українського життя.

Поки трималась козаччина на Лівобережжі, в Гетьманщині та на Запорожжі, Правобережжя жило її поміччю, а як не поміччю, то хоч надіями на неї.

В Київщині та Брацлавщині — по Случ, по Бар та Меджибіж — козаччина з Польщею боролись сильно і довго, не хотіла даватись полякам. Але як розділилась Україна на Правобічну та Лівобічну, як Москва сама відпустила Польщі Правобічну Україну, вже трудніше стало боротись. Люди, наскучивши тією війною, не хочаючи під Польщею бути, стали тікати за Дніпро. А як Дорошенко піддався, то козацьке та московське військо перегнало за Дніпро й решту людей, які ще зісталися в Полудневій Київщині.

Потім, як то вже згадувалось, Семен Палій та інші полковники почали тут заводити козаччину наново, людей до неї скликати. Багато й з-за Дніпра сюди назад тікало, скоштувавши нової задніпрянської панщини. Як трохи змоглась та козаччина, надумав Палій з-під Польщі відірватись і пристав до Мазепа. Мазепа його позбувся, а правобічні полки при собі лишив.

Але правобічна козаччина недовго потім простояла. Як по невдалій війні з турками цар Петро вдруге відступив ті краї Туреччині, то велів знову людей перегнати за Дніпро. Збрала, одначе, ті краї не Туреччина, а Польща (в 1714 р.). Стали збиратись на тутешні краї знову польські пани, внуки та правнуки тих, що панували тут перед Хмельниччиною. Почали людей скли-

кати, села та міста наново закладати, обіцяючи їм різні полегкості на довгі літа. Стали люди стягатись, і незадовго залюднилась наново та Київщина й Брацлавщина.

Але люди пам'ятали про недавню козаччину й на тутешніх панів лихим оком поглядали. Особливо, як проминули вільні літа та позаводили пани панщину. Не мирилися люди з нею. Збирались ватаги різного вільного люду, волочились по тутешніх краях та панів розбивали. Прозвано їх гайдамаками. Як запорожці з-під татар вернулись, то від них найбільше привідці до таких ватаг гайдамацьких виходили, а до них різні люди приставали, як вони на Україну проходили, — палили та руйнували панські двори. Для оборони пани держали двірських козаків — зі своїх підданих набирали та військовій муштрі вчили, але й сі не раз до гайдамаків приставали проти своїх панів. В 1734 р., як умер тодішній польський король і пани сварились між собою та бились, кому новим королем бути, то гайдамаччина тоді мало не цілу Київщину, Брацлавщину й Поділля зайняла. Селянство піднялось на панів. В Брацлавщині знайшовся полковник Верлан: він був старшим над двірськими козаками у одного пана, пристав до повстання, заходився між селянами заводити козаччину, творити з селян козацькі полки. Насилу поляки потім, як уже короля вибрано, задушили те повстання, і то не своєю силою, а упросивши до помочі московське військо.

Потім знову дуже сильна гайдамаччина й повстання народне було в 1750 р., а ще більше в 1768 р. Се було найбільше й звалось Коліївщиною. Описав її Шевченко з того, як люди про неї оповідали. Пісень про неї чимало зложено. Тоді поляки пробували в Київщині унію завести, а православні не давались.

Уніяцькі власті бралися до кар і насильств, непослушних саджали до в'язниці й карали різними карами та настановляли від себе уніяцьких духовних. Супроти сих польських утисків православні просили помочі й оборони у російського правительства, що здавна взяло на себе роль оборонця православних у Польщі.

Заступство се, одначе, не зробило особливих перемін, а тим часом між народом по Київщині від чуток про царицине заступництво почався великий рух; проганяли попів-уніятів або змушували їх приставати на православ'я. Уніяцькі духовні взялися до ще сильніших способів примусу, кар, настрашувань. Серед сього заворушення не раз діялися й незвичайно нелюдські, огидні події, як, наприклад, оспіване Шевченком убиття титаря в Млієві. У нього ся подія описана на основі усних оповідань і через те досить змінена; сучасне оповідання, списане зараз по події, розказує, що того мліївського титаря Данила Кушніра, чоловіка побожного і справедливого, замучено за те, що важився сховати дароносицю церковну, з наказу громади, що не хотіла допустити до своєї церкви попа-уніята. Хоч Данило дароносицю прийняв і сховав з усякою побожністю, але на нього видумано, буцім він з нею ходив до корчми й пив з неї горілку, і за се йому спалено живому руки, обмотавши

клоччям і смолою, а потім відрубано голову й прибито на палю на очах народу, силоміць пригнаного на се позорище (1766).

Все се страшенно хвилювало народ, виникали різні рухи, в яких брали участь і запорожці, й гайдамацькі ватаги, аж нарешті весною 1768 року виникло велике повстання, звісне під назвою Коліївщини. Привід до того, як і в 1734 р., дав прихід російських військ. Тоді в Барі, на Поділлі, з початком 1768 р. розпочалося повстання шляхти против польського правительства. За зроблені ним уступки Росії король просив царське правительство, щоб своїми військами приборкало се повстання, російське військо послано на Україну. Люди не розуміли се інакше, тільки, що Росія посилає своє військо на визволення їх від Польщі. Пішли знову поголоски про царицині укази, навіть потім показано копії такої “Золотої грамоти”, де наказувано знищити поляків і жидів і саме їх ім’я вигубити за кривди, які діються від них православній вірі. Сі копії були видумані, але їм вірили й люди, й самі проводирі повстання.

На чолі повстання став Максим Залізняк, запорожець, що перед тим довго пробував по монастирях. Приходили таким же чином і інші запорожці, і між ними йшла змова про повстання. З кінцем квітня 1768 р. Залізняк зібрав ватагу й недалеко Чигирина вийшов з Мотрониного лісу до Медведівки і, закликаючи людей до повстання, пішов відти через полудневу Київщину — на Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав, Лисянку в Уманщину. По дорозі здобував польські двори, помагав селянам проганяти й громити уніятських попів, поляків і євреїв. В Уманщині пристав до нього сотник двірських козаків Потоцького Іван Гонта, що мав у своїй обороні Умань, був він чоловік значний, обдарований панськими ласками, але коли піднялося повстання, рішив покинути панів і пристати до гайдамаків. Завів зносини з Залізником і, коли той притяг під Умань, Гонта, вийшовши насупротив, пристав до нього. Разом з Гонтою й іншими козацькими ватагами Залізняк здобув Умань, де зібралася околична шляхта. Багато її тут пропало, хоч такої страшної різні, як потім поляки оповідали, в дійсності не було. За той час інші гайдамацькі ватажки громили шляхту й уніятів по інших околицях Київщини. Особливо уславився між ватажками своєю жорстокістю Яків Швачка. Головним пристановищем його був Фастів, туди до нього приводили зловлених ляхів і євреїв, їх там судили і вбивали: слідча комісія нарахувала потім таких вбитих до 700 душ. Народна пісня так оспівала його страшне криваве діло:

Ой хвалився та батько Швачка,
Та до Хвастова йдучи —
Ой будемо драти, панове молодці,
З китайки онучі.
Та ходить Швачка та по Хвастові
Та у жовтих чоботях —
Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів
Та на панських воротях.

Повстання, однак, не тривало сим разом довго. Коли приборкано Барське повстання, поляки попросили російських начальників допомогти їм вгамувати повстання гайдамацьке. Цариця Катерина, занепокоєна поголосками про її грамоти, що ними піднято повстання, видала маніфест, вирікалась тих фальшивих грамот і гайдамаків, а свому війську наказала знищити гайдамаків. Гайдамаки, вважаючи росіян своїми союзниками, не стереглися їх, тому їх легко вдалося половити й розігнати. Один полковник, прийшовши під Умань, закликав до себе Гонту й Залізняка й арештував їх, коли ті до них прибули; подібне сталося з іншими ватажками. Російських підданих відіслано на суд у Київ, польських віддано польському начальству, що справляло лютий суд на місці, побиваючи багато людей на смерть або засуджуючи на різні люті муки. Так тяжкими муками замучено Гонту і багатьох інших; сучасники-поляки оповідають страхоття, особливо про рейментаря польського Стемпковського, як він забивав і калічив людей. Тих, що не були вбиті відразу, судили потім ще перед судом в м. Кодні й засуджували на різні кари, найбільше на кару смерті.

Ой зв'язали та попарували,
Ой як голубців у парці,
Ой засмутилась уся Україна,
А як сонечко в хмарці, —

згадує пісня сумний кінець останнього великого повстання на Правобережжі.

Шляхта польська, правда, і потім полохалася від поголосок про гайдамаків, про Гонтиного сина, що збирається йти їх різати; особливо великий такий пополох був на Волині 1788 р. Але повстання не було. Знищено Запорожжя, придавлено українське життя в Гетьманщині — затихла під панською рукою й Правобічна Україна.

62. Україна Західна. Унія. Західна Україна — Галичина, Західне Поділля (де Кам'янець і Проскурів) і Волинь на захід Случу козацьким рухом була тільки зачеплена. Коли козацьке військо після Пилявців в 1648 р. прийшло під Львів, вся Галичина піднялась. Але Хмельницький тоді при кінці року замирився з королем, вивів своє військо на Случ, за Меджибіж і Бар. Польське військо й пани вернулись назад, всіх, хто приставав до козаків і повставав, почали карати. Люди більш сміливі й завзяті повтікали, приходили на козацьку Україну, а ті, що зісталися, мусили ще нижче похилити голову під польським пануванням. Особливо потім, як козаччина ослабла на Правобережжі, як Москва відпустила його Польщі, й національне політичне життя пересунулось за Дніпро, а на правім боці світивсь один тільки Київ, відділений кордоном від решти Правобічної України.

В сих обставинах в другій половині XVII в. українське національне життя дуже швидко підупадає в Західній Україні.

Незвичайно скоро польщаються останки православної шляхти не тільки в Галичині й на Поділлі, але навіть на Волині й в тих частях київського Полісся,

що не були захоплені казаччиною. На тутешніх шляхетських зборах-соймиках, де раніше верховодили українці, все рідше й слабше підіймаються голоси на оборону православної віри й української народності, а в останній чверті XVII в. і зовсім замовкають. Зіставшись без помочі шляхетської, упадають і міщанські братства, тим більше, що взагалі міщанство зовсім марніє під тяжкою рукою всевласної шляхти.

Правительство ж зі свого боку пильнувало ослабити зв'язки зі Східною Україною й іншими православними краями. Сойм під карою смерті й забирання маєтку заборонив виїздити православним за границю й приїздити з-за границі, мати зносини з патріархами й віддавати їм на рішення справи віри. Братствам наказано у всіх бути підвласними владикам, а в яких-небудь суперечках віддавати справу на розсуд не патріархів, а судів польських. І разом роблено нові заходи, щоб перетягнути на унію православних владик і інше вище духовенство.

Помічником польського правительства в сім ділі став владика львівський Йосиф Шумлянський. Він перейшов замолоду на унію; потім, щоб стати владикою львівським, перейшов назад на православну віру, а, діставши владичтво львівське, став з іншими духовними змовлятися про те, щоб перевести православних на унію. Був у тій змові Інокентій Винницький, що ніяк не міг дістати владичтва перемиського, Варлам Шептицький, що хотів стати владикою холмським; сам Шумлянський хотів дістати в свої руки завідування митрополіччима маєтками, потім, як правительство польське викурило митрополита Тукальського, посадивши без всякої причини до в'язниці. Прочувши про такі заміри сих людей, король задумав перевести на соборі приєднання православних до унії й на 1680 р. визначив собор у Львові, покликавши туди православних і уніятів. Але Шумлянський і його товариші, навчені досвідами Берестейської унії, не хотіли вести діла так відкрито: вони на собор не ставилися і удавали зовсім непричетних до того. Луцькі братчики заявили перед королем протест против соборного трактування справи без участі патріархів, і з собору нічого не вийшло, а Шумлянський пояснив королеві й правительством кругам, що діло треба вести потайки, визначати на владичтво людей, прихильних унії, можливо затирати різницю між унією й православ'ям, а разом робити всякі полегшення й привілеї духовенству уніятському.

Правительство польське прийняло сей хитрий план і потім вело таку лінію, як радив Шумлянський: роздавало православні владичтва людям, які обіцяли бути уніятами, митрополічі права надало Шумлянському, забирало маєтки православних владик і монастирів заграничних та віддавало йому й іншим своїм людям. Православних у всіх обмежало, права коли які признавало, то тільки за уніятами — на соймі видано закон, що тільки уніяти можуть займати уряди міські, а в Кам'янці, що тоді вернувся під Польщу від турків, заборонено мешкати євреям і православним. З унією відкрито не виступало,

і владики також тільки роздавали від себе всякі кращі місця людям, прихильним до унії. Так за кільканадцять літ сим хитрим способом підточили вони в самім корені православне життя, і нарешті в 1700 р. Шумлянський вважав уніятську справу вже настільки доспілою, що рішив проголосити унію. Він явно повторив присягу на унію, потайки зложеною ним тому двадцять літ, і почав у своїй єпархії — в Галичині й на Поділлі — заводити унію явно.

Справді, православ'я настільки вже було підкопане, що духовенство не важилося противитися унії. Братство львівське пробувало спротивитися, але Шумлянський, напавши з вояками гетьмана польського, силоміць вирубав двері в церкву братську і відправив тут уніятську службу. Братчики, одначе, не хотіли прийняти унії, на насильства Шумлянського скаржилися королеві, і той потвердив братські права, але все-таки против натиску поляків і свого владики вони не могли устоятися. 1704 р., коли шведи обложили Львів і захотіли контрибуції, польське начальство звернуло сю контрибуцію на братство, братчикам прийшлося віддати всі гроші й дорогоцінності на 120 тис. золотих. Зісталися ні з чим, а Шумлянський, щоб підірвати їх одиноке джерело доходу — друкування книжок, заложив при своїй катедральній церкві свою друкарню для конкуренції. Сього останнього удару братчики не витримали й покорилися Шумлянському, прийняли унію. Унія запанувала в Львівській і Подільській єпархії.

На кілька літ скорше, в 1691 р., проголосив унію в своїй Перемиській єпархії Ін. Винницький і став силоміць переводити на унію тутешні парафії, а на непокірних скаржився світським властям, щоб їх примусили до покори як свому законному пастиреві. Число таких непокірних зменшалось через сі примуси і кари з року на рік, і наступник Винницького міг уже похвалитися, що в його єпархії нема уже ні одної православної церкви.

Трохи пізніше попала в уніятські руки єпархія Волинська (Луцька), і тут також почали силоміць наvertати парафії на унію. В першій половині XVIII в. вся Західна Україна була вже переведена на унію, і уніятське духовенство стало поширювати її також і в Київщині, тільки тут не пішло так легко, се ми вже бачили.

63. Упадок культурного і національного українського життя. Зі сказаного видно, яке значіння мала козацька Лівобічна Україна в тім часі. Потім, як так затихло громадське й культурне життя в Україні Західній, все, чим жила Україна, зібралось в Гетьманщині, — нею жив увесь український нарід, і коли й знову стало упадати українське життя, коли пропала Гетьманщина та Січ-мати, здавалось, що вже українському народові прийшов кінець.

Знищено всі ті організовані форми, які довгою і тяжкою працею, потом і кров'ю своєю сотворили покоління кращих українських людей для захисту свободи й свого національного життя. Зісталась українська маса народна розпорошена й беззахисна супроти натиску чужого права, чужої власті, чужого панства.

Галичину й Волинь уже давно опанувала польщина, тепер захопила й Київщину. Селянство працювало, як худоба в ярмі, на польських панів. Хто за його право хотів обстати, тому була одна дорога — до в'язниці та до Сибіру. А що з українського люду хоч трошечки догори підносилося, те зачинало говорити по-польськи, присвоювало собі польські звичаї й поведінки. Попи, ченці ледве що читати вміли руське письмо, і для них видавались слов'янські церковні книги з польськими поясненнями. Ледве-не-ледве коли виходила “русська” книжка, та й то церковна. В школах монастирських (так званих базиліянських) вчили по-польськи. Тільки дяки-бакалярі вчили по селах руського читання та письма.

Коли з початком XVIII в. унія запанувала тут, се виглядало, як остання перемога польщини. Значить, зломився український дух під натиском урядовим й інтригами церковними. Так поляки на се й дивились — що унія буде тільки ступенем до переходу тутешнього люду до католицтва й польщини.

Тільки самі поляки своє діло попсували, бо унію зневажали — мали її за щось нижче від католицької віри, за віру мужичу. Тому й унія не затерла границі між польським і українським, і згодом, як народ привик до неї, стала унія такою ж “русською вірою”, прикметою тутешнього галицького українського люду, а відміною від польського, як перед тим була віра православна. На Поділлі ж, на Волині та в Київщині, де була завелась унія, скасувало її російське правительство, як сі землі перейшли до Польщі. Найдовше задержалась вона в Холмщині й на Підляшші, — аж 1876 р. скасовано її тут силоміць, проти бажання народу, що встиг уже призвичаїтись до унії, як до своєї віри. Тому багатьох людей, не хочучи стати православними, послухало поляків, попереходило на католицьку віру і через те в значній часті спольщилось.

По Гетьманщині ж на Україні Лівобічній та на Слобідщині разом з тим, як упадала українська державність, все більше ширилась московщина.

Про се всякими способами старалось російське правительство не тільки, щоб на Україні не було інакшого устрою, але щоб українці нічим не ріжнились від великоросіян, прийняли їх мову, звичаї й з ними зовсім змішались. Ще як Мазепу настановлювано на гетьманство, то бояри московські наказали гетьманові й старшині пильнувати того, щоб українці женилися з великоросіянками, і всякими іншими способами дбати про те, щоб український народ тісніше злучити з великоросійським. Аби не було й знаку, що Україна — то щось осібне. Цар Петро 1720 р. заборонив друкувати книжки українською мовою або такою книжною мовою, що хоч трохи заносила українською, а ріжнилась від уживаної в великоросійських краях, велів, щоб не було в українських книжках ніякого “особаго нарѣчія”. До того визначено осібних наглядачів, “цензорів”, аби переглядали книжки. Навіть як схотіли в Києві видрукувати “Акафист” св. Варварі, написаний самим київським митрополитом, наперед велено переказати його на великоросійську мову.

І пізніше так було. За цариці Катерини лавра Київська просила дозволити їй українські букварі надрукувати, бо російських люди на Україні не хочуть купувати, — то їй того не дозволено. По школах почали вчити по-російськи, і хлопцям учителі мали виправляти мову, аби говорили й вимовляли так, як великороси. Навіть по церквах велено, читаючи або служачи, так слова вимовляти, як великороси вимовляють. Хотіло правительство, щоб українці згодом зовсім на великоросійську мову перейшли, а свою закинули.

Для того не дозволяло й не хотіло, щоб на Україні заводилися свої вищі школи, університети, чого українці добивалися здавна, ще від часів Гадяцької унії.

Тоді вони собі вимовили в польського уряду, що Київська Могилянська академія матиме такі права, як Краківський університет, і ще в іншим котрімсь місті українці можуть собі фундувати вищу школу з університетськими правами. Тоді сих планів не вдалось здійснити, через війни й чвари, зісталась тільки Київська академія, яка в першій половині XVIII в. прожила свої часи найбільшого розвитку. Вона мала талановитих професорів, що чимало зробили для українського письменства (як Митрофан Довганевський, Юрій Кониський, Микола Козачинський, автори драм і інших творів), мала багато студентів (більш як тисячі), але все менше вдовольняла українське громадянство, яке хотіло мати школу світську.

В 1760 р. українська старшина добивалась дозволень, щоб Київську академію перемінено на повний університет з богословським факультетом, а другий, світський університет щоб заложити в тодішній українській столиці Батурині. Але російське правительство не бажало, щоб українська молодь виховувалась у себе дома, в своїм дусі і культурнім оточенні. Краще хотіло, щоб вона йшла до шкіл російських — набиралась російського духу.

Правда, українську старшину й не приходилось до того дуже силувати та нагинати. Вона й сама тоді старалась як можна більше відрізнитись від українського люду, з-поміж котрого вийшла так недавно. Посилала своїх дітей в школи московські, німецькі, навіть польські, не тільки для кращої науки, але також і для того, щоб вони відзвичаїлись від української мови та українських навичок. Щоб люди справді вірили, що то вони “благородні”, та забули, що їх діди були такими ж самими гречкосіями, як ті їх “піддані”, котрими вони тепер торгували та міняли, як собак.

Через те ж, а також і для того, аби піддобритись російському правительству, заробити собі гарну службу або маєтність, тислись українські старшенята на службу до Петербурга, до Москви й там справді ставали чистими росіянами, яким потім уже українське слово й українські звичаї “смерділи дьогтем”, здавались “мужичими”. Працювали для культури й письменства російського, збагачували його своєю працею, помагали йому піднятись, а про своє письменство й мову не дбали, бо тут нічого не можна було добитись, ніякої фортуни, а тільки біди від уряду.

Здавалось, приходив уже кінець українській мові, а з нею й українському народові. Бо мова — се душа народу, і мало котрий народ живе й чує себе, втративши свою мову. А на Україні тодішні навіть люди, що любили свій український нарід і хотіли для нього добра, приймали чужу мову, бо здавалось — українській мові вже прийшов край, уже вона вимирає, ні до чого не здатна.

На Україні Лівобічній, в Чернігівщині та Харківщині, наприклад, у тих часах жив славний чоловік Григорій Сковорода, перший український філософ, себто такий чоловік, що роздумує над самими основами людського і світового життя, доводить всьому найперших причин. Він цурався панства, цурався багатства, любив простий нарід, ходив по Україні, не маючи притулку, та навчав людей, як треба жити. Люди велико шанували його як мудрого й праведного чоловіка, любили слухати його пісні та байки й переймали з них багато. Але він складав їх не рідною українською мовою, а мішаною, ближчою до російської.

В Західній ж Україні — в Галичині й на Волині — навіть ті люди, що вірно любили свій нарід, сливе не писали вже інакше, як по-польськи, бо здавалось їм, що українська мова ні на що мудре не здатна, що то справді проста, мужича мова, та й годі.

Здавалось, кажу, що справді приходив кінець українству — в одній частині України — від московщини, в другій — від польщини. Але так не сталося, на щастя. І в самий той лютий, найгірший час, коли Україна так підупала, починає справа повертати на ліпше, починає українство відроджуватись. Як дерево, що прив'яло було, здавалось, — уже й засихати починає, а потім від повітря, від води стане знову приходити до сили, відживе, відмолодиться, так почав оживати й український пенз з його глибоким корінням, що сиділо в українським ґрунті, коли повіяло на нього животворне повітря з європейського заходу.

64. Прилучення Галичини і Буковини до Австрії. Кінець Польщі. Перші знаки зміни на краще помітні в Західній Україні, в Галичині, коли вона від Польщі перейшла до Австрії. Розділ Польщі й перехід західних українських земель з цього погляду став важним поворотом, епохою в житті українських земель. З неї починається зміна на краще — хоч того й не мали на гадці сусідні держави, що заходилися розбирати Польщу між собою.

Не на користь вийшли полякам їх великі придбання в землях українських і литовських: здобування та заходи коло затримання сих земель знесли саму Польщу, вона ослабла, стала здобиччю сусідніх сильніших, міцніше організованих держав.

Вже Хмельниччина задала Польщі такий сильний удар, що від нього вона не здужала поправитися. А від початків XVIII віку Польщею кермують не її правителі, а заграничні правительства. Вони не дають перевести в Польщі ніяких реформ, щоб вона не поправилася, не стала сильніша: мішаються при кожній нагоді в її внутрішні справи, підіймають через магнатів-запроданців повстання (конфедерації) і взагалі роблять все, що хочуть. А при тім все від часу до часу виникають різні проекти про те, щоб зовсім розібрати сю вели-

ку, але слабосилу, на живу нитку зшити державу, — як то ми вже бачили за часів Хмельницького.

В початок свого панування цариця Катерина, з'єднавшись зі своїми одномисленниками в Польщі, ввела свої війська, посадила на королівстві польським свого приятеля Станіслава-Августа Понятовського і хотіла під його ім'я кермувати по-своєму польськими справами. Головний привід до того давала справа православної віри в Польщі, котру російське правительство держало ніби в своїй опіці, а духовні православні до його помочі звертались у всяких своїх бідах. Польське правительство хотіло визволитися від російських впливів і думало скористати для того, що Росія ув'язалася в війну з Туреччиною, а за Туреччиною потягала Австрія, не хочучи дати Росії поширитися далі на турецьких границях. Але зовсім несподіваний оборот дав тому всьому прусський король: він задумав собі скористатися з такої замотанини й дав таку думку, що Росія замість Туреччини нехай би поширилася коштом Польщі, а при тім і Пруссія та Австрія собі забрали б пограничні землі польські. Цариця Катерина не дуже охотилася на сей план, бо не хотіла ділитися Польщею, бажаючи задержати її цілу під своїми впливами. Але як Австрія почала хилитися до Туреччини, згодилася цариця на плани Пруссії, щоб її затримати на своїй стороні. Пішли переговори про се, і нарешті прийшло до такої угоди, що Росія справді зреклася своїх претензій на Молдову. Замість Молдови Росія взяла собі від Польщі пограничні землі білоруські, Австрія — Галичину, Пруссія — землі коло Балтійського моря. Так сталася умова між ними в 1772 р., і вислані до Польщі війська без війни позаймали кожде свою пайку, а сойм і правительство польське, настрашені або й закуплені, мусили згодитися на сі втрати й відступити ті землі.

Австрія взяла ціле воєводство Руське, майже ціле Белзьке, сусідні часті Подільського і Волинського воєводства й Холмської землі. Посилалася при тім на те, що сі землі — колишнє князівство Галицько-Волинське, що було підвласне королям угорським. Знаємо, що залежність та була дуже коротенька, за молодих літ короля Данила, але з того часу угорські королі титулували себе “королями Галичини і Володимирії”, а що з XVI віку угорська корона перейшла до володарів австрійських, то тепер цісарева Марія-Терезія забрала собі сю нібито давню угорську провінцію. “Заокруглила” при тім українські землі ще сусідніми польськими й те все не прилучила до Угорщини, а до земель австрійських. А маючи тепер у своїх руках поріччя горішнього Прута (Покуття), цісарева, а ще більше син її Йосиф II захотіли прилучити до того й сусідню частину Молдови: побувавши сам у сусіднім Семигороді Трансільванії, Йосиф побачив, що для Австрії дуже важно взяти собі Північну Молдову для того, щоб мати з Галичини дорогу до Семигорода, і рішив забрати її від Туреччини. 1774 року австрійське військо перейшло молдавську границю та зайняло Чернівці, Серет, Сучаву — теперішню Буковину.

І тут австрійське правительство на своє оправдання посилалося на те, що ся країна колись належала до Галичини. Дійсно, в XIII в. бачимо місця на середнім Пруті, так само, як і на середнім Дністрі, в залежності від Галицького князівства — се так зване Пониззя; потім воно перейшло в безпосередню владу татар, а як в половині XIV в. організувалося осібне князівство чи воєводство Молдавське, то воєводи молдавські загорнули згодом під свою владу і землі між Серетом і Дністром, так зване Покуття. Пізніше за ці землі не раз була боротьба між Польщею та Молдовою, аж нарешті вони розмежувалися: теперішня північна Буковина зісталася під воєводами молдавськими, аж до 1774 р., як її зайняло австрійське військо.

Вона була залюднена українським селянством, що сиділо на землях воєводських, боярських, монастирських; обов'язки були сорозмірно невеликі і тому сюди напливало селянство; з нею був захоплений також округ Сучавський, переважно румунський, і так, як нова Галичина під австрійською властю була зліплена з земель українських і польських, так і нова Буковина мала характер українсько-румунський: Північна — українська, Полуднева — румунська.

У Польщі по страшнім ударі 1772 р. багато людей схаменулося й заходилося робити порядки. Були то спасенні для Польщі заміри, тільки прийшли занадто пізно. Сусіди не хотіли того. Особливо російське правительство гнівалося, що поляки беруться заводити нові порядки без його згоди. Але воно було зайняте війною з Кримом, Туреччиною.

Як тільки впорались з нею, зараз у Польщі знайшлися противні реформі пани — магнати, котрим миліші були старі непорядки. Вони підняли повстання й накликали на поміч Росію, і та зайняла своїми військами Польщу й добила скасування реформ. При сій оказії забрала собі Київщину, Поділля, значну частину Волині, ще й білоруські землі. Пруссія також дещо забрала собі при тім. Се було в р. 1793. В Польщі на другий рік піднялось повстання против короля за те, що він занадто піддавався домаганням Росії. Але се повстання тільки прискорило кінець Польщі. Російське й прусське військо зайняло Польщу, її поділено до решти: землі її розібрали між собою Росія, Австрія та Пруссія. Пізніше, на Віденськім конгресі 1815 р., переділено їх ще раз, і так усталився той поділ українських земель, що простояв до останньої війни.

65. Початки відродження в Західній Україні. З прилученням Західної України — Галичини й Буковини — до Австрії, справа українська потроху почала поправлятися. Одно, що австрійське правительство заходилося коло полегшення становища підданих і чимало зробило доброго для українського селянства в прилучених землях. Якраз навпаки, російському урядові, що в тім часі постарався підвести українське селянство під тяжкі панщинні порядки московські, цесарева Марія-Терезія й син її Йосиф II заходилися коло ослаблення тяжкого кріпацтва, в котрім тримали польські поміщики своїх українських підданих. Крім людяності й нового розуміння державних інтересів було тут дещо й політики: австрійський уряд не довіряв польським панам,

побоювався, що вони тягтимуть до Польщі, до її відновлення, тому старався зменшити залежність підданих від польських панів та прихилити їх до себе, щоб не йшли за своїми панами.

Сі заходи підняли настрій між українською людністю, і так само добре вплинули заходи австрійського уряду коло піднесення освіти між народом і особливо між духовенством українським, дуже темним і неосвіченим. Почав він се насамперед на Угорській Україні, а потім і в Галичині, і тут було не без політики: австрійському урядові не подобалось, що українці-уніяти, навіть священники, через свою малу освіту не відрізняють своєї католицької, уніятської віри від колишнього православ'я, тягнуть на схід, сподіваються добра від Росії.

Зараз по прилученні Галичини Марія-Терезія завела в Відні духовну семінарію для уніятів; се було мале віконце в Європу для галицького українського суспільства і мало воно чимале значіння в його житті. Потім слідом заложено семінарію у Львові, а при заснуванні Львівського університету в 1784 р. положено, щоб деяких наук вчили по-українськи, і особний ліцей при ній заведено, де б українці підчувалися, щоб потім вступити до університету. Багато зроблено також тут і для добробуту духовенства; з маєтків закритих монастирів організовано "релігійний фонд" для поліпшення становища духовенства. Так само на Буковині за недовге воєнне правління положено цінні початки нової, світської школи і тутешній релігійний фонд, що володів п'ятою частиною цілої Буковини (се були давніші монастирські й єпархіальні маєтки), давав величезні засоби на культурні й національні цілі.

Але тутешні українці тоді ще не вмiли з того всього добре скористати. Вони вже відзвичаїлись від народної мови, себто привикали за панами вважати її за мужицьку, нездатну для науки, для книжки. Тому замість чистої народної мови уживали в тих школах і в книжках мову мішану з української, церковнослов'янської, польської й російської, думаючи, що вона буде краща, делікатніша, "образована". Тим часом була вона незрозуміла й чудернацька, через те негарна й до вжитку нездатна. Тому що її, а не народну мову, пробували заводити в школах, се багато зашкодило освіті. Проте багато знаходилось таких, що боронилися такої ненародної мови й дуже довго, аж до наших часів, не хотіли прийняти мови народної, називали її мовою мужицькою, мовою пастухів і свинопасів. А того не розуміли, що до освіти, науки найкраще вживати мови природної, рідної, якою діти змалку навчаються говорити. Се вже в XVI віці тямущі люди на Україні розуміли, й тоді всі церковні й усякі книги "простою" мовою толкували й перекладали. Але пропав той розум потім між українським громадянством.

А тим часом не одно змінилось на гірше. Скоро по тім, як цiсар Йосиф помер, знов узяли пани велику силу та все, що робилося для селян, припинили. Постарались вони у властей і про те, що в школах народних, навіть найменших, заведено замість української мови мову польську (1816). Всякі старання про народну просвіту стрічалися з великими перешкодами. В Перемишлі зав'язане

було таке просвітне товариство, то навіть і робити йому нічого не дали. Але такі зовсім спинити тої роботи не могли ані пани, ані власті, що їм помагали: раз рушившись, вона йшла далі.

Так було в частині австрійській. Ті частини Західної України, що з поділом Польщі попали під московську руку, не могли похвалитись якоюсь зміною на краще. Навпаки, “Польща впала — та й нас задавила”, — казав потім Шевченко.

Сильна рука нового, російського начальства надала тут пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої моці й певності, якої не мало за безсилої, розколиханої держави польської. Кожний польський пан мав звичайно в кишені все нижче начальство, з яким приходилося мати діло в справах з мужиком, і міг бути певний, що всяке діло йому буде помічне. Власть поміщика над мужиком під новим пануванням дійшла такої моці, якої не мала за польських часів. Тоді гайдамацькі напади й селянські повстання спиняли розвій панської власті; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не боявся нічого й міг тягнути з мужика стільки соку, скільки хотів. Аж 1848 р., з огляду на тодішні розрухи в Галичині, заходилося російське начальство полегшити в дечім панщинні тягарі українського селянина: велено списувати “інвентарі” — які обов’язки повинні відбувати селяни на поміщиків; але поміщики за поміччю нижчих чиновників на ніщо зводили й сі невеличкі заходи на полегшу селян. Духове ж життя українське зісталось тут у тяжкій безпросвітній тьмі, навіть і без усяких проб, щоб його направити.

Так само або й ще більше безрадісно виглядало національне українське життя. Навіть пам’ять про славні діла великої народної боротьби ослабла й затемнилася. В народі зісталися тільки пісні й перекази, що завмирили поволі в тіснім гуртку співців-кобзарів. Друковане слово не закріпило навіть тих книжних чи поетичних творів, в яких були представлені могутні подвиги й пориви українського життя, і серед вищих освічених верств усе менше було людей, яким скільки-небудь ясно представлялася минувшина України, ті великі завдання, які були поставлені нею й які, мов довг неоплатний, висіли над сучасними поколіннями малих синів великих батьків.

Заснула Україна,
Бур’яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала —
А надію вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.

Українське життя, що досі гнітила польщина, тепер опинилося між двома огнями — польським і російським, і російськими руками винищувано українство навіть там, куди ніколи досі не сягали руки польські.

Тому українство тут никло і гинуло далі, і перші прояви його в Росії з'явилися не тут, а в Україні Задніпрянській — в старій Гетьманщині й Слобідщині, на розвалинах української державності.

66. Початки відродження в Східній Україні. Хоч українське панство знаходило різні добрі сторони в нових кріпацьких та чиновницьких порядках, заведених правительством, і з усеї сили вислужувалося перед новими властями, проте серед вищих верств українського громадянства — серед потомків козацької старшини й духовенства, неважаючи на все їх вільне і невільне зросійщення, не вигасала любов до українського життя, мови, історії — певний український патріотизм.

З жалем згадували колишню славу козацьку, незалежність українську, автономію Гетьманщини, нарікали на відобрання старих прав і порядків. Звичайно, се невдоволення таїли, вважаючи безнадійним всякий протест і боротьбу. Тільки деякі сміливіші верталися до давніх планів шукати помочі за границею для привернення давніх прав України.

Недавно з секретних паперів Пруського державного архіву стало відомо, що в 1791 р., коли між Росією і Пруссією попусувалися відносини, до тодішнього прусського міністра Герцберга приїздив українець Капніст, значного українського роду, син дуже заслуженого полковника миргородського. Оповів йому, що прислали його земляки, бо вже прийшли до останнього відчаю від “тиранії російського правительства і князя Потьомкіна”. “Військо козацьке, — казав Капніст, — дуже розжалене тим, що йому відібрано старі права й вольності та повертано в регулярні полки: воно страшенно хоче вернути собі старі порядки й вольності”. З поручення земляків Капніст питає міністра, чи можуть вони сподіватися на поміч Пруссії, коли повстануть против Росії, щоб скинути з себе “російське ярмо”. Але міністр дав на се ухильчиву відповідь, не сподіваючися, щоб у Пруссії справді дійшло до війни з Росією. Тому Капніст поїхав назад, а надалі, казав, якби прусське правительство хотіло, то може завести зносини з Україною через його брата, що тоді подорожував по Європі.

На хвилю старі порядки наче були й вернулися. Коли по смерті цариці Катерини (1796) став царем її син Павло, то він багато з реформ своєї матері змінив і повертав старі порядки, бо не схвалював політики правительства Катерини. Між іншим і на Вкраїні повернуто дещо з того устрою, який був до скасування гетьманства: вернено генеральний суд і інше, заведене при Розумовським. Але 1801 року царя Павла вбито, і його наступник Олександр I, постановивши правити згідно з правилами своєї бабки цариці Катерини, став повертати й ті російські порядки, що завела вона на Вкраїні в 1780-х роках.

Потім були надії на відновлення козащини й навіть гетьманства в 1812 і потім в 1831 р., коли російське правительство в поміч своєму війську збирало добровольчі козацькі полки на Україні, і для захопоти людей місцеве начальство подавало надії на різні полегші. На тодішнього генерал-губернатора Рєпніна говорили навіть, що збирається бути гетьманом, бо був свояком Розумов-

ських. Але скінчилися отсі поголоски й надії дуже сумно, бо правительство, невдоволене ними, заслало тих козаків-добровольців на Кавказ і там оселило.

Всі сі жалі й надії, хоч не були ні особливо глибокі, ні особливо серйозні, все-таки підтримували в вищих, освічених верствах свідомість своєї окремішності від громадянства великоруського, зв'язки з історичною минувиною України й сучасним народним життям.

Зросійщені службісти, що кров свою проливали за російське отечество й з усіх сил будували нові російські порядки на Україні, ширили російську мову й культуру, самі виступали як російські письменники, в своїм обиході перейшли вповні на мову російську — вони заразом з побожною любов'ю збирали пам'ять про українську старовину, записували українські вірші та пісні, слова й прислів'я, а в своїх записках та листах, не призначених для публіки, виславляли колишню українську свободу, давніх борців за українські вольності. І на сім ґрунті згодом починають виростати серйозніші прояви національного почуття — головно прив'язання до українського слова, усного й письменного, як найбільш живої й яскравої прикмети своенародного українського життя.

Уживання народної мови в письменстві Східної України не переривалося до решти ніколи, хоч її й виключено з друкованих книжок і з школи. Навпаки, після того, як цензурні заборони вбили українську книжну мову — мішану українсько-слов'янську, чисто народна українська мова з того часу ширилась ще сильніше як одинока місцева мова. Хто хотів надати українську закраску своєму творові, звертався до народної мови. Так само й той, хто хотів надати виразності до почуття чи до розуму своїх земляків.

І всі, що цїнили українські прикмети життя, з особливою любов'ю зверталися до літературних творів, писаних народною мовою, і високо їх цїнили, дарма що справжньою культурною, книжною мовою вважався язык великоросійський. Заразом сі літературні оброблення народної мови навчали більшої уважливості до живої мови, а живе українське слово — мова, пісня, перекази про минуле були захвані в устах простого люду, тому вони наvertsали до народу панські верстви, відірвані від нього історією останнього століття, посварені з народом своєю панською політикою й винародовлені, як здавалося, до решти. Так на сім новім народництві української інтелігенції виростало громадське українське відродження.

Першим більшим писанням, що було зложеною народною українською мовою і не лишилось тільки в відписах, а було надруковане, була "Віргілієва Енеїда, на українську мову перелицьована". Написав її Іван Котляревський, син полтавського дякона. В тім писанні своїм переробив він старий твір латинського поета Вергілія про мандрівку Енея й його товаришів троян, писаний недовго перед Різдом Христовим. Така мода була тоді переробляти старинні писання, на сміх прибираючи їх по-своєму. І Котляревський переробив так "Енеїду", на сміх представивши Енея і його товаришів українськими волоцюгами — такими, як запорожці з недавно зруйнованої Січі. Смішно й дотепно

се він зробив, але не в тім сила, а в тім найбільше, що описав він там сучасну Україну. Писав ніби на сміх, а на правду з великим замилюванням описав, з любов'ю до українського життя, до української старовини, до українського народу, особливо простого селянського.

Описуючи, наприклад, як Еней ходив у пекло і там оглядав різні муки, згадав Котляревський про сучасне панство українське, “що людям льготи не давало й ставило їх за скотів”. Описуючи війни латинські, згадав недавню Гетьманщину й добрим словом спом'янув її “славнії полки козацькі”, а сучасній зненавидженій солдатській службі дорікнув каторжною муштрою (“Стій!”, “Не шевелись!”). Кому читав Котляревський свою “Енеїду”, всім дуже сподобалось, що так гарно описана в ній Україна. Списували її собі, один список попав у руки багатому українцеві Парпурі, що жив у Петербурзі, і той надрукував “Енеїду” в 1798 році, без відомості навіть Котляревського. Пішла вона тоді ще більше в громаду. Потім один книгар її надрукував удруге, і аж тоді сам Котляревський уже від себе надрукував її втретє, побачивши, як вона припала людям до смаку.

Хотів він людей посмішити, а ненароком зробив велике діло: показав своєю “Енеїдою”, як то гарно можна народною українською мовою писати й яке те життя українське цікаве — є про що написати! І почали за ним писати по-українськи інші. Через те величаємо Котляревського батьком нового народного українського письменства, а “Енеїду” — його початком. Століття від видання “Енеїди” святкувала ціла Україна як національне свято, і в ріднім місті Котляревського — Полтаві поставлено йому монумент.

Багато значило й се, що саме тоді, як писав Котляревський, був такий час, що скрізь зачали цікавитись народним життям, мовою, піснями й казками, переказами про старовину й старинним життям. Почали збирати народні пісні й оповідання та на їх взір свої укладати. Почалось воно в Англії й Німеччині, пішло потім по слов'янських землях: у сербів, поляків, чехів, у Росії теж. Почали й на Україні збирати народні пісні, перекази, учитись народної мови, а з тим набирати більше поважання, більш любові й до простого народу, й до своєї землі, до своєї народності.

Побачили, що під убогою сільською стріхою можна знайти не раз більше щирості, справедливості й розуму, як у багатих палатах. Довідалися, що той сірий, поневіряний народ, ті піддані-кріпаки, що їх пани “ставили за скотів”, сотворив прегарні співанки, зложив чудові пісні й думи. Узріли чоловіка в тім підданім і стали думати за поліпшення долі його. А zarazом одні за другим стали пробувати творити, писати на українській мові чи то на взірець народних пісень, чи то за прикладом чужих великих письменників. Стали описувати життя нашого народу й його минувшину, розбуджувати любов до свого слова, до свого народу, до України, кров'ю й слізьми политої історії її.

В 1818 р. вийшла перша грамати́ка народної української мови; зложив її Павловський так, як по Харківщині говорять. В 1819 р. вийшла перша збірка

українських дум, зібрана Цертелевим, а прийнята з великими похвалами всіми тямущими людьми.

Появляються також важні для українського усвідомлення праці з українознавства, особливо з української історії. Особливо великий вплив мала безіменна “Історія Руссовъ или Малой Россіи” — історія України, доведена до кінця Гетьманщини. Незвичайно талановито написана (хоч дуже часто наскрізь видумана в оповіданнях про події XVII віку і раніших), вона незвичайно поширилася між українською інтелігенцією завдяки своїй мальовничості й гарячому патріотичному почуттю, котрим була перейнята, і робила сильний настрій своїми фігурами за волю і честь України. Слідом за нею з’явилася солідна, хоч і суха, історія козацької України Бантиша-Каменського, що протягом недовгого часу мала два видання, — показує се також факт, доволі характерний для тодішніх інтересів української інтелігенції до своєї історії.

З тих, що самі писали по-українськи, в тім часі визначився Гулак-Артемовський своїми гарними віршами. Між іншим, в байці “Пан та собака” представив він гірку долю селянина під видом собаки, якому все від панів біда, як він їм не служить. Перший почав перекладати на українське з світової літератури і взагалі ставився до українського літературного діла поважно. Котляревський в тім же часі написав дуже гарну оперету (представлення з співами) “Наталка-Полтавка”, де описував щирість і добрі звичаї селянські. Від неї веде початок новий український театр. Трохи пізніше зачав писати оповідання про сільське життя третій великий письменник нової української літератури Григорій Квітка, теж представляючи добрі сторони українського селянина, його чесну, правдиву вдачу, вірність і щирість, особливо в жіноцтві.

То був той новий вітер, що повів по всім просторі України: повів народолюбства, любові до свого народу, до його життя, мови, до його минувності. Він дав новий напрям і галицькому українському письменству — спровадив його на народну і народолюбну стежку.

67. Українські гуртки 1830–1840-х років. Заінтересованість українською мовою і народним побутом, народною словесністю і переказами минулого, любов до українського народу і його прикмет з’єднують згодом людей у перші українські гуртки з літературними і народолюбними інтересами. Найбільш помітний гурток, перша така громада українська, що вже щось значила в літературі й житті українським, на Україні російській виробилася в Харкові. В десятих-тридцятих роках Харків став найбільшим духовним огнищем України, коштом місцевого дворянства, потомків слобідської старшини, засновано тут університет, далі — жіночий інститут, організувався театр, розвивалася досить жвава, як на ті часи, літературна діяльність; виходили журнали і збірники літературні. Щоправда, і сі школи харківські, і се письменство — все отсе культурне життя було великоруське, а українська течія проявляла себе в ньому досить скромненько — українськими поезіями або статейками в тих великоруських журналах, або українськими книжечками,

що виходили коли-не-коли, раз на кілька років. Але появлялися річі талановиті й поважні; займалися українською літературою люди визначні, поважні, і займалися серйозно, з свідомістю, що не забавляються якоюсь забавкою, а роблять діло важне.

Професор Харківського університету Петро Гулак-Артемівський пише гарні поезії, перекладає і переробляє з чужих літератур різні річі на українське. Григорій Квітка, потомок місцевого старшинського роду, чоловік дуже поважний в харківському громадянстві, складає театральні п'єси і перші повісті з народного життя, малюючи в них високі прикмети душі українського селянства. Прославлений потім язикознавець Срезневський, тоді ще молодий учений, випускає збірки українських історичних пісень — рід поетичної української історії, що робила свого часу сильне враження на суспільство. Згодом виступає на літературнім полі молодий вихованець Харківського університету, славний потім історик Микола Костомарів, також слобожанин (з старого Острогозького полку). В руках харківського кружка українське письменство набрало характеру поважного народного діла. Члени його стояли під впливами романтичного народництва і слов'янського відродження. В українським письменстві вони бачили нового члена слов'янської сім'ї, багато наділеного природою, котрому бракує тільки прихильних обставин, щоб проявити себе як слід.

Замітні гуртки українські були також по російських столицях — в Петербурзі й Москві. В Петербурзі з кінцем 1830-х років пробував талановитий поет Гребінка і молодий Шевченко, що з кінця 1830-х років починає звертати увагу на себе своїми поезіями. Поява його першого “Кобзаря” 1840 р. і зараз потім “Гайдамаків” була многоважною подією українського життя. Справедливо завважив один великоруський критик, що українське письменство, мавши в своїх рядах Шевченка, вже не потребувало ніякої рекомендації, ніяких доказів свого права на існування. Се було велике щастя для молодії української літератури, що в ній так скоро — яких-небудь сорок літ по появі її першої ластівки, “Енеїди” Котляревського, проявився такий геніальний поет, як Шевченко. З його появою справді можна було сказати, що українське відродження з літературного боку цілком забезпечене.

Але Шевченко мав також велику вагу і в ідейнім розвої українського громадянства. З сього боку величезне значіння в історії українського життя здобула київська громада 1640-х рр. Коло новозаснованого (в 1834 р.) Київського університету зібралися тоді такі визначні сили, як Максимович, Костомарів, Куліш — тоді ще молодий етнограф, повний юнацького завзяття, історик права Гулак і багато різної талановитої молодіжі. До них в 1845 р. прилучився й Шевченко, перейшовши до Києва на посаду при Київським університеті. Зійшлися найбільші люди тодішньої України — найвизначніші талантом і високими мислями про відродження свого народу.

Шевченко, Костомарів, Куліш, Гулак і декотрі з молодших їх знайомих близько сприяли собі, сходячися, роздумували над кривою наукою, яку

дали їй колишні повстання народні, над гірким становищем свого поневоленого народу і способами його визволення. Костомарів працював тоді над історією козаччини й ділився з товаришами своїми відомостями й гадками про минувшину. Шевченко ще в своїх молодечих віршах перший з українських поетів звернувся до козацької та гайдамацької минувшини, шануючи в ній боротьбу за волю й право народне, згідно з тими переказами, які чув змалечку наоколо себе. Тепер з поручення Київської археографічної комісії він їздив по Україні, зарисовуючи старі українські пам'ятки, й вони з новою силою будили в його душі пам'ять українського минулого. З-поза блиску гетьманських клейнотів, з-поза війн і чвар вставав перед ним дійсний герой української історії: сірий нарід, що повставав на те, аби зробити своєю ту землю, на котрій працював, і стати господарем своєї праці і свого життя. З небувалою ні перед тим, ні потім силою Шевченко в своїх поезіях сього (1845) року виступав против неправди і неволі, яка запанувала на Україні, і лукавим нащадкам пригадував забуту правду української історії:

Схаменіться, будьте люде,
 Бо лихо вам буде.
 Розкуються незабаром
 Заковані люде.
 Настане суд, заговорять
 І Дніпро, і море!
 І потече сторонами
 Кров у синє море
 Дітей наших...

Ви — розбійники неситі,
 Голодні ворони!
 По якому правдивому,
 Святому закону
 І землю, всім даною,
 І сердешним людом
 Торгуєте? Стережіться ж,
 Бо лихо вам буде,
 Тяжке лихо!

Разом з тим товариство незвичайно цікавилось сучасними поступовими течіями, — розуміється, західними, бо в Росії тоді завмерло все. Між ним були люди, добре познайомлені з сучасним французьким революційним рухом, з соціалістичними теоріями, з змаганнями деяких французьких священиків оновити сучасне християнство в дусі демократичнім і соціалістичнім. Інтересувалися й слов'янським відродженням, що з віковичного сну підіймало один за другим сі забуті, навіки поховані слов'янські народи. Підіймали свою культуру поляки і чехи, будилися хорвати, серби, болгари, словаки, словенці:

І — о диво! трупи встали
 І очі розкрили,
 І брат з братом обнялися
 І проговорили
 Слово тихої любові
 Во віки і віки! —

як співав Шевченко, сам незвичайно захоплений гадкою про відродження і визволення слов'янства.

Великий інтерес мав гурток до революційної літератури польської і великоруської, сучасної і попередньої.

В 1820-х роках, під час тодішнього поступового російського руху, що привів до повстання в 1825 р. (т. зв. “декабристів”), на Україні існувало потайне товариство “Соединенных славян”, що ставило собі за завдання привести до того, аби народи слов’янські зв’язалися в вільну спілку (федерацію). Єсть звістки, що було тоді також особнє “Малороссийское общество”, і воно ставило собі за завдання добиватися політичної самостійності для України. Такі гадки й плани розвивалися також по масонських ложах, потайних гуртках, що на західний взірєць поширювалися в тім часі по Росії і на Вкраїні — між членами їх бували й свідомі українці (напр., Котляревський). Відомості про тодішні товариства і їх завдання доходили до Шевченка і його приятелів, і вони на взірєць їх задумали заснувати потайне політичне товариство для визволення українського народу.

68. Кирило-Мефодіївське братство. Громада, коло котрої заходилися отсі найкращі, найталановитіші українські громадяни, прибрала собі назву товариства св. Кирила і Мефодія, просвітителів слов’янських, а коротко звалося братством (так зве його Шевченко в однім листі). Своєю метою воно ставило визволення слов’янських народів, в тім числі і українського, та утворення з них слов’янської федерації. Кождий слов’янський народ мав творити окрему демократичну республіку, а спільними справами мав завідувати спільний слов’янський собор, куди думали вислати всі слов’янські народи своїх депутатів. Братчики марили, що Київ буде центром сеї слов’янської федерації, і представники слов’янських народів відкриють свій собор там, де колись збиралося вільне Київське віче, під гук Софійського дзвону, що оповістить світові правду, свободу, рівність. Все се доволі близько нагадувало старі плани згаданих “Соединенных славян” 1820-х років. Для українського життя, для політичного розвитку українського громадянства мав далеко більше значіння той соціальний і політичний зміст, який братчики вкладали в сю слов’янську рамку, і ті підстави, які вони вказували в українській минувшині для тих основ свободи, рівності й народовластя, на котрих вони хотіли оперти новий лад України й всього слов’янства.

З цього погляду братство далеко було неоднотайне. Були люди такі, як Шевченко, настроєні незвичайно ворожо до всього, що тяжіло на українськїм народі: против царського деспотизму, поміщицького панування, всякого насильства і неправди соціальної й духовної, готові добиватися повного, корінного знищення її й обновлення життя до самих підстав хоч би насильством, повстанням, переворотом. Але далеко більше було поміркованих українських патріотів, настроєних гуманно, прихильно до народних мас, але неохочих до виступів різких і насильних — вони стояли за роботу культурну, через просвітні товариства, видання й розповсюдження, серед народу популярних книжок, поширення серед поміщиків свідомості потреби народної освіти й загального поліпшення селянського життя. На сім ґрунті виникали гарячі дебати, завзяті суперечки, в котрих вигладжувалися найбільш різкі протилежності й

намічалася спільна, середня програма політичної роботи. В поезіях Шевченка 1845 р., особливо в його славнім “Посланні до земляків”, знаходимо різкі відгомони запальних суперечок з романтиками, які вихваляли сучасне народне життя й минулу славу України, манилися “сучасними вогнями” слов’янства і західноєвропейськими теоріями, а не добачали того, в чім для Шевченка лежало головне — страшною народною кривдою, соціального лиха, історичних гріхів українського панства перед своїм народом:

І Коляра* читаєте з усієї сили,
І Шафарика*, і Ганку*, і в слов’янофілі
Так і претесь, і всі мови слов’янського люду —
Всі знаєте. А своєї дасть-Біг. “Колись будем
І по-своєму глаголять, як німець покаже,
А до того й історію нашу нам розкаже”.

Се “славянофілам”, а от і романтикам української народності:

Заговорили,
Так, що й німець не второпа, учитель великий.
А не то, щоб прості люде. А гвалту! А крику!
“І гармонія, і сила, — музика, та й годі.
А історія? Поема вільного народу!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що за Брути**!
У нас Брути і Коклеси*** славні, забути!
У нас воля виростала, Дніпром умивалась,
У голови гори слала, степом укривалась!”
Кров’ю вона умивалась, а спала на купах, —
На козацьких вільних трупах, окрадених трупах!..
Подивіться лишень добре, прочитайте знову
Ту ю славу, та читайте од слова до слова —
Все розберіть, та й спитайте тоді себе: Що ми?
Чий діти? Яких батьків? Ким, за що закуті?
Та й побачите, що ось що ваші славні Брути:
Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття ваші пани
Ясновельможнії гетьмани!

В сих протестах очевидні крайнощі, в які Шевченко впадав, показуючи як головне історичну неволю України і сучасну кривду селянства. Його голос не був самотнім, між молодшими членами гуртка були також люди, для яких центром всього була селянська кривда, і які не могли пробачити її ні царизмові, ні поміщицькій інтелігенції, неважаючи на весь її малоросійський патріотизм.

* Визначні письменники, представники сучасного чеського слов’янофільства.

** Се похвали українській мові, які набридли Шевченкові в устах різних панків.

*** Герої старої римської історії.

Історичні традиційні цінності українського життя висував у київській громаді особливо Костомарів, найбільший авторитет її в сій області. Особливо інтернаціональна з цього погляду виготовлена ним агітаційна брошура (захоплена жандармами й тому не розповсюджена): “Книга биття українського народу”. В ній дуже цікавим способом мішається українське величання своєї минувшості — визвольних змагань народних і козацьких, з слов’янофільським величанням слов’янства в протиставленні світові германсько-латинському, і з палким революційним протестом против царів, панства і всякого соціального поневолення. Український наріз виставляється найвірнішим виразом правдивого слов’янства, не покаліченого впливами германсько-латинськими, що погубили Польщу й західну слов’янщину, і візантійсько-татарськими, що покалічили й знівечили життя великоруське. Український народний рух XVI—XVII в. струсив з себе всякі сторонні шкідливі впливи: братства вернули релігійне життя України до чистого, апостольського християнства, козащина — до старих слов’янських підстав демократизму: свободи, рівності й братства. “Україна, — пише Костомарів, — не любила ні царя — як Московщина, ні пана — як Польща, і зробила у себе козацтво, себто братство: вступаючи туди, кожний ставав братом інших, хто б він не був перед тим, паном чи хлопом, аби був тільки християнин, і були козаки всі рівні між собою: старшина вибиралась на раді й мала служити всім по слову Христовому, приймаючи уряд як повинність, і не було між козаками ніякої панської пихи, ні титулів. З дня на день росло й множилось козацтво, і скоро всі люди на Україні стали б козаками, себто вільними і рівними, і не було б над Україною ні царя, ні пана, крім Бога єдиного, і за прикладом України те ж саме стало б у Польщі й по інших слов’янських землях”. Але Москва поділилась Україною з Польщею і вдвох вони знищили козащину й здавили українську свободу.

“І пропала Україна — але се так тільки здається. Не пропала вона, бо не хотіла знати ні царя, ні пана, а хоч і був цар над нею, але чужий, були пани, але чужі, а хоч би й з української крові були ті виродки, одначе вони не поганяють своїми подлими устами української мови й не називають себе українцями. А правдивий українець, чи буде він простого роду, чи панського, не повинен любити ні царя, ні пана, а повинен любити одного Бога”.

“Україна встане з своєї могили й кликне знову до братів слов’ян, і почують її поклик, встане слов’янщина, і не зістанеться в ній ні царя, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні мужика, ні холопа, ні у Великій Росії, ні в Польщі, ні на Україні, ні в Чехії, ні у хорутан, ні в сербів, ні у болгарів. І Україна буде незалежною республікою в слов’янським союзі. Тоді скажуть всі народи, показуючи на те місце, де на карті буде намальована Україна: “От камінь, відкинений будівничим, — а він ліг основою всього”.

Перейти до роботи товариство не встигло, бо було захоплено серед самого ще свого творення: на Різдво 1846 р. були підслухані розмови братчиків

студентом, що подав на них донос; у братчиків пороблено трус і арештовано. Видержавши кого довше, кого коротше в кріпостях, їх розіслали по далеких сторонах поза Україною, відібравши змогу працювати так, як їм хотілося. Найтяжча кара впала на Шевченка: його віддано в солдати і вислано в закарпатську пустиню, заборонивши писати й малювати. Тяжко поруїнували ті кари сили й творчу роботу також й інших братчиків — найкращі тодішні українські сили. На українську мисль, на українське слово пішли нагінки й заборони, перед тим небували. Заборонялися й нищилися книги, видані перед тим: “самі такі слова, як Україна, Малоросія, Гетьманщина, вважалися злочинними”. Український рух притих. Але мислі кирило-мефодіївських братчиків зіставили глибокий слід, вони жили далі й будили політичну й соціальну українську мисль. Особливо Шевченкові поезії, що ширилися в рукописах, переказувалися з пам’яті, мали величезний вплив. Від Кирило-Мефодіївського братства веде свою історію весь новий український політичний рух.

69. Галицьке відродження і 1848 рік. В Галичині перший гурток, який досить свідомо ставав на ґрунт національний, відомий нам у Перемишлі, в духовних кругах його, при кінці другого десятиліття ХІХ в. Тут було засноване товариство для поширення народної освіти. З кругів тутешнього духовенства вийшла важна для свого часу записка в обороні рівноправності й культурної вартості української мови, з нагоди питання про навчання в школах українською мовою. Звідси йшли заходи коло українського шкільництва.

Однак сей перемиський кружок ще не мав ясного поняття про значіння народної української стихії й стояв на роздоріжжі між нею й книжною слов’яно-російською мовою. Автори перших граматик з перемиського кружка прихильються до народної мови, але вважають потрібним “очищати” її від простонародної грубості й наблизити до старої книжної й церковної мови. Але в 1830-х рр. вирізняються вже два виразні напрями: проти оборонців книжної мови виступають рішучі прихильники живої народної мови, гаряче обороняють її чистоту від книжного калічення й добиваються літературного уживання й граматичного оброблення чистої народної мови, не розмішаної книжною. Вплинуло на се й слов’янське відродження, що зверталось до народної мови, а головню й найбільше — літературні проби на чистій народній мові Східної України. Ясна була їх краса й перевага над книжними виробами галицької й угорської України, і вони серед тутешніх письменників викликали охоту йти тими ж слідами.

На сю стежку рішуче став гурток молодих богословів, що зібрався у Львівській семінарії в 1830-х роках і під впливом відродженого українського письменства Росії, а також під впливами сучасного слов’янського відродження та сучасної польської революційної агітації, був перейнятий патріотичними й народоловними змаганнями. Ся молодіж також цікавиться історією й етнографією свого народу, збирає пісні й перекази та пробує свої сили в літературній роботі, зближаючися до взірців українських — єдність українського народу

по оба боки російсько-австрійського кордону відчуває вона в повній силі. Симпатичний поет Маркіян Шашкевич являється першим народним поетом Галичини, й пізніший український, народовецький рух Галичини признав його своїм первоначальником. Якову Головацькому судилося стати першим патентованим ученим-професором української мови на новозаснованій кафедрі Львівського університету. Третій член сеї “руської трійці”, як її прозвали, Іван Вагилевич займався історією, етнографією, словесністю — всім потрохи.

Та діяльність сього кружка не йшла гладко. За останні десятиліття відносини урядових кругів до українського питання встигли змінитися рішуче. Австрійські власті, маючи досить клопоту з тодішніми польськими революційними течіями, не хотіли мати нових клопотів ще й з українським рухом. У духовних уніятських кругах, котрим передано цензуру українських книг, також панував напрям вузько церковний, неприязний й підозрілий народним елементам у літературі. Книжки навіть самого цензурного змісту: релігійні, похвальні оди на честь австрійського дому — заборонялися тому тільки, що мова їх була не досить слов'янська, або що замість слов'янського письма вони були написані гражданкою. Тому й заходи “руської трійці” в офіційних кругах були прийняті підозріливо й ворожо. Перший альманах “Зоря”, зложений для друку кружком Шашкевича в 1834 р., духовна цензура заборонила. Зложили новий збірник ще обережніше, з народних пісень і переказів та власних поезій і наукових статей під назвою “Русалка Дністрова” і надрукували його в Пешті, на Угорщині, щоб розминутися з галицькою цензурою. Але й се не помогло: коли книжка прийшла до Львова, цензура арештувала її всю й тільки в 1848 р. удалося її видобути з арешту. На самих авторів упали різні неприємності. Хоровитий Шашкевич не витримав їх і вмер в недостатках, як священик на убогій парафії; Вагилевич пішов шукати хліба у польських панів і змарнувався. Галицьким гасителям здавалося, що придавили український рух до решти.

Та налетів бурхливий 1848 рік і зараз переіменув усю обстановку. Європейська революція сильним відгомном відбилася по австрійських краях, викликавши більше або менше значні рухи. Піднялася Угорщина. В Галичині поляки почали ладити повстання для визволення Польщі. Австрійське правительство тоді знову пригадало собі галицьких українців і заходилося коло них, щоб ослабити польський рух. Виходять наверх такі справи, як розділення на частину українську й польську Галичини (недоречно зв'язаної з українських і польських земель), заведення в українській Галичині української мови по школах вищих і нижчих, визволення українського селянства з власті польських панів — все те, про що думало в 1770—1780-х роках правительство Марії-Терезії і Йосифа II, а потім забуло, підпавши під впливи польської шляхти й власних своїх гасителів-реакціонерів.

Галицькі українці підняли голови й собі заворушилися. Плани польських революціонерів про відбудову Польщі були їм не в лад, і тільки невелика

частина української інтелігенції пішла разом з поляками. Переважна більшість почала організовуватися в напрямі окремішнім і полякам ворожим, користаючи з прихильності й помочі австрійської адміністрації. Заснувалося політичне товариство “Головна рада”, свого роду українське національне правительство, що мало вияснити й представити центральному правительству політичні й національні потреби українців, а як орган її стала виходити газета “Зоря Галицька”. Протипольської гвардії й революційних ватаг організовано українську гвардію, українські батальйони стрільців. Восени 1848 р. скликано “Собор руських учених” — усіх прихильників культурного й національного розвитку галицької України, щоб вияснити культурні й національні потреби та виробити програму дальшої діяльності для розвою українського народу.

Сей “сбор” став рішуче на національним українським ґрунті, відріжняючи українську народність, з одного боку, від польської, з другого, — від великоруської, з котрою все ще мішали її різні прихильники книжної “слов’яноросійської мови”, не вміючи відрізнити її від народної української. “Сбор” уважав конче потрібним, щоб була уставлена одна одностайна граматики й одностайний правопис для всього “руського народу” в Австрії й Росії (“русским” далі називали тут свій український наріччя й мову). Хотів, аби була вона згідна з язовими прикметами української мови, а не залежна від граматики й правопису польської й російської. Домагався, щоб у всяких школах галицьких заведено українську мову, а для розвою письменства було засноване просвітне товариство, на вірець чеської “Матиці”. Підтримував домагання, щоб українську частину Галичини відділено від польської, і такі інші жадання.

Правительство йшло назустріч українським бажанням. Воно обіцяло завести українську мову в усіх школах, в гімназіях і університеті, серйозно думало про поділ Галичини, і в 1850 р. дійсно був виданий такий закон, тільки не ввійшов у життя. Зате здійснилось і сильно вплинуло на настрої українського громадянства проголошене в 1848 році скасування панщини й визволення селян із власті поміщиків.

Бадьорій і повний надій настрій, одначе, не простояв довго. Союз тутешнього українського громадянства з урядом мав свої лихі сторони, і вони зараз показали себе, коли правительство, задавивши революційні рухи, відложило всякі реформи й зв’язалося наново з польськими кругами. Ті церковні та урядові круги, що вели перед в українським русі, в тіснім зв’язку з урядом, стали тепер безпомічні й безпорадні, коли побачили, що правительство відняло від них свою високу руку і більш українцями не журиться. Урядування в Галичині захопили в свої руки польські пани й стали настроювати уряд до українців підозріло й неприхильно, мов вони тягнуть до Росії, до православ’я. Потрапляючи під новий напрям правительственої політики, неприхильної всякому живому народному рухові, неприхильно ставились до народного українського руху й українські урядові круги (консисторія, що надавала тон священикам),

з котрих головню складалась українська інтелігенція. Знову виходять на гору прихильники книжної слов'яно-російської мови, неприхильні мові народній українській. Від них кінець кінцем пішло так зване москвофільство, що хотіло мати мовою літературною мову російську.

70. Новий український рух у 1860 і 1870-х роках. Таким чином і в Росії, по розгромі Кирило-Мефодіївського братства, і в Австрії, по втихомиренню революції 1848 року, кінець сорокових і п'ятдесяти роки стали часами глухої реакції, де затихло й приникло українське життя. В Росії, одначе, ся реакція як наступила скорше, так і скінчилася скорше. По нещасливій Кримській війні настали в Росії нові часи, правительство само взялось реформувати старі, пережиті форми життя, що виявили свою нездатність. На чергу стало визволення селянства, визволення суспільності від пут старого режиму, суспільність заворушилася, рвалася до нового життя, і з нею стали виходити на яв приспані змагання українські.

Кирило-мефодіївців увільнено з заслання і могли вони — хоч не всі — зібратись до купи. Зібралися в Петербурзі й стали там видавати українські книжки та місячник, журнал українсько-російський, що звався "Основа" (виходив в рр. 1861 і 1862), і в нім поширювали свої гадки про українство.

За ті десять літ багато змінилося в Росії. В Кримській війні побито російські війська, й побачило громадянство й правительство, що годі такому порядкові бути далі: не давали людям свободи на те, мовляв, аби "государство" (держава) було сильніше, а тим часом показалося, що государство з того ледве не пропало, бо без свободи та освіти й держава не може бути сильна. Правительство схаменулось на якийсь час і метнулось до реформ. На першу чергу заходилося коло скасування кріпацтва, потім коло заведення кращих судів, городської та земської управи, народної освіти.

Братчики кирило-мефодіївські, між ними й Шевченко, що тоді, одначе, вже доживав свої останні дні (вмер в лютім 1861 року), й інші українці при-стали всім серцем до справи скасування кріпацтва. Вже здавна, як знаємо, в письменстві українським сильно били на кріпацтво, як на велику неправду (дуже гарні оповідання про те кріпацтво писала в тім часі в 1850—1860 роках Марія Маркович, підписуючися "Марко Вовчок"). Тепер, коли правительство само взялось до визволення кріпаків, багато з українців мали в сім велику участь та піклувались про те, щоб визволення якнайкраще було сповнене; ставали за мирових посередників або працювали по селах.

Для того щоб селяни знали свої права й могли за них упоминатись, українці заходились писати книжечки про закони й порядки державні. Брались також до поширення освіти між народом; упоминались за тим, щоб наука була в школі на мові українській — рідній, для дитини зрозумілій, аби та наука була легка й корисна. Закладали школи для дорослих, такі, де можна було вчитися вечорами та неділями робітникам і слугам неписьменним. Складали й видавали книжки для шкільної науки. Видано також було силу різних

книжечок для народу, маленьких та дешевих — копійчаних “метеликів”, щоб поширювати між людьми. А разом з тим і в тім місячнику й деінде наклеювано українську інтелігенцію, освічених людей, аби держались своєї народності й не занедбували праці для України та для народу українського, для трудящих, селянських мас.

Костомаров, бувши тоді славним істориком, професором Петербурзького університету, видавав на те цінні й важні писання про українську історію, вияснюючи ті нахили й змагання, які були в українськiм житті — до свободи й рівності, демократизму, народовластя й федеративного устрою — ще в княжих часах і потім в добі козацькій. Куліш писав про українське письменство, вияснюючи його народолобні й демократичні змагання.

Цілий сей український рух 1850—1860-х років мав такий народолобний народницький характер. Політична програма кирило-мефодіївська відійшла на другий план.

Про слов'янську федерацію, про українську республіку вже не говорили. Чи то прикрі досвіди й кара, що впали на братчиків, змінили їх гадки, чи то некорисним вони вважали спиняти увагу громадянства на таких далеких іменах, котрих навіть обговорити добре не можна було в підцензурних виданнях, тільки таких питань вони не зачіпали, а всю увагу звертали на справу визволення селян, упорядкування нового громадянського життя їх, освіту й освідомлення. Се ж здійснювало соціальну програму братства принаймні хоч почасті. Таким чином, діяльність українська мала характер вповні законний, укладалася в рамці тодішнього правительственного напрямку. Невважаючи на те, над українством уже чорні ворони крякали. З одного боку, пани польські вводили крик до властей, що українці підіймають народ на панів, так що пани народного повстання бояться, життя свого непевні. Інші знов якраз правили, що українство йде під поляків, що то “польська інтрига” (штука), аби підняти українців на Росію разом з поляками — саме в 1863 р. піднялось польське повстання. Треті пригадували правительству заборони царя Петра й Катерини на українську мову, аби нею нічого не друковано — що так воно й треба, щоб, мовляв, Україна не відірвалася від Росії.

Дурне було те говорення про польську інтригу, бо не дурні були поляки підіймати українство на свою голову. В Галичині польські пани, навпаки, казали, що се австрійське правительство або москалі видумали українство. А ще дурніша рада була заборонами запобігати тому, щоб Україна не відірвалася від Росії. Треба було постаратись, щоб у державі всім народам була свобода й право, і тоді ні українці, ні хто інший не схоче відриватись від неї, а заборонами можна тільки знеохотити до держави. Проте вгорі тоді такі люди були, що тих немудрих острого слухали, і в 1863 р. тодішній міністр внутрішніх справ видав розпорядження проти українського слова. Він посилавсь на те, що самі “малоросіяне” доказують, що ніякого особливого малоросійського язика “не было, нѣтъ и быть не можетъ”, а викликають український рух поляки. Тому

наказував, аби цензори не дозволяли друкувати українською мовою ніяких книжок для народу, а особливо таких, що для науки, для школи, — де подаються якісь відомості з науки. Разом з тим пішла нагірка за всім, що пахло українством та роботою для народу українського. Школи недільні закривали, учити по-українськи забороняли; багато українців повисилано з України в далекі, північні московські городи. Так припинено всяку роботу для українського народу й для українства.

Потім трохи були попустили з того. Стали легше пускати українські книжки, навіть і популярні, для народу. Осередком української роботи став Київ, де зібралось чимало талановитих і тямущих людей, з вихованців тутешнього університету, що повиростали по розгромі кирило-мефодіївців. Головну увагу звертали вони на роботу культурну й наукову. Коли в Києві дозволено відкрити відділ географічного товариства (1872), коло нього й скупилася наукова робота.

Появились важні писання по українській історії Антоновича і Драгоманова, по лінгвістиці Житецького й Михальчука, по етнографії Рудченка й Чубинського. Стало розвиватись також красне письменство (повісті, поезії), появились перші початки соціального українського роману — такого, що малював українське життя в нових обставинах по знесенню кріпацтва: твори Нечуя-Левицького, Мирного, Кониського. Велике вражіння робили перші початки справжнього українського театру і серйозної української музики. Коло сього заходились Микола Лисенко і Старицький.

Недовгий сей скільки-небудь свобідний письменний і культурний час, таким чином, був дуже багатий своїми наслідками. Але скоро прийшов йому край.

Знову знайшлись перевертні з своїх же таки земляків, які почали говорити, що то все йде від ворогів Росії, що те все “сепаратизм”, Україна від Росії відірветься. Говорення їх не пройшли без сліду, впоряджена була урядова комісія, яка признала, що треба пильнувати заграничних видань, не пускати їх до Росії, підтримувати грішми москвофільський рух в Австрії, а український рух в Росії задавити. Зараз потім закрито Київський відділ. Вийшов царський указ, де заборонено в Росії видавати всякі книжки, окрім віршів та оповідань та й то тільки общеруським правописом, із-за границі привозити українські видання, а також заказано всякі концерти, представлення й читання українські. Заборона та від того часу простояла аж до 1906 року — рівно 30 літ. Не можна було ніякої наукової чи просвітньої книжки по-українськи видати: чи про Україну та українську історію, чи про чужі краї, чи про природу, чи про господарство, чи про хвороби та здоров'я. Рідко яка за десятки літ якимсь чудом проскочила. Не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов. Не можна було видавати ніяких книжок для дітей, — аби не звикали читати по-своєму, або для шкіл, — щоб не вчили по-українському. Оповідання й вірші дозволялися також лише такі, що от для забави тільки, а як в них була

якась поважніша думка або щось про Україну, про порядок громадський та державний, або щось на панів та на властей, то не позволяли. Не можна було якийсь час представляти українських представлень, ані навіть співати українських пісень, — уже потім дозволили знову, та й то з усякими труднощами та вигадками. І як бачили, що якийсь українець українства сильно держиться, то таких з служби скидали, висилали в московські городи або арештували. Хотіли задавити українство до решти.

71. Українство під забороною. Робота на галицькім ґрунті. Указ 1876 року дуже загальмував розвій українського життя в Росії, всякі заходи коло народної освіти й культури, але викоринити їх не міг, розуміється. Нема такої сили на світі, яка б могла викоринити живий народний рух. Скоро самі російські урядовці помітили, що перемахнули в тих заборонах і почали дещо попускати, як от українські концерти та представлення, й життя полегшало трохи. Українські письменники пускались на всякі штуки, щоб якось пропхати через ці цензурні ворота що-небудь путяще. Подавали по кілька разів те саме, змінюючи заголовки, викладали наукові річі в формі оповідань, щоб пустила цензура, яка не пропускала ніяких наукових книжок для народу.

Але такими вбогими можливостями, які російський уряд полишав українській культурній роботі, не могли задовольнитися й найбільше помірковані українці, які серйозно ставилися до справи. Тому, кінець кінцем, українська культурна й політична робота переноситься за кордон, головно до Галичини.

В австрійській Україні відносини за 1860-ті і 1870-ті роки змінилися значно, наслідком перемін в австрійській політиці і впливів українського відродження.

В Австрії, після нещастя, які вона потерпіла в війнах з Італією й Пруссією, так як в Росії після Кримської війни, відносини стали легші. Заведено 1766 р. конституцію, не дуже вона була мудра, але все-таки давала деяку змогу громадської й політичної роботи.

Хоч далі верховодила в Галичині польська шляхта, а на Буковині — румунські бояри, проте все-таки можливо було доходити потрохи прав і українському громадянству. В Галичині поруч із старими урядовцями та духовними наростає потрохи молода інтелігенція, що стояла під впливами кирило-мефодіївців. Заводяться видання чистою народною мовою, в котрих працюють поруч галицьких письменників письменники українські (особливо в місячнику “Правда”, що почав виходити з 1867 р.).

В школах народних наука була на українській мові; гімназій таких, де вчать по-українськи, хоч трудно й помалу (бо польські пани тому противились дуже), а все-таки прибувало потрохи: і в університеті Львівськім та Чернівецькім деякі науки викладались по-українськи. Можна було видати по-українськи всякі книжки й газети, відбувати всякі зібрання й про всякі справи радитись і говорити доволі свobodно, в порівнянні з тодішньою Росією. Можна було свobodно засновувати товариства позичкові, торговельні,

потребительські, просвітні, культурні, наукові, бібліотеки й читальні і всякі інші. Можна було чи до суду, чи до іншого уряду всякі листи чи прошення писати по-українськи, й відповідати на них також повинні були по-українськи.

Отже, кажу, як стали забороняти все українське в Росії, то багато українців стало переносити свою роботу до Галичини: посилало сюди свої писання з російської України або переїздило до Галичини, щоб тут працювати. Почалось се з 1860-х років уже, особливо після того заборонного розпорядження 1863 р., а тепер — після царського указу 1876 р. — пішло ще сильніше. Великою се було підмогою для українського життя в Австрії, бо ті сили й поміч з російської України підтримали тут український рух і надали йому той же демократичний, народолюбний характер, який він мав у Росії. І для України російської се було важно, що українська національна робота не переривалась. Ті питання, яких не можна було обговорювати в Росії, обговорювались у виданнях галицьких або інших заграничних. Книжки, не пропущені російською цензурою, друкувались в Галичині, а звідки діставались і на Україну, неважаючи на всі заборони. На се ще перед указом 1867 р. на зібрані в Росії гроші куплено осібну друкарню і при ній заложено у Львові “Товариство імені Шевченка” (на пам’ять і честь Шевченка), щоб воно займалось українським письменством і наукою, заходом українців і галичан. Згодом воно розвинулось і видало багато різних корисних книжок у різних справах, наукових і літературних.

Після указу 1876 р. київські українці порішили, щоб один з найбільш талановитих українських учених і письменників, професор Київського університету Драгоманів осівся в Галичині або деінде за границею і звідки ширив серед європейського громадянства відомості про Україну, її національні домагання і утиски, які вона терпить. Се Драгоманову було під мисль, бо він був прихильником твердої боротьби за народні права. Тимчасом як інші земляки думали про те, що треба вибирати такі способи національної роботи, які б менше гнівали російський уряд, та вимишляли, як би то “примирити з собою російське правительство”, Драгоманів доводив, що податливістю та покірністю тут нічого не можна здобути. Треба спертися на народі, взяти своїм завданням соціальні реформи, які б підняли нарід, його добробут, свідомість, дбати про освіту й усвідомлення сього народу, розвинути для нього відповідну літературу й разом з його зростом і поступом розширити рамки національної української культури.

За порозумінням з земляками і за їх допомогою взявся він вести українські видання і пробував осістись для сього в Галичині. Одначе австрійська цензура була тоді ще доволі-таки темна й страшенно боялась усього, що пахло соціалізмом, тому Драгоманів кінцем кінцем рішивсь осістися в свобіднішій Швейцарії, в Женеві, й тут за поміччю молодших товаришів видавав у 1870 і 1880-х роках політичні збірники і другі книжки, які ширились не тільки за границею, а й в російським громадянстві, особливо серед молодіжі. Ввійшов у тісні зносини з

галицькими громадянами, більш поступовими, з молодіжжю, і серед них ставрався поширити свої гадки — про потребу перебудови життя на європейські здобутки критичної, наукової мислі, соціалістичні й політичні домагання.

Під впливом сих європейських ідей, котрі так завзято поширював Драгоманів, а йшли вони також і просто, й безпосередньо з літератури, газет і з усяких зносин, — починається новий рух в українськiм громадянстві Росії. Стає помітним уже з 1880-х, і потім ще виразніше в 1890-х і 1900-х роках. Чисто культурницькі інтереси, або українофільські (“українолюбні” себто), що цурались політичної боротьби, різкої опозиції правительству та радили займатись українознавством або красним письменством в межах дозволеного, — уступають своє місце політичній, програмній роботі. Поруч народництва, культурного й економічного, що дбало про освіту та добробут народний, наростає політичне: політичний і соціальний радикалізм, що закликає до глибокого перестрою і громадського, і державного життя, до змін самих основ в відносинах, в яких люди живуть і працюють.

Українське громадянство вертається з новим завзяттям до старих програмних ідей кирило-мефодіївців. Розробляє їх, відкидаючи романтичні мрії, вибираючи те певне й реальне, що має послужити добру народному й інтересам трудящого люду, на котрім опирає воно ще більш рішуче свою політичну програму. З’являються початки партійного поділу. У 1880-х роках у Галичині народовці, з культурної течії перетворившись у політичну партію, перейшли до організаційної політичної роботи. З початком 1890-х рр. з людей, що стояли під впливами Драгоманова, твориться партія радикальна. Вона жваво заходила коло політичної праці між народом і завзято виступила проти проби порозуміння (“угоди”) старших народовців з австрійським правительством і польською шляхтою. Сим порозумінням народовці хотіли в польської шляхти, що держала в своїх руках край, його адміністрацію, купити різні уступки для української національної культури. Шляхта обіцяла, напр., дати свою згоду ще на одну українську гімназію, на катедру історії в Львівськiм університеті й т. ін., чого правительством без її згоди не хотіло або не могло зробити. Радикали гаряче виступили проти сеї угоди з панамі, та ще за таку марну ціну, і під впливом їх протестів сю угоду розірвано.

72. Перша свобода українського слова. Так українство не вмерло, а йшло наперед, неважаючи на заборони. Особливо ясний був його поступ у Галичині, де стало тоді доволі свобідно українському життю, бо цензура була легша і навички до політичної свободи пішли глибоко в громадянство, в народ. Українському народові в Росії було далеко тяжче. Галицькі газети й книжки переважно були заборонені в Росії, мало хто їх і бачив тут, а в Росії далі не можна було видавати сливе ніяких українських книжок для поучення і для відомостей, ніяких українських газет і журналів. Приходилось, на сміх людям, укладати у формі якихось оповідань, повістей відомості про лікарську справу, про хвороби, — аби цензура пропустила! Наука в школі була на мові

російській, і більш дітей селянських та школа мучила, як учила. Не маючи до читання українських книжок, ученики, вийшовши з школи, по кількох літах відвикали читати, забували й те, чому навчалися в школі, і народ, зістаючись темним і не просвіченим, бідним, підупадав, лишався позаду інших народів.

На се не раз вказували українці правительству, та се нічого не помагало. Правительство боялось, що з того вийде той “сепаратизм”, розлука українського народу з російським (великоруським), і ніяким чином не хотіло пристати на се. Тільки після погрому Росії в війні з Японією збентежене правительство не чуло вже себе в силі противстати громадському рухові, домаганням нового, свободного ладу й пішло на різні уступки. Тоді і в українській справі комітет міністрів признав при кінці 1904 року, що всі заборони українського слова робили тільки шкоду українському селянству, а користі від них нема. Постановив усе-таки запитати ще в тій справі гадки різних установ (академії наук, університетів тощо), і вони також висловились за висвободження українського слова від сих заборон. Проте все ж таки правительство так і не зважилось знести указу 1876 р., і його заборони упали тільки тоді, як покасовано взагалі всякі обмеження друкованого слова весною 1906 р.

Восени 1905 р. почалась в Росії справжня революція, і тоді царський маніфест 17-го жовтня пообіцяв Росії свободи і конституційний устрій: що закони видаватимуть народні депутати (Державна Дума), і 1906 року скликано першу Думу. На неї покладали великі надії, що вона дасть справедливі закони й порядки Росії. Було в Думі багато українців, які утворили осібну фракцію і намірялись заводити потребу автономного устрою України, щоб вона сама правила своїми справами, і щоб Росія стала федерацією — так як то хотіли кирило-мефодіївські братчики. Та Думу розпущено дуже скоро, і другу так само, тому що і в ній більшість депутатів виступала проти правительства. Змінено виборчий закон так, щоб якнайменше проходило прихильників свободного ладу. Відібрано від селян право вибирати депутатів просто від себе, і після сього вже до Думи свідомі українці не приходили сливе таки зовсім. Російські ж депутати українських домагань не підтримували, і за весь час свого існування Державна Дума зовсім нічого не дала українцям: навіть законопроект про заведення української мови в народних школах, для котрого зібрано було приписане число голосів в третій Думі між неукраїнцями, був похоронений навіть без обговорення — так і не був внесений у Думу. Коли ж про українську мову згадували при обговоренні законів взагалі, про народну мову в школі й суді, — українців не підтримували й ті, що підтримували інших “інородців” в їх домаганнях.

Російська революція 1905 р. відбилась і в українських землях Австрії. Від неї пішов великий рух взагалі по всьому світові, скрізь піднеслись прихильники свободи. В Австрії стали добиватись реформи виборчого права: щоб вибори до центрального парламенту держави (рейхсрату) і до краєвих соймів були загальні, рівні, безпосередні й тайні, але парламентську реформу німці з поляками так перевели на ділі, щоб якнайменше втратити своїх приві-

легій. В Галичині так розділено виборчі округи, щоб русини-українці мали їх якомога менше, а поляки якомога більше. І як зійшовся сей новий “народний парламент” в 1907 році, то показалося, що недалеко відбіг він від старого: верховодили в нім німці та поляки, заплутався він в національних суперечках і не зробив для народу нічого, в тім і для українців, — хоч українських послів і було в нім більше, ніж давніше. Про те ж, щоб призволити на справедливе виборче право до галицького сойму, поляки ані не думали. Українські послы пробували добитись у поляків уступок усякими способами: робили обструкцію, тобто чинили всякі перешкоди соймовим нарадам — криком, музикою і т. ін. Але поляки не пускали, і тоді пішли на уступки українські послы. Пішли довгі торги і закінчились уже перед війною, на початку 1914 р. Замість рівного з поляками права згодились українські послы, щоб їх послів у соймі було 27 проц., тобто трохи більше четвертої частини.

Так розвіялись надії українців на поправу політичну і в Росії, і в Австрії. Та все-таки перша російська революція дала їм багато. Впали заборони українського слова, для книжки й газети української мало бути рівне право з російською. На ділі не так воно було: начальство й цензура по-давньому ненависно дивились на українське слово, і за те, що проходило на російській мові, на українській за се закривали газети, арештовували книжки, давали під суд та під грошові кари редакторів і авторів, а на села газет українських таки й зовсім не пускали, тих, що їх виписували, гнали й карали. Товариств українських або не дозволяли засновувати, або, причепившись за що-небудь, закривали й тягли їх старшину до суду російського; а російський сенат — ся установа, постановлена на те, щоб стерегти права, рівного для всіх, при нагоді скарги полтавців, що їм не дозволено відкрити “Просвіту”, — таки й виразно похвалив таку політику адміністрації. Признав, що помагати культурно-просвітньому розвиткові українського народу — значить підтримувати сепаратизм.

Таким чином, правительство пішло знову поза признання комітету міністрів 1904 року назад до ганебного указу 1876 р. і українську роботу, навіть культурну, вийняло з-під усякого права.

Проте все-таки українці, привикши бідувати в попередніх літах, вміли використовувати і ту не бозна-яку свободу, яка їм тепер припала фактично. Сильно розвинулась література — наукова, популярна і красне письменство. Засновано наукове товариство в Києві, на взірць львівського, і почали виходити наукові видання його. Виступив цілий ряд талановитих письменників і поетів: Леся Українка (Косач-Квітка), Винниченко, Олесь, Чупринка й інші. Багато виходило популярної літератури для народу і дедалі ширилася вона серед нього, не вважаючи на всі заборони й труднощі. Сей невидний посів потім приніс великий урожай.

Значно поглибилась також політична свідомість між українською інтелігенцією. Починають своє існування ті партії, які потім узяли на себе провід під час української революції — партія українських соціал-демократів, демо-

кратична українська партія, від котрої веде свій початок партія соціалістів-федералістів, відокремилась від російських соціалістів-революціонерів партія укр. с.-р. й інші пізніші партії та напрями стали позначатись.

73. Світова війна і нищення українства. Хоч як незначні були політичні здобутки українства в порівнянні з його потребами, проте все-таки й ті прояви життєвої сили українського народу, які він дав у сих роках, дуже озлобили всіх його ворогів. Хоч які вони робили труднощі українському життю, хоч як перебивали його домагання, вони чули його силу і страх лютували. Досі вони доказували, особливо в Росії, що ніякого українського руху нема, що українську мову видумало кілька людей, ніхто тої мови не розуміє й не хоче. А тепер показувалось навпаки, що сей рух іде широко в громадянстві, в народі. З злоби своєї видумували вони, що сей рух ведеться за німецькі марки, себто на гроші від правительства Германії — так як перед тим в Галичині поляки нарікали, що русинів видумав австрійський намісник у 1848 р., а в Росії казали: українство — се польська інтрига проти Росії!

В Росії сі вороги закликали правительство до поновлення старих заборон 1876 р. В Галичині, маючи власть в своїх, польських руках, вони власними силами старались чим можна принищити український рух. Та завзята боротьба, яку вели українці з польським пануванням за всі отсі роки, страшенно роздражнила обидві сторони (особливо сильне вражіння зробило, коли студент-українець убив намісника Галичини гр. Потоцького як ворога українців). Угода в справі виборів до сойму на початку 1914 р. нітрохи не полагодила відносин, вони були напружені до крайності. В Росії заборони святкувань століття Шевченкових уродин в лютім 1914 р. викликали великі маніфестації в Києві, і велику дебат у Державній Думі. Недовго перед тим українці договорились з поступовими російськими партіями, щоб вони берегли українських інтересів в Думі, замість українців, котрих не стало в Думі після останнього виборчого закону, і російські поступові депутати виступили проти заборон українства, на великий гнів його ворогів.

Сі вороги чекали давно сподіваної війни Росії з Австрією, щоб тоді порухуватися з українством. І коли літом 1914 р. ся війна почалась, вони справді першим ділом кинулись нищити українців. В Галичині, закидаючи зраду, почали арештовувати й висилати спочатку так званих москвофілів, потім і українців. На російській Україні адміністрація, що раніше не рішалась слухати протипольських порад, тепер вповні пішла за ними. Зараз з початком війни позакривано українські газети, почали арештовувати й висилати українських діячів. Коли російські війська зайняли Львів і сливе всю Східну Галичину (восени 1914 р.), в правительствених кругах рішили, що тепер уже можна буде знищити українство до решти, до кореня. На Галичину вони дивилися здавна, як на джерело українства — хоч воно розвинулось там якраз за поміччю й підмогою українців з Росії. Тому думали, що як тепер знищать українців в самій Галичині, то зможуть задавити його зовсім.

Почали там закривати українські часописи, товариства, книгарні, виводити українську мову з шкіл, з урядів і всяких установ — заводити російську та польську. Полякам полишали права, а гонили тільки українців, та ще жидів, хотіли знищити українську інтелігенцію, свідоміших міщан і селян почали цілими сотнями й тисячами арештовувати, волочити по тюрмах і висилати етапами до Росії, до далеких губерній і до Сибіру. Страшенно се робилось жорстоко й немилосердно, не кажучи вже, що безправно і беззаконно. Несповна рік господарили так в Галичині російські війська і власті, і за сей час дійсно страшенно знищили тамтошніх українців.

Потім, коли німці натиснули і російському війську прийшлося виходити звідти, ще на виході вивозили російські урядовці всіх “підозрілих”, а також багато селян позабирали з собою, обіцяючи їм гроші і землю в Росії. В пограничних українських землях в Росії вони підіймали людей і змушували їх також уступатися до внутрішніх губерній. Робилось се теж нерозважно і необачно, і сила народу, і всякого достатку погинуло в сім виселенні, зруйнувався сей край до решти. І знов того найбільше пильнували, аби задавити українство, не дозволяли засновувати українських комітетів для опіки і допомоги тим біженцям так, як дозволяли комітети польські, литовські і всякі інші, не дозволяли заводити українських шкіл для дітей і ін.

Страшенно потерпіла Україна. Від страшної “Руїни” часів Дорошенка, від великого тодішнього “Згону”, як силоміць зганяли українських людей за Дніпро, не переживав наш край, наш нарід такого знищення, лютого й немилосердного. Захланно, злорадно понищено культурні здобутки й засоби його, створені такою тяжкою працею цілих поколінь. Спинено культурне і національне життя. Перестали виходити книги, газети, все. Київська цензура, користаючи з воєнних обставин, заявила, що не буде пропускати ніяких українських книг, писаних українською, а не общеруською правописсю. Через се припинилися й ті видання, які ще не були заборонені, спинилась усяка видавнича робота.

Для сильнішого вражіння ще поарештовано різні зовсім безневинні видання й розпочато процеси против авторів. Коли ж видавці й автори пробували перенести видання куди-небудь поза межі досягнення київської адміністрації, і там перепиняно їм видання ріжними хитрими штучками. Найвищого верху свого ся лукава система дійшла на початку 1917 року, за кілька тижнів до революції, коли київська адміністрація дала друкарням секретний наказ взагалі не приймати й не друкувати нічого українською мовою, хоч би якою правописею. (Ніби й явної заборони не було, а тим часом нічого не могло виходити).

Покладаючись на той недавній договір з поступовими російськими депутатами Державної Думи, українці хоч через них хотіли піднести протест против усього отсього безправства — против такого нищення українського життя. Та сі союзники не хотіли тепер перешкоджати правительству, зайнятому війною. Тільки як провалилась окупація Галичини і почались міркування, що

не без вини в тім була й протиукраїнська політика російської адміністрації в Галичині — тоді знято про се мову в Думі і заговорено про заборони та утиски на українство в Галичині. Але тільки що заговорено, а ніякого натиску на правительство не вчинено й справу відложено. Правительство вело свої утиски все даліше й гостріше, і в останнім часі перед революцією, як було сказано, вони дійшли небувалого завзяття!

І немов на доповнення сеї безрадісної картини, нова гроза нависла і над Галичиною потім, як вона вискочила з російської окупації. Австрійський цісар восени 1916 р. поручив своєму прем'єрові виготовити законопроекти про поширення автономії Галичини сливе окремої держави. Робив се на те, щоб галицьким полякам не було зависно і не тягло їх до російської Польщі, котру Німеччина проголосила самостійною державою, забравши від Росії. Страшним се було ударом галицьким українцям, бо таке відокремлення віддало би їх в повну власть поляків. Досі вони шукали против їх утисків помочі у центрального уряду та у парламенту, а з відокремленням Галичини вони вже нічого не могли б їм допомогти.

Над австрійською Україною нависла велика небезпека, і тільки російська революція зняла її.

74. Революція і визволення України. Саме в Шевченківські дні 1917 р. стались великі військові рухи в Петербурзі, які стали початком Російської революції, — принесли визволення народам Росії, в тім і Україні. Як оповідають, початок тому дала українська агітація між солдатами-українцями в учебній команді одного з запасних гвардійських полків. Полки, що стояли в Петербурзі, віддали себе в розпорядження Державної Думи, яка взяла керму в свої руки. Відставила царя й організувала “Временне правительство” з людей опозиційного напрямку (на перший план з них виступив Керенський і скоро став властивим керманічем правительства). На першу вість про те, що царське правління впало, українці, що жадібно весь час слідили за його ослабленням, зараз покористувались новою свободою, щоб вивести на світ свої потайні організації, відновити товариства, видання, газети. Нелегко се було — бо видавниче діло взагалі прийшло до великого розстрою за час війни, а українське таки й зовсім убите було ще тими всіма заборонами та утисками. Проте зголоднівши за національним життям за сі роки руїни, українське громадянство запопадливо поборювало всі труднощі й енергійно організувалось, будило національну свідомість і агітувало за національними домаганнями.

Стара політична українська організація, що носила назву “Товариства українських поступовців” (ТУП) і підтримувала організацію й зв'язь в українським громадянстві під час останнього лихоліття, вийшла з свого потаємного існування й взяла на себе початок заснування політичного всеукраїнського об'єднання. В перших днях революції в Києві за її приводом зав'язалась “Українська Центральна Рада”, що поповнилася представниками партій та груп, і взяла на себе ролю центрального органу для об'єднання політичної

діяльності українського громадянства. Метою її вона поставила здійснення домагання, винесеного ще кирило-мефодіївцями і потім незмінно підтримованого політичними українськими організаціями: широкої автономії України в Російській федеративній республіці. Пізніше ця платформа (себто чергове завдання) організації була поширена, до неї внесено також справи економічні, забезпечення інтересів трудящого народу.

Заснування такого політичного об'єднання дуже відповідало потребам часу, і тому українське громадянство і весь організований народ стрів Раду з великою прихильністю, признав її своїм зверхнім органом, тимчасовим національним українським урядом. По Великодніх святах (6 до 8 квітня) скликано в Києві Всеукраїнський національний з'їзд з представників усіх українських організацій і установ, і він перевибрав Центральну Раду на нових основах, з представників губерній і міст, українських партій і професійних груп. Потім великі з'їзди скликані в травні: Всеукраїнський військовий перший і другий, Всеукраїнський селянський, і, нарешті, Робітничий з'їзд поповнили його склад, вибравши великі ради військових, селянських і робітничих депутатів і включивши їх у склад У.Ц.Ради. Вони представляли собою великі маси українського народу (на селянським з'їзді були представники близько тисячі волостей, на першому військовим з'їзді делегати без малого мільйону, а на другому — поверх півтора мільйона озброєного українського народу). Тому поповнена ними Рада стала правдивим органом широких українських мас трудящого люду. Її авторитет признали й українці австрійські, американські та інші українські колонії.

Ствердивши свою силу в українським народі, мусила Центральна Рада усталити відносини до центрального російського уряду і до неукраїнських організацій України. Вже на першому великому українським вічі в Києві 19 березня зібрані поручили їй передати центральному російському урядові домагання, щоб він признав своєю заявою потребу широкої автономії для України. Та тодішній російський уряд (Тимчасове правительство) сам стояв так непевно, що не було чого до нього з тим звертатись. Потім військовий з'їзд нагадав про се саме і Центральна Рада в середині травня (мая) вислала депутацію до уряду, щоб домагатися такої заяви й різних підготовчих розпоряджень для проведення автономії. Але російський уряд, в котрім мали перевагу російські ліберали (так звані кадети, себто конституційні демократи, к-де), поставивсь неприхильно до сих домагань. Тоді представники селянства і війська, зібрані на тих великих з'їздах, що тоді відбувалися в Києві (на початку місяця червня), — представники мільйонів українського народу, зажадали від Центральної Ради, щоб вона без огляду на російський уряд сама приступила до фактичного проведення в життя підстав автономного ладу. Сповняючи сю волю народну, Центральна Рада дня 10 червня оголосила свій Перший універсал до українського народу, оповіщаючи його, що однині вона сама творитиме нове життя на Україні. Оподаткувала українську людність національним по-

датком, наказала їй “організованим способом”, себто без гвалтів і насильств, усувати з адміністрації людей, ворожих українству, і взагалі закликала до послуху своїм наказам.

Сей універсал зробив велике вражіння. Воно ще збільшилось, коли Центральна Рада зараз же приступила до формування свого виконавчого органу, Генерального секретаріату, для завідування ріжними справами. Люди, настроєні ворожо до українства, страшенно ярилися на Центральну Раду за те, що вона, мовляв, хоче “захопити” власть на Україні, але в центральнім уряді кінець кінцем узяли перевагу розважні голоси міністрів-соціалістів. Вони рішуче розійшлись з к-де у справі дальших відносин і вважали потрібним залагодити українську справу щирими і рішучими уступками. Уряд рішив вислати до Києва своїх міністрів для переговорів з українцями і повного задоволення їх жадань. Сі міністри в днях 29 і 30 червня відбули в Києві нараду з Центральною Радою і генеральними секретарями в справі будучого правління на Україні і дійшли, як здавалось, до повного порозуміння. Генеральний секретаріат, вибраний Центральною Радою, надалі мав бути вищим органом правління на Україні. Україна діставала автономію. Центральна Рада, що мала доповнитись представниками неукраїнських народностей України, повинна була стати верховним органом краю. Генеральний секретаріат мав перебрати на себе всю виконавчу власть в краю.

Після того як порозуміння з Центральною Радою було затверджене центральним урядом і проголошене Другим універсалом Центральної Ради (3 липня), представники неукраїнських організацій ввійшли в склад Малої Ради (Комітету Центральної Ради), і вона розпочала свою діяльність уже як орган цілого краю й усеї його людності, не тільки української. Так мало початись автономне правління на Україні.

75. Українська Народна Республіка. Здавалось, життя України виходило на рівний шлях, і український народ в порозумінні з центральним урядом і неукраїнськими демократичними організаціями міг узятись до будування нового громадського ладу. Але не так воно пішло, і на дорозі своїй українство стріло нові перешкоди, нові намагання спинити його розвій.

Після того як Центральна Рада поповнилась неукраїнськими представниками, вона вибрала наново Генеральний секретаріат, згідно з умовою виробила для нього статут і подала на затвердження центральному уряду. Але за той час стались великі розрухи в Петербурзі, міністерство змінилось, взяли велику силу люди, неприхильні українству. Правительство не прийняло статуту, виробленого Малою Радою, видало свій, полишивши Генеральному секретаріатові управління тільки в п'яти українських губерніях, та й то не по всім справам. Було се дуже негарно і для діла не корисно. Але з огляду на грізні обставини Центральна Рада не хотіла розривати з центральним урядом і російською демократією й рішила формувати Генер. секретаріат тим часом на підставі правительственої інструкції.

Обставини справді були грізні. Петербурзькі замішання перекинулись на фронт, в Галичині деякі військові частини відкрили границю і починили страшні спустошення в прифронтових місцях між українською людністю. Німецьке військо зайняло Східну Галичину, котру доти тримало російське військо, й посунуло на Волинь і Поділля. Місяць пізніше німецьке військо прорвало фронт під Ригою, пішло на Петербург, а вищий генералітет під проводом Корнілова пробував підняти повстання. В таких тяжких обставинах політичний розум наказував урядові і демократії російській зв'язатись якнайтісніше з щиро демократичними течіями в усіх кряях і областях, щоб охоронити державу від розвалу, а здобути революцією свободи — від противних замахів. Зібраний в Києві закликот Центр. Ради з'їзд народів в місяці вересні і вказав на потребу негайної перебудови Росії на основах федерації, щоб неспожитими силами народів і областей спасти від загибелі державу, зробити її справжньою отчизною для них і одбудувати її силами.

Але центральний уряд і російська демократія не зрозуміли сього — і показали се на відносинах до найбільш організованої, найсильнішої з країн — України. По різних відтяганнях центральний уряд в перших днях вересня затвердив поданих йому секретарів на генер. секретарствах. Але не дав в їх розпорядження потрібних засобів, далі мішавсь до управи України: призначав своїх комісарів поза Центр. Радою; велів їм далі вести зносини з центральними урядами поза нею; представлення генеральних секретарів зіставляв без уваги. Взагалі виявив ясно, що, передаючи на папері краєву владу Генер. секретаріатові, в дійсності хоче зіставити все по-давньому. А сенат російський так той і зовсім не згодивсь розпублікувати вироблену центральним урядом "Інструкцію Генер. секретаріатові", себто хотів уневажнити до решти всі уступки, зроблені українській автономії.

Таке невірне поведження центрального уряду викликало незадоволення в українським громадянстві, а в неприхильних українству кругах підняло знову надії, що, може, все-таки ще вдасться спекатись української автономії, взагалі українських домагань. Здержливість українських партій, Центр. Ради й Секретаріату, що не хотіли розриву в такій небезпечній хвилі, вони готові були вважати за вияв ослаблення українства і думали, що з ним можна вже не рахуватись.

А тим часом обставини були такі, що вимагали від Центральної Ради і Секретаріату найрішучіших заходів, щоб охоронити край від руїни. Центральний уряд не приймав їх домагань в справі упорядкування земельних справ, в українізації війська, а тим часом починались страшні грабежі, убивства, розрухи на Україні. Військові часті розлазились, банди дезертирів ходили по краю, особливо в західних, прифронтових губерніях, чинили погроми, розбивали поміщицькі двори, заводи, фабрики. Центральний уряд сам не міг нічого зробити в сім і не давав змоги Центральній Раді зробити заходи для установлення ладу в краю.

Нарешті ж зробив замах на її саму. Коли Генер. секретаріат в місяці жовтні виступив з програмою діяльності, в формі декларації перед Центр. Радою, і в ній признав потрібним скликати якнайскорше Українські установчі збори та брав на себе роботу по їх скликанню, центральний уряд сприйняв се за виступ протидержавний. Він доручив київському прокуророві вчинити слідство про діяльність Секретаріату і Центр. Ради і вжити на них карних заходів, а секретарів викликав до себе, аби дали пояснення чи виправдалися в своїй діяльності.

Се була остання крапля, яка переповнила міру терпеливості й здержливості українського громадянства. Третій Всеукраїнський військовий з'їзд, скликаний у 20-х днях жовтня, і Центр. Рада, зібрана на повну сесію з кінцем того ж місяця, висловились за потребу рішучих і енергійних заходів для того, щоб укріпити владу, заховати свободу і охоронити лад і право на Україні. Для сього треба було скінчити з подвійною роллю Генер. секретаріату, що був органом Центр. Ради, а разом з тим і органом центрального уряду. Треба було підвести під нього політичний фундамент української державності.

Думалось, що се й зроблять Українські установчі збори з початком 1918 року. Але тут налетіла нова буря, яка не дозволяла більше нічого відкладати. В 20-х же днях жовтня в Петербурзі почалось повстання соціалістів-більшевиків, яке скінчилось крахом Тимчасового уряду Керенського. Владу в Петербурзі й Москві після кривавої усабиці перейшла в руки народних комісарів-більшевиків, на чолі котрих стояв Ленін. Ні на фронті, ні в краю сі комісари не знаходили признання. В державі запанувала анархія. Люди, які стояли на чолі військової управи в Києві, під видом боротьби з большевиками задумали розбити і знищити також і український рух, напустивши на Центр. Раду донських козаків, дружини чехо-словаків і різних інших, несвідомих справ. На кілька днів Київ став місцем збройної боротьби. Дальше сього не можна було запускати. Центральна Рада була примушена взятись до способів рішучих.

Військовий з'їзд, що засідав в сім часі, виніс постанову звернутись до неї з закликом про негайне проголошення Української Республіки. Українські фракції Центральної Ради по довгій і ґрунтовній обдумуванню сеї справи прийшли до того переконання, що дійсно в інтересах скріплення влади Центральної Ради і Генерального секретаріату сеї справи далі не можна відкладати, і Українська Республіка мусить бути проголошена негайно, але разом з тим мусять бути зазначені й певні основні принципи, соціальні й економічні, які ляжуть основою в організації Української Республіки як держави трудового народу, що ставить своїм першим завданням охорону його інтересів. Проект Третього універсалу в сих справах, внесений фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-революціонерів, був прийнятий Центральною Радою 7 листопада. Він касував приватну власність на землі сільськогосподарського значіння, заводив для робітників восьмигодинний день і контролю над продукцією; за

неукраїнськими народностями України признавав права порядкування своїх культурно-національних справ (національно-персональну автономію). По сім Українська Народна Республіка була проголошена. Україна знов вернулась до державного існування, котрого була позбавлена царським самовластям.

Але вона не мала заміру рвати до решти з іншими областями бувшої Росії. Третій універсал стояв на принципі федерації, і Генер. секретаріат взяв на себе заходи коло утворення федеральної організації з народами й областями бувшої Російської імперії. Але сі заходи не приводили ні до чого. Народи й області не важилися творити федерації без участі найбільшого з членів — Великоросії, а та не виявляла свого бажання в сім напрямі, почасти тому, що була паралізована большевицькою анархією, а ще більше — тому, що не могла й тепер позбутися своїх централістичних навичок. Заклики Генерального секретаріату zostались без відповіді, і Центральна Рада бачила, що Україна мусить, відложивши гадки про федерацію, стати на ґрунті державної окремішності і на сім ґрунті поглиблювати свою організацію, щоб не розплинутися в хаосі анархії, що підіймавсь навколо.

До сього ж приводили й інші обставини. Большевицьке правительство Великоросії, Совнарком (Совіт народних комісарів), хоч в теорії і признавало за Україною “право на самоозначення аж до повного відділення” (коли схоче, то може відділитися в окрему державу), але на практиці хотіло розпоряджатися внутрішнім устроєм України і її політикою, зовсім не рахуючись з її самоозначенням, і коли його домагання не сповнялись, повело формальний военний наступ на українську територію, і Центр. Рада побачила себе змушеною прийняти сю фактичну війну. З другого боку, недійсність в державних відносинах України і Великоросії утрудняла українському урядові негайну ліквідацію війни з центральними державами, котрого добивалась від нього українська людність.

Всі сі обставини вимагали негайного оформлення того фактичного стану, в яким опинилась Україна: фактично вона стала самостійною, незалежною державою, яка мала свою монету, своє військо, вела самостійну міжнародну політику, але формально вона не проголошувала досі своєї незалежності, викладаючи рішення сеї справи до Українських установчих зборів. Коли ж военні обставини не дали змоги їм зібратися в призначений час, українські фракції Центр. Ради вважали неможливим довше відкладати сього, і в день, призначений для Установчих зборів, 9 січня с. р., Центр. Рада видала свій Четвертий універсал, в котрім, розвиваючи і поглиблюючи принципи, проголошені III універсалом, проголосила Україну “самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу”.

Україна стала самостійною державою.

ЗМІСТ

<i>М.Капраль, А.Фелонюк.</i> МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК АВТОР НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИХ НАРИСІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ...	V
Розділ I. ПРО СТАРІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ	1
Розділ II. КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В XVI–XVII ВІЦІ	93
Розділ III. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ, ПРИЛАДЖЕНА ДО ПРОГРАМИ ВИЩИХ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ І НИЖЧИХ КЛАС ШКІЛ СЕРЕДНІХ	267
Розділ IV. З ІСТОРІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ НА УКРАЇНІ	455
СПИСОК ЦИТОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	583
ПОКАЖЧИК	585

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 23

Серія “Монографічні історичні праці”

Редактор	<i>Л.Веремієнко</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>О.Тростянчин</i>

Грушевський М.С.

Г 91 Твори : У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. ;
голов. ред. Г.Папакін. — Львів : Світ, 2002. —

Т. 23 : Серія “Монографічні історичні праці” / упор.
М.Капраль, А.Фелонюк. — 2014. — 632 с.

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

У томі публікуються чотири популярні нариси з історії України М.Грушевського, які призначалися для широкого загалу. На початку ХХ ст. вони відіграли важливу роль у процесі становлення української модерної нації, так як представляли новий погляд на історичний розвиток України.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-882-4 (Т. 23)

Формат 70x100^{1/16}. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 51,19.
Обл.-вид. арк. 45,0. Тираж 5000 пр. Зам.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р.

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.